

61039

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ İLE
ABBÂSÎ HALİFELİĞİ MÜNASEBETLERİ

(DOKTORA TEZİ)

HAZIRLAYAN
Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

DANIŞMAN
Prof.Dr. Coşkun ALPTEKİN

İstanbul 1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
EĞİTİM ARAŞTIRMA MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Kısaltmalar	VII
Kaynaklar	VIII
Giriş	XXII

BİRİNCİ BÖLÜM

TUĞRUL BEY ZAMANI

A- SELÇUKLU-HALİFELİK MÜNASEBETLERİNİN BAŞLANGICI .	1
B- TUĞRUL BEY'İN I. BAĞDAD SEFERİ	13
C- BESASİRİNİN BAĞDAD'I İŞGALI.....	28
D- TUĞRUL BEY'İN II. BAĞDAD SEFERİ	32
E- TUĞRUL BEY'İN EVLİLİĞİ.....	35
F- DEĞERLENDİRME	40

İKİNCİ BÖLÜM

ALP ARSLAN ZAMANI

A- TUĞRUL BEY'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA HALİFE'NİN.....	
İRAK'TA HAKİMİYETİNİ SAĞLAMA GİRİŞİMİ	44
B- İRAK'TA SELÇUKLU OTORİTESİNİN YENİDEN TESİSİ.....	48
C- DEĞERLENDİRME	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MELİKŞAH ZAMANI

A- MELİKŞAH'IN SALTANATINI İLANI VE DİĞER BAZI.....	
ÖNEMLİ OLAYLAR.....	59
B- MELİKŞAH'IN BAĞDAD'I I. ZİYARETİ.....	67
C- MELİKŞAH'IN BAĞDAD'I II. ZİYARETİ VE.....	
NİZAMÜ'L-MÜLK'ÜN ÖLÜMÜ.....	71
D- SELÇUKLU DEVLETİ İLE HALİFELİK ARASINDA.....	
SİYASİ BUNALIM.....	74
E- DEĞERLENDİRME.....	77

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BERKYARUK ve MUHAMMED TAPAR ZAMANI

A- BERKYARUK'UN SULTAN OLMASI.....	80
B- MUHAMMED TAPAR'IN SULTAN OLMASI.....	86
C- TAHT KAVGALARI SIRASINDA SULTANLARIN KENDİ.....	
ADLARINA BAĞDAD'DA HUTBE OKUTMA MÜCADELELERİ.....	88
D- BERKYARUK'UN ÖLÜMÜ VE MUHAMMED TAPAR'IN.....	
SALTANAT DÖNEMİ.....	97
E- DEĞERLENDİRME.....	103

BEŞİNCİ BÖLÜM
SENCER ZAMANI

A- MAHMUD'UN SULTAN OLMASI	105
a- Sencer'in Batıya Müdahalesi (Selçuklu Devlet Merkezinin Doğuya Kayması).....	110
b- Halifemin Etkinliğini Artırması	117
c- Sencer'in Irak Selçuklu Devletine Müdahalesi	121
d- Melik Tuğrul-Halife Mücadelesi	122
e- Sencer'in Batıya II. Müdahalesi.....	126
f- Sencer'in Batıya (Rey) Yürütmesi ve Halifelik Siyaseti.....	135
g- Mesud'un Saltanatı Ele Geçirme Teşebbüsü.....	140
B- MESUD'UN SULTAN OLMASI	143
a- Sencer'in Batıya Yürütmesi (Mesud-Halife İttifakı).....	146
b- Sencer'in Tuğrul'u Sultan İlan Etmesi.....	150
c- Mesud-Tuğrul Mücadelesi ve Halifemin Tutumu.....	159
d- Mesud-Halife Mücadelesi ve Halifemin Öldürülmesi.....	163
e- Raşid Billah'ın Halifeliği ve Mesud Tarafından Azledilmesi	169
f- Muktefi Liemrillah'ın Halife Tayin Edilmesi.....	177
g- Mesud'un Ölümü ve Daha Sonraki Selçuklu Halifelik Münasebetleri	183
C- DEĞERLENDİRME	185
SONUÇ	191
BİBLİYOGRAFYA	193

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu devri tarihi üzerinde ülkemizde yoğun çalışmalar yapılmış ve değerli eserler verilmiştir. Bununla birlikte, yeteri kadar derinlemesine incelenmemiş konuların vuzuha kavuşması için araştırmalar devam etmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin devirleri günümüz bilim adamları tarafından araştırılıp incelenmiş ve bu değerli araştırmacılar ele aldıkları devirleri incelerken, o dönemdeki Selçuklu-Halifelik münasebetlerine de temas etmişlerdir. Ancak devletin kuruluşundan, yıkılışına kadar geçen dönem (1040-1157) bir bütün olarak ele alınmamış, ve konu ile ilgili müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu düşünceyle mümkün olduğunca ana kaynaklara inerek konu üzerinde yeni bir çalışma yapmayı uygun gördük.

Tezimizin konusu, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşundan, yani Tuğrul Bey zamanından, Sultan Sencer devrinin sonuna kadar cereyan eden hâdiseleri ihtivâ etmektedir. Sultan Sencer devrinde Irak'ta hüküm sürmeye başlayan tâbi Irak Selçuklu Sultanı Mahmud ile Sultan Mesud devri olayları doğal olarak çalışmamızın muhtevâsına dahildir. Sultan Mesud'un ölümlünden sonra devam eden Irak Selçuklu Sultanları ile halifelik mücadelelerinin ayrı bir araştırmaya konu olabileceğini düşünüyoruz.

Tezimizi kaleme alırken, İslâm tarihçileri ve eserleriyle, diğer şahıs ve yer adlarında tam bir transkripsiyon kullanmadık. Bu adları dilimizdeki yaygın telaffuz şekillerine uygun verdik. Kaynaklarda gerekli görülen farklı bilgileri mümkün olduğu kadar dipnotlarda vermeğe çalıştık. Günümüz araştırmacılarının görüş ve

düşünceleriyle olaylara açıklık getirmeyi amaçladık. Ayrıca her bölümün sonunda, o bölümün karakteristik özelliklerini belirten kısa bir değerlendirme yaptık. Bu çalışmamızla millî tarihimize bir nebze fayda sağlamak, bizi son derece mutlu edecektir.

Çalışmalarım sırasında büyük ilgi ve yardımlarını gördüğüm muhterem hocam Prof.Dr. Coşkun Alptekin'e, ayrıca zaman zaman görüşlerine başvurduğum muhterem Prof.Dr. Abdülkerim Özaydın, Doç.Dr. Gülay Ögün-Bezer ve Yrd.Doç.Dr. Sadi Kucur'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

H. Hüseyin ADALIOĞLU

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı geçen eser.
a. g. m.	: Adı geçen makale.
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
CHI	: Cambridge History of Iran.
DIA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
DGBIT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi.
EI ²	: Encyclopedia of Islam, Second Edition
h.	: Hicri.
hş.	: Hicri-Şemsi.
İA	: İslam Ansiklopedisi.
IJMES	: International Journal of Middle East Studies.
Ktp.	: Kütüphanesi, kitaplığı.
m.	: Miladi.
MTM	: Milli Tettebbular Mecmuası.
MÜFEFTAD	: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi.
nşr.	: Neşir, neşreden.
öl.	: Ölümü.
s.	: Sahife.
sa.	: Sayı.
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
TD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
TED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.
TIEM	: Türk İslam Eserleri Müzesi.
tahk.	: Tahkik.
trc.	: Tercüme.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.

KAYNAKLAR

Konumuzun kaynaklarını **umûmî İslâm tarihleri, Selçuklu vekayinâmeleri, Halifelik tarihleri, muhtelif şehir ve bölge tarihleri, biyografi kitapları** ile Ermeni ve Süryani müelliflerin **umûmî vekâyinâmeleri** oluşturmaktadır. Çalışmamızın temellendirilmesi açısından, bu kaynakların tahlili gerekmektedir.

Umûmî İslâm tarihleri, çalışmamız esnasında en çok istifade ettiğimiz kaynaklardır. Bunların başında İbnü'l-Cevzî (Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebû'l-Ferec Cemâle'd-Dîn, 1116-1200)'nin **el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem** adlı Arapça eseri gelmektedir. Bu eser, Selçuklu-Abbâsî münasebetleri ve özellikle de Bağdad'da cereyan eden hadiseler için birinci elden kaynak durumundadır. Müellif İbnü'l-Cevzî, Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar (1118-1131)'ın 4 Muharrem 521/19 Ocak 1127 tarihinde Bağdad'a girmesi ve halifelik sarayının yağmalanması sırasında, olayları çok yakından müşahade etmiştir. O sırada henüz çocuk yaşta olan (11 yaşında) müellif, yağmacıların saray kapısını zorla kırarak içeri girdiklerini, harem dairesini yağmalamak istediklerinde; câriyelerin bağışarak kaçıştıklarını, bizzat gördüğünü ifade etmektedir (el-Muntazam, X, 2). Dolayısı ile bu tarihten sonraki olaylar için birinci elden, kendisinden önceki yakın dönem için de sıhhatli bilgiler vermesi açısından önemli bir kaynaktır. Özellikle Sultan Mahmûd ve Mesûd (1131-32/1157) döneminde, Halife Müstersîd'in Selçuklu sultanlarına karşı ayaklanması olaylarının birinci derecede müşahididir.

İbnü'l-Cevzî'nin bu eseri, tarihi olayları kronolojik sıra içinde anlatır. Ayrıca, o yıl içinde ölen meşhur zevâtın hal tercümelerinden bahseder. Eser neşredilmiş¹ olup, metinde "İbnü'l-Cevzî" şeklinde kısaltılmıştır.

1- İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali), *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, VIII-X, Haydarabad 1359; hayatı için bkz. C. Brockelmann, "İbnü'l-Cevzî" mad., İA., V/2, 850.

İbnü'l-Esrî ('Izze'd-Dîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî, 1160/1230'dan sonra)'in **el-Kâmil fi't-Târîh** adlı umûmi tarihi de konumuz açısından önemli ve zengin bir kaynaktır. XIII. yüzyılın ilk yarısında telif edilmesine rağmen mevzumuzla alakalı tarihi olayları doğru, geniş ve basîretli bir şekilde zikretmiştir. Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçisi olan İbnü'l-Esrî'nin en önemli özelliği, olayları mübalağasız ve objektif bir gözle anlatmasıdır.

İbnü'l-Esrî, 555/1160'da Cezîret İbn Ömer'de dünyaya gelmiş, bilâhère âilesi ile birlikte Musul'a yerleşerek, Musul Atabegleri'nin hizmetine girmiştir.² Bu hizmeti esnasında elçilik vazifesi ile gittiği çeşitli yerlerdeki kıymetli eserleri tetkik etmiş ve devrin ulemâsının görüşlerinden istifade etmiştir. **el-Kâmil fi't-Târîh**, hilkatten 1230 yılına kadar gelen tarihi olayları ihtiva etmektedir. En çok istifade ettiğimiz kaynaklardan biridir. İbnü'l-Esir, bazı olayların naklinde tamamen halifelîği savunan ifadeler kullanmış, objektiflikten uzak kalmıştır. Eser neşr ve tercüme³ edilmiştir. Metinde "İbnü'l-Esrî" şeklinde kullandık.

Ayrıca, İbnü'l-Esrî'nin **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mavsil)**⁴ isimli Musul Atabegleri hakkındaki eserinden de istifade ettik.

Sibt İbnü'l-Cevzî (Şemse'd-Dîn Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, d. 582-1186/öl. 654-1257) Bağdad'da doğmuştur. Babası, Abbâsî halifelerinden Müktefi (1096-1160) ve Müstencid (1116-1170)'in vezirliklerinde bulunmuş olan Aynü'd-Dîn Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (1096-1165)'nin azadlı bir Türk kölesi olan Hüsâme'd-Dîn Kızıoğlu idi. İbn Hübeyre bir evlad nazariyle bakıp yetiştirdiği Kızıoğlu'nu, devrin ünlü vaiz ve din adamlarından Cemâle'd-Dîn Ebû'l-Ferec b. el-Cevzî'nin kızı ile evlendirdi. Bu evlilikten Sibt İbnü'l-Cevzî dünyaya geldi. Küçük yaşta babasını kaybeden Sibt, dedesi İbnü'l-

2- Hayatı için bkz. "İbnü'l-Esrî" mad., *İA.*, V/II, 851-2; M. Ş. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, İstanbul 1991, s. 151.

3- İbnü'l-Esrî, *el-Kamil fi't-Tarih*, trc. A. Özyayın, IX-XI, İstanbul 1991; ayrıca, J. C. Tomberg neşri (Beyrut 1966) ile mukayese ettik.

4- İbnü'l-Esrî, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye* (nşr. A. Ahmed Tolaymat), Kahire (tarihsiz).

Cevzî'nin himayesinde ve rahle-i tedrisinde yetişti. Dedesinin ölümünü müteakip Eyyubîler'in himayesindeki Dımaşk'a yerleşti. Burada, Irak ve Suriye'nin seçkin âlimlerinden istifade ile en iyi şekilde tahsilini tamamlayarak gerek din, gerekse tarih bilimlerinde zamanın değerli kişileri arasına girmeğe muvaffak oldu.⁵

Sibt'in **Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-'A'yân** adlı Arapça eseri önemli kaynaklarımızdandır. Çünkü o, bizi ilgilendiren XI. yüzyıl olaylarını Muhammed b. Hilal Ebû'l-Hasen Garsu'n-ni'me es-Sâbî'den rivayet etmiştir ki, bu çağdaş müellif o devirde Irak ve havalisinde (özellikle Bağdad'da) meydana gelen olayları en doğru ve tafsilatlı bir şekilde kaydetme fırsatını bulmuştur. Bununla birlikte Mir'atü'z-Zamân'ın kaynakları arasında, İbnü'l-Kalânisî, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Ezrâk, İsfehâmî, İbnü'l-Esîr, İbn Asâkîr, İbn Şeddâd, Sem'ânî ve Dübeyisî gibi müelliflerin eserleri de yer almaktadır. Bu özellikler eserin kıymetini arttırmaktadır. **Mir'atü'z-Zamân**, Selçuklu Sultanları ile Abbâsî halifelerinin münasebetlerinden bahsetmekle birlikte, XI. yüzyıl Selçuklu tarihine orjinal malzemeler vermesi yönünden de fevkalade mühimdir. Özellikle, Sultan Alp Arslan dönemi ile ilgili diğer kaynaklarda rastlayamadığımız Sultan-Halife münasebetleri ile ilgili orjinal ve tarafsız bilgiler vermektedir.

Mir'atü'z-Zamân, diğer bir çok umûmî vekâyinâmeler gibi, hilkatten başlayarak, 654 (1256-7) yılına kadar gelen olayları içine almaktadır. Eserin bazı bölümleri neşredilmiştir.⁶ Metinde "Sibt" şeklinde kısaltarak kullandık.

Fadlullah Reşîde'd-Dîn (Fadlullah Reşîde'd-Dîn b. Ebu'l-Hayr İmâde'd-Dîn el-Hemedânî, 1240-1318)'in **Câmi'u't-Tevârîh** adlı eserinin İslâm dünyasında Türk tarihine dair yazılan eserler arasında müstesna bir yeri vardır. Farsça telif edilen bu eserin, Selçuklular ile ilgili bölümü âdeta müstakil bir eser gibi kaleme

5- Hayatı için bkz. *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan*, nşr. A. Sevim, DTCF yayınları Ankara 1968, Giriş kısmı.

6- Çalışmamızın bazı bölümlerinde Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki yazmayı kullandık. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-'A'yân*, TIEM, nr. 2134, XI, XII; 448-479 yılları arası olayları için A. Sevim neşrini kullandık. *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-'A'yân*, nşr. A. Sevim, DTCF, Ankara 1968; ayrıca, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-'A'yân*, (VII cüz., I kısım Haydarabad 1370/1951) neşrini de kullandık.

alınmıştır. Eser, Selçuklu devletinin kuruluşunu hazırlayan ilk olayları anlatırken, Selçukluların yeni kurdukları devletin tasdikini istemek için, Halife Kâim Biemrillah'a gönderdikleri mektubun mahiyetinden bahsetmektedir. Son Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul (1175-1194)'a kadar gelen her hükümdar ve dönemi hakkında bilgi verir. Konumuzla ilgili kısmı, A. Ateş tarafından neşredilmiştir.⁷

Azîmî (483-556'dan sonra) Tarihi'ni, çok muhtasar ve kronolojik bakımdan oldukça hatalı olmasına rağmen kullandık.⁸ Ali Sevim tarafından neşredilen "Selçuklularla İlgili Bölümler"den istifade ettik

Harîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071)'nin **Târîhu Bağdâd** isimli eserinden, Besâsîrî'nin Bağdad'ı işgali ve sonraki olaylardan istifade ettik. Eser neşredilmiştir.⁹

Ebû Şâme (Şihabe'd-Din Abdurrahman b. İsmail, öl. 665-1268)'nin **Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn** adlı eseri Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin haçlılarla mücadelelerini içermektedir. Bu arada konumuzla alakalı bilgileri (Halifelerin mücadelelerini) muhtasar olarak ihtiva etmektedir. Eser neşredilmiştir.¹⁰ Metinde "Ebû Şâme" şeklinde gösterdik

İbn Vâsıl (Cemale'd-Dîn Muhammed b. Sâlim b. Vâsıl, öl. 697/1297-1298)'in **Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb** adlı eserinden, Zengi-Dübeys ve Halife ilişkilerine dair verdiği bilgilerle, halife Müstersîd'in öldürülmesi olaylarına dair verdiği bilgilerden istifade ettik. Eser neşredilmiştir.¹¹ Metinde "İbn Vâsıl" şeklinde kullandık

7- Reşide'd-Din, *Câmi'u't-Tevârîh*, nşr. A. Ateş, c. II, cüz. V, TTK., Ankara 1960; hayatı için bkz. Z. V. Togan, "Reşidü'd-Dîn Tabîb" mad., *İA*.

8- Azîmî (Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Azîmî), *Tarih* (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler, h. 430-538), nşr. A. Sevim, TTK., Ankara 1988.

9- Harîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, Kahire 1349/1931, IX.

10- Ebû Şâme Şihabe'd-Din Abdurrahman b. İsmail, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, nşr. Muhammed Hilmi, I, Kahire 1956.

11- Cemale'd-Din Muhammed b. Salim b. Vasil, *Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyub*, nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Mısır (tarihsiz).

Ibn Kesîr (İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî öl. 774/1373)'in **el-Bidâye ve'n-Nihâye** adlı Arapça eseri hilkatten 1370 yılına kadar gelen umûmî bir tarihtir. Daha önceki kaynaklardan edindiğimiz bilgileri doğrular mahiyette olup, bazen de farklı bilgiler içermesi yönünden oldukça istifade ettiğimiz bir kaynaktır. Eser neşredilmiştir.¹² Metinde "İbn Kesîr" şeklinde kullandık.

Ebü'l-Fidâ (el-Melikü'l-Müeyyed 'Imâde'd-Dîn İsmail 1273-1331)'nın **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer** adlı Arapça eseri diğer umûmî tarihler gibi hilkatten, kendi zamanına kadar gelen olayları ihtiva eder. İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil fi't-Târîh** adlı eserinin özeti mahiyetinde olmakla birlikte bize kadar intikal etmeyen bazı eserlerdeki bilgileri ihtiva etmesi sebebiyle kıymetli bir eser olarak kabul edilebilir. Eser neşredilmiştir.¹³ Metinde "Ebü'l-Fidâ" şeklinde kullandık.

Zehebî (Şemse'd-Dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, öl. 748/1348)'nin **Târîhu Düveli'l-İslâm** adlı arapça eseri, İslamın başlangıcından yaşadığı döneme kadar gelen tarihi olayları muhtasar bir şekilde anlatır. Zehebî, hadis, tarih ve biyografilere dair değerli kitapların yazarıdır. Halifelerin adları altında bölümlere ayırdığı eserini, kronolojik sıraya göre yaşanan önemli olayları kısaca zikrederek telif etmiştir. Selçuklu Sultanları ile Halifeler arasında geçen çok önemli olaylara da kısaca değinmiştir. Eser neşredilmiştir.¹⁴ Metinde "Zehebî" şeklinde kullandık.

Aynî (Bedre'd-Dîn Mahmûd b. Ahmed, öl. 855/1451)'nin **İkdü'l-Cumân fi Târîhi Ehli'z-Zamân** adlı eseri, insanlığın yaratılışından m. 1447 yılına kadar gelen olayları toplayan umûmî bir tarihtir. Pek çok umûmî İslâm tarihinin tetkik edilmesi ile hazırlanmış olan eserin konumuzla ilgili kısımları

12- İbn Kesîr (İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Mısır 1351/1932; Hayatı için bkz. Brockelmann, "İbn Kesîr" mad., *İA.*; Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 328.

13- Ebu'l-Fidâ (el-Melikü'l-Müeyyed 'Imâde'd-Dîn İsmâil) *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, I, III, Mısır (tarihsiz); hayatı için bkz. Brockelmann, "Ebü'l-Fidâ" mad., *İA.*, Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 204-205.

14- Zehebî (Şemse'd-Din Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed), *Kitâbu Düveli'l-İslâm*, I-II, Beyrut 1985. Hayatı için bkz. "Zehebî" mad., *İA.*; Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 201-202.

neşredilmemiştir. Biz Süleymaniye Kütüphanesi Beşir Ağa kitaplığı nr. 456'da bulunan Arapça nüshasından istifade ettik.¹⁵ Metinde "Aynî" şeklinde kısaltıldı.

Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed Müstevfi-i Kazvîmî (öl. 751/1350)'nin Farsça **Târîh-i Güzîde** adlı eseri, hem Abbâsî halifelerini hem de Selçuklu Sultanlarını ayrı başlıklar halinde ele almıştır. Eser, 730/1329 yılında telif edilmiş ve neşredilmiştir.¹⁶ Metinde "Kazvîmî" şeklinde kullanıldı. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde, Kazvîmî'nin **Târîh-i Güzîde**'si üzerine yapılan çalışmalardan da istifade ettik.

Ibn Tağrıberdî (Celâle'd-Dîn Ebû'l-Mehâsin, öl. 874/1469)'nin **en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire** adlı Arapça eserinden de komumuzla alakalı bölümlerinden istifade ettik. Mısır'ın Amr b. el-As tarafından fethi ile başlayan ve m. 1453 yılına kadar gelen bir Mısır tarihidir. Eser neşredilmiştir¹⁷ ve metinde "Ibn Tağrıberdî" şeklinde kısaltılmıştır.

el-Makrîzî (Ahmed b. Ali el-Makrîzî, öl. 845/1442), **Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk** adlı eserin müellifidir. Mısır'da yaşamıştır. Eser Mısır Memlûklüleri'ni anlatan değerli bir kitaptır. Selçuklular'la ilgili bölümü muhtasar olmakla birlikte istifade ettiğimiz bir kaynaktır. Eser neşredilmiştir.¹⁸ Metinde "Makrîzî" şeklinde kısaltarak kullandık.

Ibn Haldûn (Ebu Zeyd Abdurrahman, öl. 809/1406)'un **'Unvânü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede'i ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber** adlı eserinden de oldukça istifade ettik. Diğer umûmî tarihlerde

15- Aynî (Bedre'd-Dîn Mahmud b. Ahmed), *İkdü'l-Cumân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa Kitaplığı, nr. 456.

16- Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, nşr. Abdullah Hüseyin Nevaî, Tahran 1339; Hayatı için bkz, Z. V. Togan, "Hamdullah Müstevfi" mad., İA.; Ş. Günaltay, a.g.e., 310-319.

17- Ibn Tağrıberdî (Celale'd-Dîn Ebu'l-Mehasin), *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, V, Kâhire (tarihsiz); Hayatı için bkz. Brockelmann, "Ebû'l-Mehâsin" mad., İA., Ş. Günaltay, a.g.e., 390.

18- el-Makrîzî, Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I, Kahire 1956.

verilen malumatı doğrular mahiyette verdiği bilgileri mukayese ederek dipnotta gösterdik. Eser neşredilmiştir.¹⁹ Dipnotta "İbn Haldûn" şeklinde kısaltıldı.

Handmir (Gıyase'd-Din b. Hüname'd-Din, öl. 942/1535)'in **Habibü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer** adlı eseri 929/1523'e kadar gelen umumi bir tarihtir. Eser neşredilmiştir.²⁰

Meşhur Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı Derviş Ahmed Efendi'nin **Câmiu'd-Düvel** adlı Arapça eserinin, Şâir Nedim başkanlığında bir heyet tarafından **Sahâifü'l-Ahbâr** adıyla yapılan Osmanlıca tercümesinden de istifade ettik. **Câmiu'd-Düvel**, pek çok kaynağın tetkiki ile hazırlanmış kıymetli bir eserdir. Tercümesi neşredilmiştir.²¹

Halifelik tarihleri; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Umrânî'ye isnâd edilen **el-Enbâu fi Târîhi'l-Hülefa** adlı eserden istifade ettik. Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinde diğer kaynaklarda bulunmayan bazı orjinal bilgiler ihtiva etmektedir. Daha ziyade Bağdad halifeliğinin görüşünü aksettiren ve bazılarınca anonim olduğu kabul edilen bu eser neşredilmiştir.²² Metinde "el-Enba" şeklinde kısaltılmıştır.

Halifeler tarihi konusunda İbn Tiktaka (Muhammed b. Ali Tabataba, ö. 660/1262)'nın **Târîhu Fahrî fi Âdâbi's-Sultânîyye ve'd-Devleti'l-İslâmîyye** adlı Farsça eseri kaynaklarımız arasındadır. Eser 656/1258 yılında telif edilmiştir. İki bölümden oluşan eserin ikinci bölümünde Abbâsîlerin son halifesi olan Mutasım 'Al'allah (1242-1258) dönemine kadar olan halifelerle vezirlerinin tarihlerinden bahseder. Ayrıca Büveyhîler, Selçuklular ve Fâtımîlere ilişkin hayli önemli bilgiler vermektedir. Eser neşredilmiş²³ olup, metinde "İbn Tiktaka" şeklinde kısaltılmıştır.

19- İbn Haldûn (Ebu Zeyd Abdurrahman), *Unvanu'l-İber...*, V, Beyrut 1979; Hayatı için bkz. A. Adıvar, "İbn Haldun" mad., *İA.*; Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 337-346.

20- Handmir Gıyase'd-Din b. Hüname'd-Din el-Hüseynî, *Habibü's-Siyer fi Ahbari Efradi Beşer*, Tahran 1333.

21- Müneccimbaşı Ahmed Efendi, *Sahâifü'l-Ahbâr fi Vakâyi'l-Âsar*, II, İstanbul 1285.

22- Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Umrânî, *el-Enbâu fi Târîhi'l-Hulefa*, nşr. Tâkî Bîneş, Meşhed 1363/1984.

23- İbn Tiktaka (Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ), *Târîhu Fahrî*, nşr. Muhammed Gülpekânî, Tahran 1350, Eserin Arapça neşri de vardır: İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultânîyye ve'd-Düveli'l-İslâmîyye*, Beyrut (tarihsiz).

Diğer bir halifeler tarihi Celâle'd-Dîn Suyûtî (öl. 911/1505)'nin **Târihü'l-Hûlefâ** adlı eseridir. Bu eser kendinden önce yazılmış eserlerin özetidir. Halifelerin işbaşına gelişleri ve o dönem içerisinde meydana gelen olaylardan bahsederken, Selçuklu Sultanları ile münasebetlerden doğal olarak bahsedilmiştir. Eser neşredilmiş²⁴ olup, metinde "Suyûtî" şeklinde kısaltılmıştır.

Umûmî tarihler ve halifeler tarihi dışında istifade ettiğimiz diğer önemli kaynaklar **Selçuklu Vekâinâmeleri'**dir.

Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed, öl. 643/1245)'nin **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra** adlı eseri, Selçuklu tarihinin en eski ve en mühim kaynağı durumundadır. Eseri ilk kaleme alan kişi, Sultan Berkıyaruk ve Muhammed Tapar döneminde yüksek devlet memurluklarında bulunan Şerefü'd-Dîn Ebû Nasr Enûşirvan b. Hâlid-i Kâgâmî (öl. 532/1138)'dir. Onun hatıratını muhtevî olan ve Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in ölüm tarihine kadar gelen ve devrin siyasî faaliyetlerinden bahseden **Fütûru Zamânî's-Sudûr ve Sudûru Zamânî'l-Fütûr** adlı Farsça eseri daha sonra İmâde'd-Dîn Kâtib el-İsfahâmî (öl. 597/1200-1201) tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve bazı kıymetli notlarla genişletilmiştir. İmâde'd-Dîn el-İsfahâmî'nin **Nusretü'l-Fetre ve 'Usratu'l-Fitra** adını verdiği bu eseri, Bundârî tarafından kısaltılarak yeniden kaleme alınmıştır. Bundârî kendisi ile birlikte üç müellif tarafından ortak bir çalışma ürünü olan bu eserine **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra** adını vermiştir. Eser neşredilmiş ve Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁵ Metinde "Bundârî" şeklinde kısaltılmıştır.

Hüseynî (Sadre'd-Dîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, öl. 590/1194)'ye isnat edilen **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye**, Arapça telif

24- Celâle'd-Dîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *Târihu'l-Hûlefâ*, Mısır (tarihsiz); hayatı için bkz. Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 394-396; "Suyûtî" mad., *İA.*, X.

25- el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra* (nşr. M. T. Houtsma, Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire des Seljocides serisi: Histoire des Seljocides de L'Iraq II), Leiden 1889, trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943; hayatı için bkz. "İmâdü'd-Dîn" mad., *İA.*; "Bundârî" mad., *İA.*; "Enûşirvân" mad., *İA.*; bu vezir için bkz. Abbas İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Selâtin-i Buzurg-i Selçûkî*, Tahran 1338, s. 183-185; Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 416-419.

edilmiş bir Selçuklu tarihidir. Eserin diğer bir adı **Zübdetü't-Tevârih**'tir. Kitabın müellifi meçhuldür. Müellifin Bağdad Abbâsî halifesi Nâsır Lidînillah zamanında yaşadığı ve eserini VI. asrın sonu ile VII. asrın başında yazdığı anlaşılmaktadır. Eseri neşreden Muhammed İkbâl, müellifin Bağdad'da yaşamış saray mensuplarından biri olabileceğini kaydetmektedir. Eser, hususi olarak Selçuklu tarihini, umumiyetle de İslâm tarihinin mühim bir devresini aydınlatan kıymetli bir kaynaktır. Metinde "Hüseynî" şeklinde kısaltılmıştır. Neşr ve tercüme edilmiştir.²⁶

Râvendî (Ebû Bekr Necme'd-Dîn Muhammed b. Ali b. Süleyman, öl. 603/1206-1207)'nin **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr der Târîh-i Âl-i Selçûk** adlı eseri, başlangıçtan 590/1194 yılına kadar gelen Selçuklu tarihini anlatan bir monografidir. Râvendî, eserini 599/1202-1203 yılında te'lif etmeye başlamış, İran'da Selçuklular'ın iktidarı kaybetmesini (595/1194) müteakip Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâse'd-Dîn Keyhüsrev (1192-1196/1205-1211)'e bizzat taktim ve ithâf etmiştir. Eserin içinde pek çok darb-ı meseller ve şiiirler mevcuttur. Müellifin kendinden önceki devirler için kaynakları Zahîrüd-Din Nişâburî'nin **Selçûknâme**'si ile Ebû Tâhir-i Hâtûmî'nin **Târîh-i Âl-i Selçûk**'udur. Eser neşr ve tercüme edilmiştir.²⁷ "Râvendî" şeklinde kısaltarak kullandık.

Kerimü'd-Dîn Aksarâyî'nin, 723/1323 tarihinde telif ettiği Türkiye Selçukluları hakkındaki **Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr** adlı eseri çok muhtasar bilgi vermektedir. Eser tercüme edilmiştir.²⁸

26- Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye* (nşr. M. İkbâl), Lahor 1933, trc. N. Lügal, Ankara 1943. Bu eserin Muhammed Nureddin tarafından tahkikli neşri yapılmıştır. *Zübdetü't-Tevârih, Ahbâru'l-Umerâ ve'l-Mülûki's-Selçûkiyye*, nşr. M. Nureddin, Beyrut 1985.

27- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, nşr. M. İkbâl, London 1921, trc. A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, I-II, TTK., Ankara 1957.

28- Kerimü'd-Dîn Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944; M. Nuri Gençosman - F. N. Uzluk, Ankara 1943 tarafından tercüme edilmiştir.

Yezdî (Muhammed b. Abdullah b. Nizamî el-Hüseynî, öl. 743/1343)'nin **el-'Urâda fî'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye** adlı Farsça eseri, Râhatu's-Sudûr'un hûlasası şeklindedir. Neşir ve tercüme edilmiştir.²⁹

İstifade ettiğimiz kaynaklar arasında bazı **Şehir ve Bölge tarihleri** de yer almaktadır. Bunların başında İbnü'l-Kalânîsî (Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temimî, öl. 555/1160)'nin **Zeylû Târihi Dimaşk** adlı Arapça eseri gelmektedir. Bu eser, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Adîm, İbn Hallikân ve Sibte İbnü'l-Cevzî gibi bizim de istifade ettiğimiz eserlere kaynaklık etmiştir. **Zeylû Târihi Dimaşk**'ın en önemli kaynağı Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin **Tarihî**'dir. Bu zat Irak ve havalisinde cereyan eden olayları en doğru ve tafsilatlı bir şekilde kaleme alan bir kişidir. Eserde daha ziyade Dimaşk ve havalisinde meydana gelen siyasi olaylar ile, Selçuklu-Fatımî, Selçuklu-Haçlı mücadelelerinden bahsetmektedir. Ayrıca, (Bağdad'dan gelen rivayetlere göre...) diyerek başladığı haberlerde, Selçuklular ile Halifelerin münasebetlerinden bahsetmiştir. Eser neşredilmiştir.³⁰ Metinde "İbnü'l-Kalânîsî" şeklinde kısaltılmıştır.

İbnü'l-Ezrak el-Fankî (Ahmed b. Yusuf b. Ali, öl. 1116-1176)'nin **Tarîhu Meyyâfârikû ve Âmid** adlı Arapça eserinden özellikle Sultan Mesûd dönemi ile ilgili verdiği bilgilerden istifade ettik. İbnü'l-Ezrâk, h. 533/m. 1134 yılında ilk defa Bağdad'a yolculuk yapmış ve şehirde altı ay kadar kalmıştır. Bu sırada, Abbâsî halifesinin fırsat buldukça Selçuklu Sultanlarına karşı ayaklanması sonucu halkı ve İslâm dünyasını huzursuz eden önemli olaylardan birinin kötü sonuçları henüz hatıralardan silinmemişti. Müellifin Bağdad'ı ziyaretinden yaklaşık beş yıl kadar önce, Halife Müstersîd Sultan Mesûd'a karşı savaşmak üzere harekete geçmiş ve sonuçta Sultan Mesûd'a esir düşmüştü. Selçuklu Sultanı halifeye her ne kadar saygılı davranmış ise de, onun esareti ve himayesi altında bulunan Halife, Bâtınî fedâiler tarafından katledilmişti. İbnü'l-Ezrâk'ın bu konuda verdiği malumat

29- Muhammed b. Abdullah b. Nizamî el-Hüseynî el-Yezdî, *el-'Urâda fî Hikâyeti's-Selçûkiyye* (nşr. K. Sussheim), Leiden 1909; trc. M. Şerafeddin, *MTM*, c. I, sa. 2, 257-304, sa. 3, 481-496, c. II, sa. 4, 241-272.

30- İbnü'l-Kalânîsî (Ebu Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temimî), *Zeylû Târihi Dimaşk*, nşr. Amedroz, Beyrut 1908; hayatı için bkz. "İbnü'l-Kalânîsî" mad., *İA.*, VII, 862.

bizim için oldukça önemlidir. O, bir tarihçi olarak olayın iç yüzünü araştırmak istemiş ve bizzat halifenin meclisinde bulunan ve o savaşa iştirak eden Said Müeyyide'd-Dîn Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Enbârî ile görüşmüştür. Ondan halifenin ayaklanması'nın nedeni hakkında ayrıntılı bilgi almıştır. Ayrıca Bâbu'l-Hücre'ye giderek, Sultan Mesûd'un Halife Muktefi'nin kızı, halifenin de Sultan'ın kız kardeşi Fâtıma ile olan evlenme törenlerinde hazır bulunmuş, bazı zevâtin halifeye biat etmeleri hadiselerine şahid olmuştur. Eser neşredilmiştir.³¹ Metinde "İbnü'l-Ezrâk" şeklinde kısaltılmıştır.

İbn Funduk (Zahire'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kasım Zeyd el-Beyhakî)'un h. 563/m. 1167-1168 yılında kaleme aldığı **Târih-i Beyhakî**, Selçuklu-Gazneli, Gazneli-Halifelik münasebetlerinden bahsetmektedir. Eser neşredilmiştir.³²

İbnü'l-Adîm (Kemâle'd-Din Ebu'l-Kasım Ömer, öl. 1262)'in **Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb** adlı Arapça eseri, Haleb ve civarında cereyan eden olaylardan bahseder. Selçuklu ordularının Haçlılar'a karşı gerçekleştirdiği seferler hakkında bilgi verir. Konumuz açısından az bilgiye sahip olmakla beraber, çalışmamızda kullandık. Eser neşredilmiştir.³³

Metinde geçen önemli şahsiyetler hakkında **hal tercümeleri ve tabakat** kitaplarından istifade ettik. İbnü'l-Adîm (Kemâle'd-Dîn Ebû'l-Kasım Ömer, öl. 1262)'in **Buğyetü't-Taleb fi Târihi Haleb** adlı eseri bu konuda mahalli Arap tarih yazıcılığının en güzel örneklerinden biridir. Eserde Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinden ve Selçuklu emirlerinden bahsedilmektedir. **Buğyetü't-Taleb**'in Ali Sevim neşrinden istifade ettik.³⁴ Metinde "İbnü'l-Adîm" şeklinde kısaltarak kullandık.

31- İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, nşr. A. Savran, Erzurum 1987; diğer bir neşri; Bedevî Abdü'l-Latif Avad, Kahire 1959.

32- İbn Funduk el-Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, (nşr. Ali Ekber Feyyaz), Meşhed 1350/1971.

33- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*, nşr. Sami Dah han, II, Dımaşk 1954.

34- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi Haleb*, nşr. A. Sevim, TTK., Ankara 1976-1982.

İbn Hallikân (Şemse'd-Dîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. İbrahim, öl. 608-681/1211-1282)'ın **Vefâyâtü'l-'A'yan** adlı biyografik eseri, Selçuklu sultanları ve bazı emir ve vezirleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Abbâsî halifelerinin biyografilerinden de istifade ettik. Eser neşredilmiştir.³⁵ Metinde "İbn Hallikân" şeklinde kullanıldı.

Salâha'd-Dîn Halil b. Aybek es-Safedî (öl. 764/1363)'nin **el-Vâfi bi'l-Vefâyât** adlı eseri 14.000 hal tercümesini hâvî büyük bir eserdir. Eser neşredilmiştir.³⁶

Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, el-Kütübî'nin **Fevât el-Vefâyât** isimli biyografi kitabından Halifelerin hal tercümelerinden istifade ettik. Eser Mısır'da neşredilmiştir.³⁷

Subkî (Abdülvehhab b. Takıyü'd-Din, öl. 727/1327)'nin **Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ** adlı eserinden bazı alimlerin biyografilerinden istifade ettik. Metinde "Subkî" şeklinde kısaltıldı. Eser neşredilmiştir.³⁸

Handmir'in **Düstürü'l-Vüzerâ** adlı eseri Selçuklu vezirlerinden bahsetmektedir. Eser neşredilmiştir.³⁹

Sultan Halife münasebetlerinde, her iki tarafın düşünce ve tavırlarını ortaya çıkaran önemli bir kaynakta karşılıklı gönderilen mektuplardır. Sultan Sencer'in Halife Müstersid'e gönderdiği ve halifeliğe karşı düşüncelerini ifade eden bir mektup Atabek el-Cüveynî'nin, **Atebetü'l-Ketebe** isimli eserinde bulunmaktadır. Bu eser neşredilmiştir.⁴⁰ Abbas İkbâl, bu mektubu "Vezaret der

35- İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-'A'yan*, I-VII, Beyrut 1978.

36- Safedî (Ebu's-Safa Salaha'd-Din Halil b. Aybek), *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, I-XXI, Wiesbaden 1988.

37- Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, el-Kütübî, *Fevât el-Vefâyât*, Mısır (tarihsiz).

38- Subkî (Abdülvehhab b. Takıyü'd-Din), *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Beyrut I-II-III-IV (tarihsiz).

39- Handmir, (Gyase'd-Din b. Humame'd-Din), *Düstürü'l-Vüzerâ*, nşr. Said Nefisi, Tahran 1317.

40- Müteyyidüddele Müntecibü'd-Din Bedî' Atabek el-Cüveynî, *Kitabu 'Atebetü'l-Ketebe*, nşr. M. Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran 1329.

Ahd-i Selatin-i Buzurg-i Selçukî" adlı eserinde neşretmiştir.⁴¹ Yine Halife Müsterşid tarafından, Sultan Sencer'in Veziri Muizü'd-Dîn Fazl b. Mahmûd'a gönderilmiş olan bir mektub, Kalkaşandî (Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali öl. 1418)'nin *Subhu'l-'Aşâ fi Sînâ'ati'l-inşâ*⁴² adlı eserinde mevcuttur. Dönemin Sultan-Halife münasebetlerine ışık tutan ve halifenin Sultana nasihat ve isteklerini içeren bu mektup çok edebî bir üslupla yazılmıştır.

Metinde geçen bazı **Coğrafi** mevkilerin tespitinde kullandığımız kaynakların başında, Şihâbe'd-Dîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî (öl. 623/1226)'nin *Mu'cemü'l-Buldân*⁴³ adlı eseri gelmektedir. Metinde "Yâkut" şeklinde kısaltıldı.

Yine bu konuda diğer bir kaynak Zekeriyya Kazvînî'nin *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*⁴⁴ adlı eseridir. Hamdullah Müstevfî'nin 740/1340 yılında yazdığı *Nüzhetu'l-Kulûb*⁴⁵ adlı eseri de aym mahiyettedir. İslâm dünyasındaki bazı coğrafi mevkilerin tesbitinde **G. Le Strange**'nin⁴⁶ eserinden istifade ettik.

Metinde en çok istifade ettiğimiz kaynaklar arasında, Süryânî müellif, Gregory Abu'l-Ferec Bar Hebraeus (öl. 1286)'un *Vekâyinâmesi*'dir. Bu umûmî tarih kendi devri için ana kaynaklardan biri olduğu gibi Türk tarihi açısından da önemli eserlerden biridir. Zamamıza intikal etmeyen bir çok kaynaktan istifade ile yazıldığı için İslâmî kaynaklarda rastlayamadığımız faydalı bilgileri içermektedir. Selçuklu Sultanları ile Halifeler arasında geçen bazı önemli olayları da ihtiva eden

41- Abbas İkbâl, *Vezaret der Ahd-i Selâtin-i Buzurg-i Selçukî*, Tahran 1338 ş., s. 302-318.

42- Kalkaşandî (Ebü'l-Abbas Ahmed Ali), *Subhu'l-'Aşâ fi Sînâ'ati'l-Inşâ*, Kahire (tarihsiz).

43- Yâkut, Şihâbü'd-Din Ebu Abdullah er-Rumî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1374/1955.

44- Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1380/1960.

45- Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, nşr. G. Le Strange, G.M.S.E.J. Brill, Leiden 1915.

46- G. Le Strange, *The Land of Eastern Caliphate*, Cambridge 1930; Aynı müellif, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, London (Oxford) 1924.

bu eserden oldukça istifade ettik. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.⁴⁷ Metinde "Bar Hebraeus" şeklinde kullanıldı.

Aynı müellifin **Târihu Muhtasari'd-Düvel** adlı eserinden de istifade ettik. Bu eser neşredilmiştir.⁴⁸ Metinde, "Ebu'l-Ferec, **Muhtasar**" şeklinde kısaltıldı.

Ermemi kaynaklardan, Urfalı Mateos'un, **Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**'nden az da olsa istifade ettik. Bu eser neşredilmiştir. Hrant D. Andreasyon tarafından yapılan tercümesi TTK. yayınları arasında neşredilmiştir.⁴⁹

Zikrettiğimiz kaynaklarla birlikte faydalandığımız bir çok araştırma eseri ve ansiklopedi maddesi ise "Bibliyografya"da gösterilmiştir.

-
- 47- Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, *Abu'l-Ferec Tarihi*, trc. Ö. Rıza Doğrul, TTK., Ankara 1987, I-II
- 48- Bar Hebraeus, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890.
- 49- *Urfalı Mateos'un Vekayinamesi (956-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trc. Hrant D. Andreasyan (Notlar, Edouard Dulaurer, M. H. Yınanç), TTK., Ankara 1987.

GİRİŞ

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu Türk ve İslâm tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu devletin kurulması ile İslâm dünyasının siyasî hakimiyeti Türklerin eline geçti.

XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru giderek gücünü kaybeden Abbasî halifeliği karşısında "Saltanat" aynı bir siyasî müessese olarak doğdu. Bilindiği gibi halifelik temeli din olan bir otoritedir. Halife ise, Hz. Peygamber'in vekili, ondan sonra müslümanların yönetimini üstlenen, İslâm toplumunun en yüksek reisine verilen ünvanıdır. Halife'nin vazifesi; dinî himaye ve dünyayı idare etmektir.¹

Bununla beraber halife, Hristiyan dünyasında olduğu gibi dinî bir reis değildir. Fakat her türlü hareket ve davranışının kaynağı dindir. Binaenaleyh onun idaresi dinî emir ve yasaklarla sınırlanmıştır. Bu bakımdan o, dünyanın diğer hükümdar ve idarecilerine benzemez.² Müslümanlar her konuda halifenin emirlerine uymak zorundadır. Buna karşılık o da dinî, idarî, siyasî, kazâî, ekonomik, sosyal vs. gibi bütün konularda toplumun haklarını koruyup, gözetmek mecbûriyetindedir.³

1- T. W. Arnold, "Halife" mad., *İ.A.*, V, 148; ayrıca Halifenin görev ve yetkileri için bkz. Ebû'l-Hasan İmam el-Maverdî, *Ahkamü's-Sultaniyye* (trc. A. Şafak), İstanbul 1976, s. 5-19; Nesefî, *'Umdetu'l-Akâdetü Ehli's-Sünne* (nşr. W. Cureton), Londra 1843, s. 28-30; İbn Haldun, *Mukaddime* (trc. Z. K. Ugan), İstanbul 1986, I, 481-482.

2- C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* trc. Z. Megamiz, İstanbul 1328, I, 102; B. Lewis, *İslâmın Sosyal Söylemi*, trc. Ü. Oskay, İstanbul 1993, 57'de Abbasi Halifesi Nâsır (1180-1225) Vatikan benzeri bir devlet kurmak istiyordu. Bu tür girişim İslâm geleneğinde benzeri görülmemiş bir şeydi, denmektedir; M. Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, İstanbul 1989, 162.

3- Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Akgündüz, *Türk-İslâm Hukûk Tarihi*, İstanbul 1990, I, 204-214.

İslâm dünyasında, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra ortaya çıkan halifelik, asırlarca İslâm toplumunun fikrî, idarî, sosyal ve siyasî gelişmesinde rol oynayan önemli bir müesseseye olmuştur. Fakat zaman içinde meydana gelen siyasî olaylar, halifelik müessesesinde ve İslâm siyasî hukûku sahasında önemli değişikliklerin meydana gelmesine neden oldu. Selçukluların İslâm dünyasında güçlü bir devlet kurmaları neticesinde halifenin yetki saha ve sınırları değişti. Halife bütün yetkilerini Selçuklu sultanlarına devrederek muhterem bir kişi, halifelik ise Selçuklu devleti himayesinde sembolik bir kurum haline geldi.

Selçuklular tarih sahnesine çıktıklarında, Sünnî İslâm dünyasının liderliğini -nazarî olarak- Abbâsî halifesi temsil ediyordu. Yaklaşık üç asırdır varlığını sürdürmeğe çalışan Abbâsî Devleti, halifeler ile yüksek rutbeli komutanlar, Emîru'l-ümerâlar daha sonra da Büveyhî emirleri arasındaki nüfuz mücadelelerinden dolayı yabancı unsurların tesirinde kalmış ve iyice yıpranmıştı. Bunda, devletin kuruluşundan beri varlığını sürdüren Türk nüfuzunun da oldukça önemli rolü olmuştur.

Abbâsî ihtilalinin başanya ulaşması ile birlikte Araplar ve özellikle Suriyeli'ler için hakimiyet devri sona ermiş, Araplarla Arap olmayan müslüman unsurlar (mevâlî) arasındaki fark ortadan kalkmıştı.⁴ İhtilalin ağır yükünü omuzlarında taşıyan Horasanlı'lar devletin yüksek makamlarını paylaştılar, hareketin lideri Ebû Müslim ise, büyük bir nüfuz sahibi oldu. Halife Mansur (754-775), Ebû Müslim'in bu hakimiyetine tahammül edemeyerek onu öldürttü (Ocak 756).⁵ Ancak bununla devlet içindeki yabancı unsurların nüfuzu sona ermiş olmuyordu.

Devlet içindeki nüfuz mücadelesi, Harunurreşid'in ölümünden (809) sonra oğulları Emin (809-813) ve Me'mun (813-833) döneminde, Arap ve İranlı

4- H. D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 55-56; Aynı müel., "Abbâsîler" mad., *DİA*, I, 34; A. H. Siddîkî, "Caliphate and Kingship in Mediaeval Persia, *Islamic Culture*, X/1, Haydarabad 1936, s. 121.

5- Mesudî, *Mürucu'z-Zehab*, Tahk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1965, IV, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'r-Târîh*, V, 380 vd.; V. V. Barthold, *Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, *TTK*, Ankara 1990, s. 213; K. V. Zettersteen, "Mansur", mad., *İA.*, VII, 296.

unsurum iktidar mücadelesine dönüştü.⁶ Me'mun halifeliğinin ilk yıllarında Merv'de bulunduğu sırada yakından tanıma fırsatını bulduğu Türkleri, Abbâsî İmparatorluğu içinde Arap ve İranlı unsurların nüfuzuna karşı çıkabilecek yegane kuvvet olarak görüyordu. Türkler, siyasî tecrübe ve askerî kabiliyet bakımından İmparatorluk içinde bir denge unsuru olabilirdi. Bu yüzden Me'mun halifeliğinin son yıllarında Türkleri askerî birlikleri arasına aldı ve bunu bir devlet politikası haline getirdi.⁷

Mu'tasım (833-842) Maverâünnehir taraflarındaki Türklerden devşirilmiş bir muhafız birliği ile kendini koruma altına alan ilk halifedir. Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmelerini sağlayan Horasan'dan gelmiş askerlerin tesir ve nüfuzunu dengelemek amacıyla kurulan bu muhafız birliğine uzun zaman içinde Türklerin durmadan sokulup katılması, hilafetin yapı ve bütünlüğü için daha büyük bir tehlike oluşturmaya başladı. Kendi muhafız birliğinin ahaliyi rahatsız eden durum ve tutumuna karşı, Bağdad halkının ayaklanmasından korkan Mu'tasım, 836 yılında hükümet merkezini Bağdad'ın 160 km. kadar uzağında bulunan Samerra mevkiine taşımak zorunda kaldı.⁸

Halifeliğin idaresinde mühim rol oynamış ve hakim unsur olarak da Türklerden meydana gelen bu muhafız birliğinin ortaya çıkışı ile halifeliğin gerçek devlet kudreti zayıflamağa başladı. Buna mukabil Türklerin iktidar devresi başlamış oluyordu.⁹

Halife Mütevekkil'in Türk komutanları tarafından Aralık 861'de öldürülüşü¹⁰, esasen temelleri sarsılmış bulunan Abbâsî hanedanının güçlü

6- W. Barthold-M. F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, "İzah ve Düzeltmeler", Ankara 1977, s. 137.

7- H. D. Yıldız, *a.g.e.*, s. 61-79; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Heyet), İstanbul 1992, II, 269.

8- Mesudî, *a.g.e.*, IV, 54; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, tahkik, M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1967, IX, 12-13; Yakut, *Mu'cem*, III, 16-17.

9- H. D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 79.

10- Yakubî, *Târîhu'l-Yakubî* (nşr. Houstma 1883), II, 356-7; Taberî, *a.g.e.*, IX, 221-222; Mesudî, *a.g.e.*, IV, 118 vd.; İbnü'l-Esir, VII, 85-89; K. V. Zettersteen, "Mütevekkil", *mad., İA.*, VIII, 804.

yapısını neredeyse çökertip dağıtmak tehlikesi ile karşı karşıya getiren olaylar zincirinin ilk halkasını oluşturmuştur. Türklerle halifeler arasındaki bu mücadele 892 yılında Halife Mu'temid tarafından merkezin tekrar Bağdad'a nakledilmesine kadar sürdü.¹¹ Türk muhafız birliğinin ve kumandanların tasallutundan kurtulmak amacıyla yapılan bu girişim, sahneyi değiştirmiş, fakat olayların akışını önleyememiş, yani iktidarın halifelerin elinden askerî kumandanlara doğru kayışı devam etmiştir.

Devlet içinde bu tür müfuz mücadeleleri sürerken dışarda, İslâm dünyasının batı ve doğu sınırlarından başlamak üzere merkezden kopmalar başladı ve birçok müstakil devletler kuruldu. Abbâsî devletinin kurulmasından çok kısa bir süre sonra batıda Endülüs Emevî Devleti (756-1031) kurulmuştu. Bunu müteakip İdrisoğulları Devleti (788-985), Ağlebîler Devleti (800-900), doğuda Tâhirîler (821-873), Saffârîler (868-908) gibi devletler imparatorluğun merkezinden ayrılan müstakil devletler idi.¹²

Bununla birlikte Türkler de İslâm coğrafyasının muhtelif yerlerinde merkezi hükümetten ayrı müstakil devletler kurdular. Meselâ, Tolunoğulları (868-905), İhşitoğulları (935-969), doğuda Karahanlılar (Tak. 932-1212), Gazneliler (962-1183).¹³ Türk devletlerinin kurulması orjinal bir hadise olmayıp, hadiseler silsilesinin devamından ibarettir. Bu itibarla onlar Selçuklu devletinin öncüleri telakkî edilebilirler.

11- İbnü'l-Esîr, VII, 381; P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (trc. S. Tuğ), İstanbul 1980, III, 737 (Halife Mu'tezid (892-902) döneminde nakledildiğini söylemesi hatalıdır); K. V. Zettersteen, "Muktefi", mad., *İA.*, VIII, 796.

12- Bu devletlerin halifelikle münasebetleri için bkz. A. H. Sıddıkî, *Caliphate and Kingship*, 97-108; Abbâsî devletinden ayrılarak, müstakil hareket eden ilk kişi İbrahim İbnü'l-Ağlebî'dir. Harunu'r-Reşîd, onu Kuzey Afrika'da (Tunus bölgesi) valiliğine tayin etti. Bir müddet sonra İbnü'l-Ağlebî (800-811) müstakil hareket etmeye başladı. Ağlebîler kendilerini "Emîr" olarak anmışlarsa da bastırdıkları paralarda Abbâsî halifelerinin ismini nadiren zikrettirmişlerdir. P. K. Hitti, *a.g.e.*, III, 709.

13- Müslüman Türk devletleri için bkz. D. G. Büyük İslâm Tarihi, c. VI, muhtelif yerler; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi* (trc. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980.

Muktedir'in yirmi dört sene devam eden (908-932) halifeliği döneminde on üç vezirin iş başına gelip gitmesi ve bunların bazılarının idama mahkum edilmeleri, iç çekişmeleri hat safhaya getirmişti. Bunun üzerine Muktedir, emniyet işlerini ilk olarak kendisine "Emîru'l-Ümerâ" şeklinde bir ünvan verdiği kendi muhafız birliği kumandanı olan Mûnis el-Muzaffer'e terketti.¹⁴

Muktedir devri aynı zamanda İslâm dünyasında bazı önemli olayların ortaya çıktığı bir dönemdir. Bağdad'daki halifenin her türlü iktidar ve selahiyetlerin meşru kaynağı telakkî edilmesine karşı bu dönemde, Afrika'da Fatımî soyundan gelen Ubeydullah (909) ve İspanya'da Emevîler soyundan gelen III. Abdurrahman (929) kendi bölgelerinde halifelikle ilgili ünvan ve lakapları taşımaya başladılar. Böylece İslâm dünyasında hiç de alışlagelmedik bir biçimde aynı anda üç rakip halifenin birden tamamı iş başında bulunması gibi bir olay kendini gösterdi.¹⁵

Abbâsî devleti bünyesinde meydana gelen önemli siyasî değişikliklerden biri de Halife Râdî zamanında meydana geldi. O, devlet otoritesinin adeta hissedilmez duruma geldiği bir sırada hilafet makamına zorla getirilmişti (Nisan 934).¹⁶ Devlet erkam arasındaki nüfuz mücadelesinin halifenin hayatına mal olduğunu bilen ve gören Halife Râdî, kendi akıbetinden emin olamazdı. Bundan dolayı hilafete geçmesinden iki yıl sonra, 936 yılında Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik el-Hazerî'yi Bağdad'a davet ederek "Emîru'l-Ümerâ" tayin etti. Onu, ordu başkumandanlığı, valiler ve yüksek dereceli memurların, hatta vezirin tayininde bile resmen geniş selahiyetlerle techiz etti. Bu selahiyet İslâm tarihinde ilk defa Emîru'l-Ümerâ'nın adının Cuma hutbelerinde halifenin adı ile birlikte okunması

14- İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem* (nşr. Margoliouth), Oxford-Kahire 1915, I, 176; İbnü'l-Esîr, VIII, 21'de Mûnis el-Hadim geçiyor; K. V. Zettersteen, "Abbasiler" mad., *İA.*, I, 19; "Emîru'l-Ümerâ" mad. *İA.*, IV, 264; P. K. Hitti, *a.g.e.*, III, 738.

15- P. K. Hitti, *a.g.e.*, III, 738; E. Levi - Provencal, "Endülüs Emevîleri", *İA.*, mad., IV, 253; Z. Kazıcı, *İslâm Mütesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 45; A. K. S. Lambton, "Khalifa", IV, 343, *EJ²*.

16- İbnü'l-Esîr, VIII, 236.

yolunu açmıştır.¹⁷ Bununla birlikte, Emîru'l-Ümerâ'nın Bağdad'da para bastırma hakkına sahip olduğu bilinmektedir.¹⁸

Halife Râdî'den sonra hilâfet makamına tamnan liyakat, değer ve kudretin son izleri de silinip gitmiştir. Bütün askerî kuvvetleri elinde toplamış olan Emîru'l-Ümerâ, İslâm devletinin gerçek ve fiilî idarecisi olarak kendini kabul ettirmiş, halifenin bütün icrâî selahiyetlerini devralmıştır. Bilhassa isminin hutbelerde zikredilmesi ve adına para bastırılması Emîru'l-Ümerâ'nın açtığı büyük değişimi göstermektedir.¹⁹

X. yüzyılın ortalarına doğru giderek gücünü kaybeden Abbâsî halifeliği Bağdad ve civarında iktidarı elde etme mücadelesi veren mahallî emirlere boyun eğmek zorunda kalıyordu. Nitekim, 942 yılında bir ara Bağdad'a hakim olan Hamdânîler'den Hasan'a yine siyâsî sebeplerden dolayı "Nâsîru'd-devle" ünvanı ile Emîru'l-Ümerâlık pâyesi verildi.²⁰

Şiîliği benimsemiş olan Büveyhîler, Kazvîn'in kuzeyindeki dağlık bölgede yaşıyorlardı. Orta ve Güney İran'daki iktidar boşluğundan istifade ile, o sırada Irak bölgesindeki karışıklıklarla ilgilenen Abbâsîler'den mezkur bölgeleri aldılar.

17- İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 351; İbnü'l-Esîr, VIII, 269-270; bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Ağırakça, "Ebu Bekr Muhammed İbn Râik ve Emîrû'l-Ümerâlığı", *TD*, (Prof.Dr. H. D. Yıldız Hatıra Sayısı), İstanbul 1994, 79-112; K. V., Zettersteen, "İbn Râik" mad., *İA.*, V/II, 773-778; Aynı müel., "Râzî Billah" mad., *İA.*, IX, 647; W. Muir, *The Caliphate it's Rise, Decline and Fall*, London 1984, s. 563; P. K., Hitti, *a.g.e.*, III, 739; D. G. *Büyük İslâm Tarihi*, III, 325.

18- İbn Râik'ten sonra Emîrû'l-Ümerâ tayin edilen Beckem et-Türkî adına 329 (940-941) yılında basılmış bir dinar mevcuttur. İ. Artuk - C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâm Sikkeleri Kataloğu*, İstanbul 1971, I, 47.

19- "Emîrû'l-Ümerâ" mad., *İA.*, IV, 264; H. D. Yıldız, "Abbasilerde Emîrû'l-Ümerâlığın Ortaya Çıkışı", *TED*, s. 10-11, İstanbul 1981, 97-108; E. Tyan, *Le Califat*, Paris 1956, 532.

20- M. Sobernheim, "Hamdanîler" mad., *İA.*, V/1, 179-182 (Musul ve Haleb civarında hüküm sürmüş bir hanedan. H. Bowen, "Nâsîru'd-devle" mad., *İA.*, IX, 97-99; W. Muir, *a.g.e.*, 568.

Böylece bu bölge İslâm tarihinde ilk defa Bağdad'ın merkezî kontrolünden çıktı ve İranlı Şii bir hanedanın hakimiyetine girdi.²¹

19 Aralık 945 tarihinde Ahmed b. Büveyh davet üzerine karışıklıklar içinde bulunan Bağdad'a girdi. Abbâsî Halifesi Müstekfî Billah (944-946) kendisini Emîru'l-Ümerâ tayin ederek ona, "Muizzü'd-devle" ünvanını verdi. Halife'den, Emîru'l-Ümerâlık payesini alan Muizzü'd-devle Ahmed, kendi adının Cuma hutbelerinde halifeninki ile birlikte okunmasında ısrar etti. Keza basılan madeni paralarda onun ismi de yazıldı.²²

Muizzü'd-devle Ahmed bir süre sonra Halife Müstekfî'nin gözlerine mil çektirerek (Ocak 946) onu iş başından uzaklaştırdı, yerine Mu'î Lillah'ı (946-974) halife tayin etti.²³ Bundan böyle Bağdad'da artık Şii'lere has dinî merasim ve toplantılar açıktan yapılmaya başlandı.²⁴

Buna rağmen, Şii-Büveyhîler siyasî sebeplerden dolayı Sünnî-Abbâsî halifeliğinin devamına ses çıkarmadılar. Yani Şii bir halifelik kurma yoluna gitmediler.²⁵ Galiba Sünnî halifeliğin kaldırılması hem devlet içindeki yoğun Sünnî halkın, hem de diğer müslüman devletlerin yoğun tepkisine neden olacağından buna cesaret edemediler. Onlar bu yeni durumu gerek bölgelerinde

21- Abbasi halifeleri ile Büveyhîler'in münasebetleri konusunda bkz. Dr. H. Emin, *Tarihi'l-Irak fî Asri's-Selçûkî*, Bağdad 1965, s. 7-40; D. G. Büyük İslam Tarihi, "Büveyhîler", V, 509.

22- İbnü'l-Esîr, VIII, 384; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, Kahire 1948, II, 175; P. K. Hitti, *a.g.e.*, III, 741; E. Merçil, "Büveyhîler" mad., *DİA.*, 497; W. Barthold, *a.g.e.*, 48 (Paraların üzerine "Şehinşah" ünvanını yazdırdılar ve halifenin maddi hakimiyetine son verdiler); H. Busse, *Chalif Und Grasskönig Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Beirut 1969, s. 19; K. V. Zettersteen, "Müstekfî" mad., *İA.*, VIII, 834.

23- Mesudî, IV, 371; İbnü'l-Esîr, VIII, 385; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, Tahran 1350, s. 391; H. Busse, *a.g.m.*, 67; T. W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford 1924, 68.

24- A. H. Siddikî, *Caliphate and Kingship*, s. 123.

25- Aslında Büveyhîler, Abbasi hilafetine son verip, hilafetin Hz. Ali evladına geçmesi için çaba göstermişlerdir. Muizzü'd-devle Ahmed b. Büveyh, İran'da yaşayan meşhur bir Hz. Ali taraftarını, el-Mu'î'in yerine halife tayin etmek istemiştir. Ancak müracaat edilen kişi İslâm dünyasında aleyhinde doğabilecek nefret ve öfkeyi ileri sürerek bu teklifi reddetmiştir. Bkz. Miskeveyh, II, 396; İbnü'l-Esîr, VIII, 386.

gerekse bölgeleri dışında kendi lehlerine kullanmak niyetinde idiler. Büveyhîler iktidarda buldukları bir asrı aşan (110 yıl) zaman içinde²⁶, keyifleri istediği an halifeleri iş başından alıp, hanedandan bir diğerini halifelik makamına getiriyorlardı. Bütün yetkileri ellerinden alınan halifeler âdeta sarayda münzevî bir hayat sürüyor ve Büveyhîler'in tahsis ettiği az bir gelirle geçimlerini sağlamağa çalışıyorlardı.

Hilâfetin gerçek anlamda iktidarı ifade etmediği bir devrin mümessili olan Halife Tâi Lillah, İslâm dünyasının Karmatî isyanlarına ve büyük çapta kalkınmış bulunan Bizans'ın taarruzlarına karşı şiddetle savaştığı, bir taraftan da Hamdanoğulları, Mervanîler, Büveyhîler vs. arasında devam eden iç kanşıklıklarla yıprandığı bir zamanda adını sadece hutbelerde okutabilmiş, kendisinden yalnız tayin beratları, taziyetnâmeler ve buna benzer muamelat dolayısı ile bahset-tirebilmiştir.²⁷

Bahâü'd-devle'nin 1012'de ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht mücadeleleri, Büveyhîler'in büyük gayretlerle kurdukları birliği parçaladı. 1029'da Gazneli Mahmud Irak-ı Acem'in büyük bir kısmını ellerinden aldı. Selçuklu istilası sırasında Büveyhîler'in somuncusu olan ve Emîru'l-Ümerâ ünvanını taşıyan Melikü'r-rahim Hüsrev Fîruz, sadece Bağdad ile Irak-ı Arab'a, Şîraz ile Fars'a hakimdi.

Bu sırada İslâm dünyası sosyal çalkantı ve siyasî kargaşa içindeydi. Siyasî yönden birçok irili ufaklı devletlere parçalanmış,²⁸ fikir ve mezhep mücadeleleri ile de içten içe kaymıyordu. Bilhassa İslâm dünyası için büyük tehlike arzeden Batınî akımların İslâm medeniyetini baltalama hareketleri çok şiddetli ve tehlikeli bir mahiyet almıştı. Bununla birlikte dış baskılar da artıyor, özellikle Bizans, İslâm

26- M. G. S. Hodgson, *İslamın Serüveni* (trc. Heyet), İstanbul 1993, II, 38'de bu devreye Şii yüzyılı demektedir.

27- G. Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, London 1924, s. 332.

28- Selçuklulardan önceki Doğu-İslâm Dünyası'nın bölünmüşlüğü hakkında bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran*, 1968, V, 23-41.

dünyasının siyasî ve fikrî kargaşasından istifade ile ordularını halifelik merkezine ilerletiyordu²⁹

Selçuklular, Yakın Doğu İslâm dünyasının, bilhassa X. yüzyılın başlarından itibaren siyasî bakımdan zayıf bir duruma düşmesinden faydalanarak İslâm ülkelerine göç ve istilaya başladılar.

Bilindiği gibi Selçuklular, menşe itibariyle 24 Oğuz kabilesinden Kımık boyuna mensupturlar.³⁰ Oğuz Beyi Dukâk'ın oğlu olan Selçuk (ki devlet adını bundan almıştır) babasının ölümünden sonra Oğuz yabgusu tarafından Su-başı tayin edildi.³¹ Bir müddet sonra Yabgu ile aralanın açılması nedeniyle Selçuk Bey, yurdunu terk ederek Yeni-Kent'ten Cend havalisine göç etti. Tahminen X. yüzyılın ortalarına doğru (924-935) burada maiyetiyle birlikte İslâm'a girdi.³²

Selçuk Bey'in emri altında bulunan Oğuz kitlelerinin içten ve dıştan artışı neticesinde Cend ve çevresinin sürüleri için dar gelmeğe başladığı bir zamanda, Onun sürülerine otlak bulmak gayesiyle, arazisini feth yoluyla genişletirken, diğer taraftan komşu büyük devletlerin müsadresiyle bazı yeni otlaklar elde etmeye çalıştığını görüyoruz. Bu mümasebetle Sâmânî devleti ile yapılan bir anlaşmayla Selçuklu-Oğuzları Maverâünnehir bölgesindeki Buhara (Nur Kasabası) yakınlarında sürülerini otlatma müsadresi aldılar. Buna karşılık Sâmânîler'in sınır muhafızlığını yapacaklardı.³³

29- O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1993, s. 14-15.

30- Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye* (nşr. M. İkbâl), trc. N. Lügâl, TTK., Ankara 1943, 2; Abû'l-Ferec Bar Hebraeus, *Abû'l-Ferec Tarihi*, trc. Ö. Rıza Doğrul, TTK., Ankara 1987, I, 298; Reşidü'd-dîn, *Câmiu'l-Tevârîh*, nrş. A. Ateş (Selçuklular Tarihi Bölümü), TTK., Ankara 1960, 5; F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, 61; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, 54.

31- Hüseyinî, *a.g.e.*, 1; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fî'l-Tarih*, trc. A. Özaydın, İstanbul 1991, IX, 361; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş Devri*, TTK., Ankara 1989, 10.

32- İ. Kafesoğlu, "Selçuklular" mad., *İA.*, 353; O. Turan, *a.g.e.*, 67; F. Sümer, *a.g.e.*, 63; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 21; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, 139.

33- Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, nrş. A. Hüseyin Nevâî, Tahran 1339, 427; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 34-35. Selçuklular'ın, Maverâünnehir bölgesine inişleri sırasında, Orta ve Yakın doğuda başlıca şu devletler bulunuyordu: İslâmîliğin doğu hududu üzerinde Karahanlılar (yaklaşık 932-1212), Maverâünnehir ve Horasan'da Samanoğulları (874-999), bu günkü

Selçuk Bey'in Cend'de vefatından sonra, hanedamın başına "Yabgu" ünvanıyla ailenin en büyüğü Arslan geçti.³⁴ Arslan Yabgu'nun hanedamın başına geçmesiyle oluşan yeni idarede Mikâil'in oğulları Tuğrul ve Çağrı da "Bey" olarak yerlerini aldılar. Selçuklu devletinin asıl bânîleri kabul edilen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Selçuk'un kendisinden önce ölen oğlu Mikâil'in oğullarıdır. Babalarının bir gazada şehit düşmesi üzerine torunlarını yanına alan Selçuk Bey, onların yetişmesinde çok emek harcamış ve onlara iyi bir ideal vermiştir.³⁵

Selçuklular, başlangıçta Sâmânîoğulları ve Karahanlılar ile siyasi ve askerî münasebetlere giriştiler. 1025 yılına doğru Selçuklu Beylerinden Yabgu ünvanını taşıyan Arslan (İsrail), mahallî Karahanlı hükümdarı Ali Tegin'e, Gazneli Mahmud'a karşı yardım etti. Bilahere Sâmânîlerin mirasına konmak isteyen Karahanlı hükümdarı Yûsuf Kadir Han (1026-1032), Gazneli Mahmud ile memleket meselelerini müzakere ederek yaptıkları bir anlaşma³⁶ (416/1026) neticesinde Selçuklular'ın Horasan'a sürülmesine karar verdiler.

Gazneli Mahmud, Selçuklu Yabgusu Arslan'ı bir davet esnasında hileli bir şekilde esir aldı ve Hindistan'da Kalincar kalesine hapsedti. Arslan Yabgu'nun hapsedilmesi ve daha sonra burada ölmesi üzerine, Selçuklu Beyleri amcaları Mûsa (İnanç)'yı Yabgu ilan ettiler.³⁷

Karahanlı Ali Tegin'in ittifak tekliflerini kabul etmeyen Selçuklu Beyleri onun sonu gelmez saldırıları sonucunda, yurtlarını terkedip on beş bin çadır halinde Harezmi'ye çekildiler (423/1032).³⁸ Bir müddet sonra da onbin süvari ile

Afganistan ile Pakistan devletlerinin bulunduğu bölgelerde Gazneliler (962-1183). Batı İran ve Irak'ta Büveyhîler (932-1055). Mısır ve Suriye'de Fatımîler (910-1171), Anadolu ve Balkanlar'da Bizans (392-1453) devletleri. Bunlardan başka bir takım küçük devletler varsa da, onlar fazla etkin sayılmazlardı.

34- İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 362; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 33.

35- O. Turan, *a.g.e.*, 68; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 34.

36- Râvendî, *Râhatu's-Südürr ve Âyeti's-Sürûr*, nşr. M. İkbâl, London 1921, trc. A. Ateş, Ankara 1957, s. 87; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 74-75; O. Turan, *a.g.e.*, 90-91.

37- Râvendî, *a.g.e.*, I, 89; İbnü'l-Esîr, IX, 363; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 87; R. Grousset, *Bozkar İmparatorluğu* çev. M. R. Unat, İstanbul 1980, s. 154.

38- İbnü'l-Esîr, IX, 364; O. Turan, *a.g.e.*, 94.

Ceyhun'u geçip Horasan'a vardılar (426/1035). Böylece, çok çetin mücadelelerle geçen 70 yıl içinde Cend'e, Mâverâünnehir'e, Harezm'e ve son olarak da Horasan'a göç etmek suretiyle dört defa yurt değiştirmiş oldular.

Horasan'a göç eden İnanç Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Gazneli Mesud'a haber gönderip, yapacakları hizmete karşılık buraları kendilerine bırakmasını istediler. Sultan Mesud bunu reddettiği gibi, Beg Toğdı komutasındaki bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi. İki ordu Hisâr-ı Tâk denilen mevkide karşı karşıya geldiler ve Selçuklu ordusu kendisinden çok üstün olan Gazneli ordusunu mağlup etti.³⁹

Mesud, bu hadiseden sonra Selçuklu liderlerine hil'ât ve sancaklarla birlikte bir de menşûr gönderip Nesâ'yı Tuğrul'a Dihistân'ı Çağrı'ya ve Ferâve'yi İnanç Yabgu'ya verdi (Şevval 426/Ağustos 1035).⁴⁰

Horasan'ı yurt edinen Türkmenlerin her geçen gün çoğalmaları, etrafa akın ve yağmalarda bulunmaları Gazneli Mesud'u endişelendirmişti. Ayrıca Selçuklu reisleri Mesud'dan Merv, Serahs ve Bâverd şehirlerinin kendilerine verilmesini istiyorlardı. Bunun üzerine Mesud, Subaşı komutasındaki onbeş bin kişilik bir orduyu Horasan'a gönderdi. Gazneli ordusu ile Selçuklular 1038 yılı Mayıs ayında (Şaban 429) Serahs yakınlarında karşılaştılar. Gazneli ordusunun kuvvetçe üstün olmasına rağmen hareket kabiliyetinin zayıf olmasından yararlanan Selçuklular baskın tarzında düzenledikleri taarruzlarla rakiplerini yıpratmışlar ve nihayet bozguna uğratmışlardır.⁴¹

Bunu müteakip Nişâbur'a gelen Tuğrul Bey, Gazneli Mesud'un tahtına oturdu ve kendi adına hutbe okuttu. İşte asıl mevzumuz olan Selçuklu-Halifelik münasebetleri, bu önemli zaferin neticesinde başlamış oldu.

39- Hüseyinî, *a.g.e.*, 3-4; Râvendî, *a.g.e.*, I, 93-94; O. Turan, *a.g.e.*, 96; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 212 vd.

40- İbnü'l-Esîr, IX, 365; O. Turan, *a.g.e.*, 97; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 225.

41- Râvendî, *a.g.e.*, I, 94-95; İbnü'l-Esîr, IX, 367; O. Turan, *a.g.e.*, M. A. Köymen, *a.g.e.*, 248 vd.

BİRİNCİ BÖLÜM TUĞRUL BEY ZAMANI

A- SELÇUKLU-HALİFELİK MÜNASEBETLERİ'NİN BAŞLANGICI :

Selçuklular'ın Abbâsî Halifeliği ile ilk münasebetleri Tuğrul Bey'in Nişâbur'u fethini müteâkiben başlamıştır.¹ Selçuklu Türkleri'nin sürmî inancı benimsemiş olmaları, Abbâsî halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri, her iki taraf arasındaki alakayı kuvvetlendiriyordu. Bundan dolayı Selçuklu beylerinin Horasan'da siyaset sahnesine çıkışlarını ve elde ettikleri zaferleri, Abbâsî halifesi ilgi ile karşılamış ve onlarla süratle temas kurma imkanları aramıştır.²

Bilindiği gibi Selçuklular, Şaban 429 (Mayıs 1038) yılında Serahs civarında Gazneli ordusunu ikinci kez mağlup ederek, istiklallerini ilan ettiler.³ Bu zafer sonunda toplanan kurultayda eski Türk feodal devlet telakkisine göre⁴ ülkeyi üç Selçuklu Bey'i aralarında taksim ettiler. Tuğrul Bey devletin hukukî ve fiilî reisi olarak Nişâbur'a, Çağrı Bey Merv'e, İnanç Yabgu da Serahs'a hakim oluyordu. Tuğrul Bey temelleri atılan yeni devletin hukukî lideri olarak Nişâbur'da kendi adına hutbe okutarak "Sultânü'l-Muazzâm" ünvanını aldı.⁵

1- M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Ankara 1975, 34.

2- İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1991, s. 350.

3- Râvendî, *a.g.e.*, I, 95; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 349-350; Hüseyinî, *a.g.e.*, 6 (Bu kaynakta yanlış Tarih verilmiştir); O. Turan, *a.g.e.*, 99; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklular Tarihi Kuruluş Devri*, TTK., Ankara 1989, 248 vd.

4- Feodal İdare; Devletin sınırları içinde müstakil bölgelerde idarî yönden bağımsız ve askerî yönden merkezî idareye bağlı olan, aynı hanedana mensup beylerin idaresi.

5- Hüseyinî, *a.g.e.*, 7; (Tuğrul Bey es-Sultânü'l-Muazzâm Rüknu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Ebû Talib ünvanını aldı), Râvendî, *a.g.e.*, I, 95; Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî* (nşr. Ali Ekber Feyyaz), Meşhed 1350, s. 731, Tahran 1317, İbnü'l-Esîr, IX, 367 (Bu kaynakta 428 yılı veriliyorsa da doğrusu 429 olacaktır. Ayrıca Tuğrul Bey'den yaklaşık bir ay önce Çağrı Bey adına Merv'de "Melikü'l-Mülük" ünvanıyla hutbe okunmuştur (14 Nisan 1038/6 Recep 429), O. Turan, *a.g.e.*, 99; M. A. Köymen, *Kuruluş Devri*, 264; E. Merçil,

Bu sırada halifenin elçileri kendisine geldiler (Ramazan 429/Haziran 1038).⁶ Halife Kâim Biemrillah⁷ Nişabur, Rey, Hemedân ve el-Cibâl'deki Oğuzlar'ın liderlerine ayrı ayrı haber gönderip, onlardan katil, yağma ve tahripten vazgeçerek, memleketi imara girişmelerini istedi.⁸

Tuğrul Bey halifenin bu isteklerine uydu. Fakat Çağrı Bey, şehri (Nişâbur) yağmalamak istediye de, Tuğrul Bey ramazan ayı içerisinde olduklarını ve halifenin elçilerinin geldiklerini ileri sürerek "Herkesin itaat etmesi gereken halifeden mektup geldi. Bizi dost tutmakla, hak ve hakikatle mümtaz kıldı."⁹ diyerek buna mâni oldu.¹⁰ Halife'nin kendisine elçi göndermesinin mana ve ehemmiyetini takdir eden Tuğrul Bey, elçi Ebû Bekr et-Tûsî'ye onüç kat hil'ât giydirek gerekli hürmeti gösterdi.¹¹ Görüldüğü gibi, Selçuklular'la münasebete girme teşebbüsü ilk defa halifelikten gelmiştir.

Selçuklu-Halifelik münasebetlerinin gerçek anlamda Dandanakan savaşım müteakip başladığını söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Selçuklular, 24 Mayıs 1040 cuma

Gazneliler Devleti, TTK, Ankara 1989, s. 68; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 345; Böylece Tuğrul Bey, İslâm müesseselerinin muntazam çerçevesi içine girmiş olduğunu ilan etmiş oluyordu. R. Grousset, *Bozkar İmparatorluğu*, Çev. M. R. Uzman, İstanbul 1980, s. 154.

6- Bundârî, *Zübdenü'n-Nusrave Nuhbetü'l-Usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, 4; Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, *Ebu'l-Ferec Târîhi*, trc. Ö. Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, I, 296; İbnü'l-Esîr, IX, 350; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 35; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, Süleymaniye Ktp. Beşir Ağa Kitaplığı, nr. 456, c. II, 185^b.

7- *Kâim Biemrillah*, Ebu Ca'fer Abdullah (1001-1075). 26. Abbasi halifesidir. Babası Kâdir Billah'ın ölümünden sonra 11 Zilhicce 422 (Kasım 1031)'de hilafete geçti. Bkz. Ş. Altındağ, "Kâim" mad., *İA.*, VI, 102-104.

8- İbnü'l-Esîr, IX, 350; Halife Kâim Biemrillah tarafından Selçuklular'a gönderilen elçi kaynaklara göre, Türkmenlerin yaptığı tahribatı engellemeyi tenbih vazifesi almış ise de, tahribatın bütün memlekette esasen süregelmekte olduğu bir sırada, halifenin davranışındaki gerçek maksat, Selçukluların kendi menfaatleri bakımından tartmaya ve öncekilerin tahakkümünden kurtulmaya yönelik olmalıdır. (İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 362).

9- Bundârî, *a.g.e.*, 5.

10- Bundârî, *a.g.e.*, aynı yer; Bar Hebraeus, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer.

11- Bundârî, *a.g.e.*, aynı yer.

günü Dandanakan savaşını kazanarak¹², evvelkinden farklı, yeni bir devlet kurduklarından emin olarak, Tuğrul Bey'in sultanlığını ilan ettiler. Bu zaferi tebliğ amacıyla da, Karahanlı hükümdarlarına, Buhâra'da Ali Teginoğulları'na ve bütün Türkistan büyüklerine fetihnâmeler göndererek zaferlerini ilan ettiler.¹³ İşte bu sırada devletin hukukî statüsünü belirlemek amacıyla yaptıkları kurultayda, Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah'a da bir mektup göndermeye ittifakla karar verdiler.¹⁴

Kaynakların ifadesine göre Tuğrul Bey'in, Ebû İshâk Fukkâf diye bilinen fasîh sözlü bir elçi ile halifeye gönderdiği mektubun mahiyeti şöyledir: "Biz Selçukoğulları daima Abbâsî Devleti'ne muîf ve taraftar, farzlara ve sünnetlere riayetkâr bir taife idik. Çok zaman gaza ve cihad yolunda çalıştık. Yemînü'd-devle Mahmud, serverimiz olan amcamız İsrâil b. Selçuk'u hapsetti ve öldürdü. Mahmud ölünce yerine Mesud oturdu. O (Mesud) saltanat işlerine bakmıyor oyun ve eğlence ile meşgul oluyordu. Saltanat ve devlet ihmal edilmiş olduğundan bid'at ehli fesat çıkarıyordu. Nihayet Horasan'ın ileri gelenleri kendilerini himaye etmemiz için bizden yardım istediler. Biz de Tann'ın yardımıyla gâlip geldik. Bu ilahî lütfâ şükr ve bu zafere hamdetmek üzere halk arasında adalet ve insafı yaydık, adaletsizlik yolunu terkettik. Bu işin İslâm dini ve kamumu gereğince halifenin fermâıyla olmasını istiyoruz."¹⁵ Tuğrul Bey bütün Selçuklu ailesi ve Oğuzlar adına gönderdiği bu mektupta yeni kurulan devletin halife tarafından meşrûluğunun tasdik edilmesini istemektedir. Zira, Tuğrul Bey'in bu girişimi, o dönemde kurulan her yeni devletin yapageldiği hukukî bir temayüldür. Umumiyetle yeni kurulan her

12- E. Merçil, *Gazneliler Devleti Târîhi*, TTK, Ankara 1989, 75-76; M. A., Köymen, *Kuruluş Devri*, 336 vd.

13- O. Turan, *a.g.e.*, 100; M. A. Köymen, *Kuruluş Devri*, aynı yer.

14- Reşidü'd-dîn, *Câmi'ut-Tevârîh*, nşr. A. Ateş (Selçuklular Târîhi Bölümü), TTK, Ankara 1960, 15; Râvendî, I, 102; Bundârî, *a.g.e.*, aynı yer.; M. A., Köymen, *Kuruluş Devri*, 358 vd.

15- Reşidü'd-dîn, *a.g.e.*, aynı yer; Râvendî, I, 101-102; *Bar Hebraeus*, I, 299; Bundârî, *a.g.e.*, aynı yer; Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Selçuklular Târîhi*, çev. A. Genceli, Ankara 1971, I, 160-161; M. A., Köymen, *Kuruluş Devri*, 359-360-361; S. Divitçioğlu, *Oğuzdan-Selçukluya*, İstanbul 1994, 83; H. Emin, *a.g.e.*, 56.

devlet, tamnmasım ve meşruluğunun tasdikini halifelikten isterdi.¹⁶ Bu yeni Türk devletinin kurucuları da saltanat sahibi olmamn, Abbâsî Halifesinin büyük ölçüde manevî desteğini ve teveccühünü kazanmağa bağı olduğunu anlamış ve bunu halifeden istemişlerdir.

Böylece Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, kurdukları devletin halife tarafından tasdiki için ilk defa halifelik makamına elçi göndermiştir.

Yine bir kaynağımızın ifadesine göre, Tuğrul Bey'in elçileri Bağdad'a gelmiş, Selçuklular'ın istekleri halife tarafından kabul edilmiştir.¹⁷ Fakat henüz halife, Sultan'a gerekli ünvan ve lakabları vermemiştir.

Bu arada Tuğrul Bey, Horasan ve İran'da fethettiği yerlerde okuttuğu hutbelerde kendi adından önce Abbâsî Halifesi Kâim Biemillâh'ın adını zikrettiriyordu. Bağdad'da ise durum halifemin aleyhine geliyor, hilafet merkezinde hüküm süren Büveyhî hükümdarı Celâlî'd-Devle¹⁸ şehirde çıkan karışıklıkları önleyemeyip, çevredeki Arap emirlerinden yardım istemek zorunda kalıyordu.¹⁹ Ayrıca halifemin gelirlerine de el uzatıyordu.²⁰

16- M. A. Köymen, *Kuruluş Devri*, 361.

17- Bundârî, *a.g.e.*, aynı yer.

18- K. V. Zettersten, "Celâlüddeve", *mad. İA.*, III, 60-61; A. Taneri, "Celâlüddeve" *mad. DİA.*, VI, 259-260 (1025-1044 yılları arasında Bağdad'da hüküm süren Büveyhî hükümdarı); H. Busse, *a.g.e.*, 98-104.

19- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhî'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Haydarabad 1359, VIII, 104-105; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kahire*, Mısır 1935, V, 31; İbn Haldûn, *Ünvânü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, Beyrut 1979, V, 449.

20- Bu yılın muharrem ayında (434/Ağustos 1042) Bağdad'da cizye mevsimi açıldı. Celâlî'd-Devle adamlarını göndererek bütün cizye gelirlerine el koydu. Halbuki geleneğe göre cizyeden elde edilen gelirler halifeye gönderilir ve bu hususta halifeye müdahale etmezlerdi. Bu olay halifemin gücüne gitti. Celâlî'd-Devle'ye, Mâverdi'yi elçi olarak gönderdi ve bu yanlış uygulamadan vaz geçerek geleneğe göre davranmasını istedi. Fakat o buna kulak asmadı (Bkz. İbnü'l-Esîr, IX, 390; İbnü'l-Cevzî, VIII, 113-114; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır, XII, 50; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beser*, Mısır (Târihsiz), I, 166.

Bu olaylar üzerine Tuğrul Bey, Büveyhî hükümdarı Celâlî'd-Devle'ye bir mektup yazarak, halka iyi muamele etmesini, herhalde halifeye de saygılı olmasını istedi.²¹ Bir yıl önce halifenin cizye gelirlerine el koyan Celâlî'd-Devle muhtemel ki, Tuğrul Bey'in mektubu üzerine halifenin ve halkın tepkisinden çekinerek cizye gelirlerini halifelik görevlilerine iade etti.²²

Görüldüğü gibi Tuğrul Bey, İran ve Horasan'da fetihlerini sürdürürken, hilafet merkezi Bağdad'la da ilgisini kesmemiş ve orada yapılan haksızlıklara mâni olmuştur. Böylelikle bir nevi halife hamiliği siyaseti takip eden Tuğrul Bey'e halifenin itimadı sağlanmıştı. Nitekim Halife-Tuğrul Bey yakınlaşmasının kendisi için doğuracağı tehlikeyi idrak eden Celâlî'd-Devle, halifeliğe karşı daha yumuşak davranma lüzumunu duymuştur.

Nihayet batı İran'a gelip Rey şehrine yerleşen Tuğrul Bey (435/1043-1044)²³ Abbâsî halifesine ikinci kez bir elçi göndererek²⁴ kendisine gerekli itibar ve saygının gösterilmesini istemiştir. Tuğrul Bey mektubunda: "Ben Arap saltanatının başında bulunan zâtın vekiliyim, hakim olduğum bütün ülkelerde halifenin adımı ilân ettim. Ahaliyi seleflerim olan Mahmud ve Mesud'un valilerinin zulmünden kurtardım, ben de herhangi bir surette seleflerimin mâdûnu değilim. Onlar halifenin bir takım ülkeler idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evladıyım ve Hunlar'ın soylu bir hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerimin derecesinde saygı görmekle beraber, bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırteden ünvanların

21- İbnü'l-Cevzî, VIII, 116; İbn Kesîr, XII, 51.

22- İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer; İbn Kesîr, XII, aynı yer.; A. Taneri, "Celâlî'd-Devle" mad. *DİA*, VI, 259.

23- Bkz. Bundârî, *a.g.e.*, 6; İbnü'l-Esîr, IX, 388; M. A., Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 33.

24- Anlaşıldığına göre Tuğrul Bey'in (ana tarafından) kardeşi, İbrahim Yınal 434 (1042-1043) yılında halifeye bir mektupla elçi göndermiş; ve hac yollarını Bedevîler'in yağmalarından korumak için Tuğrul Bey'in Bağdad'a bir ordu sevk etmek niyetinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca gönderilecek orduya hürmet gösterilmesini ve hediyelerle karşılanmasını tavsiye etmiştir (Bkz. Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, *Ebu'l-Ferec Târîhi*, trc. Ö. Rıza Doğrul, *TTK*. Ankara 1987, I, 298; Zehebî, *Târîhu Dîvelî'l-İslâm*, Beyrut 1985, 225; M. A., Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Ankara 1975, 35; S. Divitoğlu, 96.

onlardan üstün olacağını samyorum." diyerek, gerek halifelige, gerekse idaresi altındaki halka yaptığı hizmetleri dile getirmiş, bu hizmetlerine karşılık daha fazla mükafat ve itibar beklediğini ifade etmiştir.²⁵

Türkmen istila ve yağmalarının İslâm memleketlerinde buhranlar doğurması sebebi ile Halife Kâim Biemrillah, Sultan Tuğrul Bey'e bu kez Akdâ'l-Kudât Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi'yi elçi olarak gönderdi (435/1043-1044).²⁶ Kaynakların ifadesine göre Halife, Mâverdi'yi; Tuğrul Bey ile Büveyhî hükümdarı Celâlî'd-Devle ve Ebû Kalîcar arasında sulhum sağlanması için²⁷ veya Selçuklu sultanını halka adaletle muamele etmeye davet için²⁸ göndermiştir.

Mâverdi'nin Halife tarafından elçi olarak gönderilmesi, Selçuklu-Halifelik münasebetlerinde "hakimiyet telakkisi" açısından izah edilmesi gereken önemli bir olaydır.

Halife, Selçuklulara elçi olarak niçin Mâverdi'yi göndermiştir?

Bizce bunun bir kaç nedeni var. Öncelikle Mâverdi koyu bir Abbâsî taraftarı ve halifelik müdafii idi. Daha önceki Büveyhî emirlerine de elçi olarak gönderilmiş tecrübeli bir diplomat idi. Daha da önemlisi Sünnî hilafet doktrinini ilk kez sistemli bir şekilde ele alan ve bu konuda yazılmış olan "Ahkâmü's-Sultâniyye" isimli eserin müellifi idi.²⁹ Mâverdi, eserinde, Abbâsî halifelerinin son bir buçuk asırdır içine düştüğü kötü durum ve itibar kaybına rağmen, onları meşrulaştırma çabasında olmuştur. Zaten eserini de bu dönemdeki Halifeler (Kâdir Billah veya Kâim Biemrillah)'in emri ile kaleme aldığı bilinmektedir.³⁰

25- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, I, 299; M. A., Köymen, *a.g.e.*, 35.

26- İbnü'l-Cevzî, VIII, 113-116; İbnü'l-Esîr, IX, 398; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman, TIEM*, Nr. 2134, XI, 147^b; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-'Ayân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1978, V, 66; Zehebî, *Târîh u Düvelî'l-İslâm*, Beyrut 1985, I, 225; M. A., Köymen, *a.g.e.*, 36; O Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, 34.

27- İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 51; M. A., Köymen, *a.g.e.*, aynı yer.; Aynî, *a.g.e.*, II, 196^a.

28- İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer.

29- Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, trc. A. Şafak, İstanbul 1976, s. 5-25.

30- Bu konuda bilgi için bkz. HAR. Gibb, *Studies on the Civilisation of Islam*, trc. K. Durak vd. İstanbul 1991, s. 157; AHL Sıddıkî, *Caliphate and Kingship in Mediaeval*

Görüldüğü gibi, Sünnî halifelik nazariyesini sistemli bir şekilde ele alan ve koyu bir Abbâsî taraftarı olarak, her hâlükârda halifeliğin bekâsım savunan³¹ meşhur bir âlimin Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilmesi, halifelik haklarının korunması ve bunun Sultan'a izah edilmesine yönelik olmalıdır. Çünkü Mâverîdî, halifelik haklarını hem nazârî olarak hem de pratikte savunabilecek en bilgili ve tecrübeli kişi idi. Nitekim, Mâverîdî'nin bu amaçla-halifelik haklarının korunması ve Sultan'a izah edilmesi amacıyla-gönderildiğini, Sultan'ın nezdinde uzun müddet kalmasından ve bu süre içinde edindiği intibaları bir rapor halinde halifeye sunmasından anlıyoruz.

Bu olay Halife-Sultan münasebetlerinde önemli bir dönüm noktası olarak ele alınabilir. Sebep ne olursa olsun, halifenin Mâverîdî gibi mühim bir şahsı elçi olarak göndermesi, Selçuklu hükümdarına son derece ehemmiyet verdiğini göstermektedir.³²

Tuğrul Bey'in halifenin elçisini Cürcân'a dört fersah mesafe kala karşılaması,³³ kendisine verilen ehemmiyetin farkında olduğunu göstermektedir. Tuğrul Bey'in nezdinde bir yıl kadar kalan Mâverîdî dönüşünde, bu Selçuklu hükümdarı hakkında verdiği -Halifeye itaatkar ve emirlerine hürmetkar olduğu yolundaki- rapor³⁴ halifenin Tuğrul Bey'e olan itimadını bir kat daha arttırdığı ve şüphelerini sildiği söylenebilir.

Halife'nin Selçuklu devletine elçi göndermesi bu devleti siyasî bir teşekkül olarak fiilen tamması ve meşruluğunu tasdik etmesi anlamına gelmektedir. Bu itibarla karşılıklı münasebetlerin istikbalde alacağı seyir ve inkişaf bakımından bu ilk münasebet tesisi çok mühimdir.

Persia, Islamic Culture, X/1, Haydarabad 1936, s. 121; T. W. Arnold, "Halife" mad., *IA.*, V, 153.

31- Bkz., HAR, Gibb, *a.g.e.*, 168 vd.; J. H. Kramers, "Sultan" mad. *IA.*, IX, 26; M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, II, 57-58.

32- M. A., Köymen, *a.g.e.*, aynı yer.

33- İbnü'l-Esîr, IX, 398.

34- İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; M. A., Köymen, *a.g.e.*, aynı yer.; G. Makdisî, *Les Rapports entre Calife et Sultan á Epoque Seljngide*, *International Journal Middle East Studies*, 1975, VI/2, 228-236.

Bu arada Bağdad'da bir iktidar değişikliği oldu; Celâlî'd-Devle Ebû Tâhir b. Bahâü'd-Devle b. Adîdî'd-Devle b. Büveyh öldü (Şaban 435/Mart 1044), yerine Melik Ebû Kalîcar geçti.³⁵ Ebû Kalîcar Bağdad'a girmeden önce askerler ve kumandanlarla haberleşerek, onlara cülûs bahşîşi dağıttıktan başka, halifeye on bin dinar ve kıymetli hediyeler gönderdi. Buna karşılık halife, Ebû Kalîcar'ı Bağdad'a girerken istikbale çıkmadı, Celâlî'd-Devle'nin vezirlerini göndermekle yetindi (Ramazan 435/Mart 1045).³⁶ Ebû Kalîcar'da Bağdad'a girdikten sonra kapısında beş vakit tabl (davul) çaldırdı. Halbuki adete göre üç vakit çaldırması gerekiyordu. Halife müdabele edip üç vakit çaldırmasını istediye de Ebû Kalîcar buna iltifat etmeyip halifemin emrine uymadı.³⁷ Bu tür olaylar halifemin, Tuğrul Bey'e teveccühünü arttırmış ve nihayet halife Sultan'a yenibir elçi göndermiştir.

Mâverdi'nin raporu üzerine Selçuklulara ve Tuğrul Bey'e teveccühü artan Halife Kâim Biemillah, Tuğrul Bey'e bir defa daha elçi göndererek Selçuklu devletini resmen tamamlamak istedi ve bazı şartlar ileri sürdü (436/1044-1045). Şayet bu şartlar yerine getirilirse, kendisine hil'ât ve ünvanlar vereceğini bildirdi. Kaynaklarımızdan Ebû'l-Ferec Bar Hebraeus'un ifadesine göre halifemin ileri sürdüğü şartlar şunlardır: 1- Fethettiği ülkelerle iktifa edip Arap emirlerine ait olan memleketlere dokunmaması; 2- Kendisine (halifeye) mutlak şekilde tâbi kalması ve bunu yeminlerle taahhüd etmesi; 3- Halka âdil davranması; 4- Fethettiği yerlerden âdet gereğince halifeye vergiler göndermesi.

Sultan, halifemin ileri sürdüğü birinci şarta karşılık verdiği cevapta: "Benim askerlerim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir"; ikinci şarta karşılık verdiği cevapta: "İstediğiniz bu yeminlere belki kâtiplerin aklı erer fakat benim aklım ermez. Benim hiç hata yapmamak üzere kendimi zapt u rapt altına

35- İbnü'l-Cevzi, VIII, 117; İbnü'l-Esir, IX, 393-395; Ebû'l-Fidâ, I, 167; Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890, s. 320; İbn Tağriberdi, V, 37; İbn Haldûn, V, 453; İbn Kesir, XII, 51; C. Huart, "Ebu Kalicar" mad., *IA.*, VI, 32-33.

36- İbnü'l-Esir, IX, 399-400; İbn Haldûn, V, 453; Ebû'l-Fidâ, I, 167; Aynî, *a.g.e.*, II, 196^b.

37- İbnü'l-Cevzi, VIII, 119; İbn Tağriberdi, V, 37; İbn Kesir, XII, 52; Zehebî, I, 226; Buna rağmen Ebu Kalicar'a "Muhyiddîn" lakıbı verildi. (*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, "Büveyhiler", V, 558).

almam mümkün müdür?" demiştir. Görülüyor ki; Sultan bu şartların ikisini de doğrudan kabul etmemiştir. Kendisinin güç ve kudretinin arttığı bir dönemde bir takım vaadlerle halifenin boyunduruğuna girmek niyetinde olmadığını göstermiştir. Halifeye vergi ödenmesi konusunda ise; "İstediğimiz verginin miktarını bana bildirin, elimden gelirse geri kalmam" diyerek bu konuda da bir taahhüde bulunmamıştır.³⁸

Bu olaydan sonra Halife ile Tuğrul Bey arasında elçiler bir çok defa gidip geldi; Mesela, bir yıl sonra Tuğrul Bey'in göndermiş olduğu elçiye halife, hil'at verip ikramlarda bulundu (438/1046-47). Sonra da elçinin eline, Horasan'ı Tuğrul Bey'e tevcih ettiğine dair bir fermân verdi.³⁹ Böylece Halife, Selçuklu devleti hakkındaki müspet kanaatini açığa vurmuş ve tevcih fermâm vermek suretiyle devleti, yalnız fiilen değil, hukûken ve resmen de tanıyarak meşruluğunu tasdik etmiştir.⁴⁰

Bu arada Tuğrul Bey ile Bağdad'da hüküm süren Büveyhî hükümdarı Ebû Kalîcar arasında barış yapıldı. Ebû Kalîcar'ın yaptığı barış teklifini kabul eden Sultan, somunda onun kızı ile evlenmiştir. Ayrıca Ebû Kalîcar'ın oğlunun Çağrı Bey'in kızı ile evlendirilmesi kararlaştırıldı (Rebiülahir 439/Ağustos-Eylül 1047).⁴¹ Tuğrul Bey böylece, dostlukları ve ittifakları, karşılıklı veya tek taraflı akrabalık münasebetleri ile kuvvetlendirmekten ibaret olan eski bir Türk âdetini yerine getirmiştir.⁴²

38- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, I, 302-303; İbnü'l-Cevzî, IX, 116; Köymen, *a.g.e.*, 36-37; O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, s. 34.

39- Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, *TİEM*, nr. 2134, XI, 151^b (Kaynağımızın verdiği malumata göre; 442 (1050), 444 (1052), 446 (1054), 447 (1055) yıllarında muhtelif vesilelerle, Halife ile Sultan arasında elçilerin gidip gelmeleri icap etti).

40- M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Târîhi*, Ankara 1963, 169.

41- İbnü'l-Esîr, IX, 408; Sibt, nşr. A. Sevim, 1; İbn Kesîr, XII, 59; M. A., Köymen, *a.g.e.*, 43; C. Huart, "Ebû Kalîcar" mad.; *IA.*, VI, 33; A. Güner, "Ebû Kalîcar", *DİA.*, X, 171-172; *D.G.B.*, *İslam Târîhi*, Büveyhîler, V, 558.

42- M. A., Köymen, *a.g.e.*, 43.

Bu olaydan bir müddet sonra 4 Cemâziyülevvel 440 (15 Ekim 1048)'de Melik Ebû Kalîcar vefat etti, yerine oğlu Melikü'r-Rahîm Ebû Nasr Hüsrev Fîruz geçti.⁴³

Tuğrul Bey İsfahân'ı kuşattığı zaman (442/1050)⁴⁴ İsfahan halkı uzun süren muhasaradan son derece muzdarip oldular. Halifeye mektup göndererek Tuğrul Bey'in nezdinde şefaatte bulunmasını rica ettiler. Tuğrul Bey çoktanberi halifeden, kendi mevkiini yükseltecek ve hükümdarlığına uyacak ünvanlar istemekte olduğundan halife bu ricayı kabul etmedi. Fakat daha sonra şefaatte bulunmayı kabul ederek, nihayet ona "meşrû hükümdar", "Müslümanların sığınağı" ve "Rûkne'd-dîn Sultan Tuğrul Bey" ünvanlarını kullanarak mektup yazdı ve İsfahân halkı lehinde ricada bulundu.⁴⁵ Mektubu bir elçi ile Sultan'a gönderdi.⁴⁶ Tuğrul Bey'de halifemin kendisine gönderdiği mektuba cevap vermek ve ihsan ettiği hil'at ve lakaplara teşekkür etmek amacıyla Ramazan 443 (Ocak 1052)'de halifeye bir elçilik heyeti gönderdi. Elçiyle birlikte halifeye 20.000 dinar, ileri gelen devlet ricâline beş bin dinar, ayrıca Reîsü'r-Rüesâ'ya da iki bin dinar gönderdi.⁴⁷

Bu olaydan bir yıl sonra 444 (1052) yılında Hemedân ve civarını fetheden Tuğrul Bey'e Halife gizli bir mektup gönderdi. Daha önce Tuğrul Bey'e mevkiini yükseltecek ve hükümdarlığına uyacak ünvanlar veren Halife'nin bu gizli mektupla Tuğrul Bey'i ilk kez Bağdad'a davet ettiğini görüyoruz. Bunun sebebi, her geçen gün Bağdad'da karışıklıkların artması idi.⁴⁸

43- İbnü'l-Cevzî, VIII, 136; İbnü'l-Esîr, IX, 415-416; İbn Haldûn, V, 454; Ebû'l-Fidâ, I, 169; İbn Kesîr, XII, 57; Aynî, II, 202^b; İbn Tağrıberdî, V, 42; D.G.B., *İslâm Târîhi*, V, 559; Hüsrev ve Firuz daha önceki İran Sâsânî İmparatorluğunun en büyük Pers'inin isimleri idi. XI yüzyılda Büveyhî emirinin bu isimleri kullanması çok gariptir. R. Grousset, *a.g.e.*, 156.

44- İbnü'l-Cevzî, VIII, 151; İbnü'l-Esîr, IX, 426; İbn Kesîr, XII, 61; Ebû'l-Fidâ, I, 170; İbn Haldûn, V, 455.

45- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, I, 305; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer.

46- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, aynı yer; Sibî, *TİEM.*, XI, 156^a; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer.

47- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Esîr, IX, 440; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer (Son iki kaynaktaki on bin dinar ve kıymetli hediyeler gönderdiği yazılıdır). Tuğrul Bey bu ünvanları aldıktan sonra mührünün üzerine bir yay ve aldığı ünvanları yazdırmıştır. Bar Hebraeus, *a.g.e.*, I, 305; Aynî, II, 206^b.

48- Sibî, *a.g.e.*, XI, 157^b; M. A., Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 43.

Tuğrul Bey'in kudreti yayıldığı ve Selçuklu Devleti genişlediği nisbette Bağdad'da hakim Şii-Büveyhîler'in huzursuzluğu da artıyor; Şii-Sünnî mücadelesi şiddetleniyordu. Abbâsî Halifesi Kâim Biemillâh onlara karşı Tuğrul Bey'in yardımına başvurunca hava büsbütün gerginleşti. Bağdad'da bulumun eski Türk askerlerinin komutanı Arslan Besâsîrî Selçuklu taraftarı halifenin adamlarını tenkile başladı.⁴⁹

Bunun üzerine aradan iki yıl geçmeden bazı kaynaklara göre bizzat halife,⁵⁰ diğer bir kaynağımıza göre vezir Reîsü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime⁵¹ bir elçi ile Arslan Besâsîrî'ye karşı Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etti. Halifenin elçisi İbnü'l-Me'mûmî, Tuğrul Bey'i ikna edebilmek için onun nezdinde uzun müddet kalmağa mecbur olmuştu.⁵² Anlaşıldığına göre, daveti kabul ettiği takdirde, Sultana 300 bin dinar verileceği vezir tarafından bu esnada vaad edilmişti.⁵³

Bu sırada Bağdad'da karışıklıklar devam ediyordu. Öncelikle Bağdad'daki Şiiiler ile Sünnîler arasında sık sık vuku bulan şiddet olayları daha da attı. Melikü'r-Rahim olaylar karşısında âciz kalıyor, Halife ise; olayları yadırgıyor, fakat mâni olamıyordu.⁵⁴ Türklerde Melikü'r-Rahim'in vezirinden alacaklarının bir kısmını tahsil edemedikleri için isyan etmiş, halifenin sarayını kuşatmışlardı. Olayları engelleyemeyen halife çaresizlik içinde Bağdadı terketmek istediğini açıkladıysa da

49- O. Turan, *a.g.e.*, 132.

50- Hâtib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, Kahire (1349) 1931, IX, 400; İbnü'l-Adîm, *Buğyenü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, *Selçuklular'la İlgili Hal Tercümeleleri*, Yay. Ali Sevim, TTK., Ankara 1976; 2, trc. 1; Bundârî, *a.g.e.*, 7; Reşidüddîn, *a.g.e.*, II, 20 (Son İki Kaynakta halifenin elçisinin Ebu Muhammed Hibetullah b. Muhammed b. el-Hasan İbnü'l-Me'mûnî olduğu belirtiliyor); Râvendî, I, 103-104; H. Emin, *a.g.e.*, s. 7.

51- Muhammed b. Ali Muhammed b. Umranî, *el-Enbâ u fî Târihi'l-Hulefâ*, nşr. Tâkî Bîneş, Meşhed 1984, 153; Ayrıca vezir İbnü'l-Müslime'nin hayatı için bkz. "İbnü'l-Müslime" mad. İA., VII, 871.

52- Bundârî, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, VIII, 163; Râvendî, I, 303-304; Reşidü'd-dîn, *a.g.e.*, aynı yer (Bu iki kaynakta üç yıl deniyor.); İbn Kesîr, XII, 69; H. Emin, *a.g.e.*, aynı yer.

53- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'l-Zaman*, nşr. Ali Sevim, (*Selçuklular ile İlgili Bölüm*), Ankara 1968, 6.

54- İbnü'l-Esîr, IX, 449; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 456.

Türkleri sakinleştiremedi. Daha sonra, yıldızı parlayan Büveyhî komutanlarından Bağdad askerî valisi Besâsîrî⁵⁵ olaya müdahale ederek Türkleri sakinleştirdi (446/1054-1055).⁵⁶

Aynı yıl içerisinde bu sefer Halife ile Besâsîrî arasında anlaşmazlık başladı. Besâsîrî kendi aleyhinde gelişen olaylardan dolayı halifeyi protesto ederek, bu olayların sorumlusunun vezir Reîsü'r-Rüesâ olduğunu ileri sürdü. Vezirin, Oğuzları tahrik ettiğini, bunun için de el altından olayları körüklediğini iddia etti.⁵⁷ Ayrıca Halife, Besâsîrî'nin Bağdad'da bulunmadığı bir sırada Türkler'in Besâsîrî'nin evlerini yağmalamasına göz yummuştu. Besâsîrî bu tür olayları bahane ederek halifemin, vezirinin ve ileri gelen devlet adamlarının maaşlarının darphaneden ödenmesini engelledi.⁵⁸ Vezir Reîsü'r-Rüesâ'da Besâsîrî'nin Mısır Fatımî halifesi ile haberleştiğini, niyetinin Bağdad'da Şii hutbesi okutmak olduğunu iddia ederek onun hakkında kötüleici mahiyette konuşmalarına devam ediyordu.⁵⁹ Bu arada Besâsîrî bazı yerleri fethederek, şan ve şöreti Arab ve Acem emirleri arasında yayılmıştı. Irak, Ahvaz⁶⁰ ve el-Cibâl bölgelerinin çoğunda kendi adına hutbe okutuyor, Halifemin işlerine müdahale ediyordu. Halife, onun izni olmadan bir iş yapamaz olmuştu.⁶¹ Bu tür olaylar Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesini zarûrleştiriyordu. Nihayet Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesi için halifemin son bir defa (dördüncü defa) daha Tuğrul Bey'e müracaat etmesi icap etti.⁶² Şimdiye kadar genellikle zamedildiği gibi, aslında halife, Tuğrul Bey tarafından Şii-Büveyhîlerden kurtulma konusunda asla istekli değildi.⁶³ Belki de bu tarihten itibaren Halifemin Büveyhoğulları hakimiyetinden kurtulabilmek için Selçuklular'ın yardımına müracaat etmeye kesin karar verdiğini düşünebiliriz.

55- Besasirî hakkında bkz. Hüseyinî, *a.g.e.*, 18-21; İbnü'l-Kalânîsî, 143; İbnü'l-Adîm, 1-15; İbn Hallikân, *Vefâyât*, I, 192-193; İbn Tiktaka, el-Fahrî, 293-295; İbn Tagriberdî, V, 5; M. Canard, "Besâsîrî" mad. *Et*, I, 1073-1075; E. Merçil, "Besâsîrî" mad. *DIA*, V, 528-9 (Besâsîrî aslen Türk idi).

56- İbnü'l-Esîr, IX, 453-454; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 457.

57- İbnü'l-Cevzî, VIII, 160; İbnü'l-Esîr, IX, 456-457; İbn Haldûn, 458; İbn Kesîr, XII, 65; İbn Tagriberdî, V, 56; E. Merçil, *a.g.m.*, V, 528.

58- İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer.

59- İbnü'l-Esîr, IX, 461-462.

60- Ahvaz, Basra ile Faris arasında bir yer, Yakut, *a.g.e.*, I, 284-285.

61- İbnü'l-Cevzî, VIII, 163-164; Sibte, *TİEM*, XI, 158^b-159^a.

62- Bar Hebraeus, I, 306; Aynî, II, 212^a; M. A., Köymen, *a.g.e.*, 38.

63- *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, Büveyhîler, V, 560.

B- TUĞRUL BEY'İN I. BAĞDAD SEFERİ :

Nihayet Tuğrul Bey aradan iki yıl geçtikten sonra (446/1054) yılında bir elçi gönderdi ve sanki kendisine Halife tarafından hiç bir davet yapılmamış da kendiliğinden karar vermiş gibi, Bağdad'a geliş maksadını şöylece ilan etti: 1- Peygamber'in hizmetinde şeref duymak ve takdis edilmek; 2- Mekke'ye hac yapmak; 3- Hac yollarını Bedevîler'in akınlarından kurtarmak; 4- Nihayet, Suriye ve Mısır'da Fatımîler'e karşı savaşmak.⁶⁴

Görüldüğü gibi bu kadar yoğun diplomatik faaliyetlerden sonra, nihayet Tuğrul Bey Bağdad'a geleceğini açıkladı. Selçuklu sultanı Anadolu gazasından döndükten sonra o taraftaki gelişmeleri gözden geçirmek maksadıyla Rey'e gitti. Rey'deki işlerini bitirdikten sonra bu yılın muharrem ayında (447/Nisan 1055) Hemedân'a döndü. Daha önce belirttiğimiz geliş sebeplerini ilan ettikten sonra Bağdad'a hareket etti.⁶⁵

Tuğrul Bey'in Bağdad'a hareket ettiği haberi duyulunca, şehirde, büyük çalkantı ve karışıklara neden oldu. Türkler olay çıkardılar ve halifelik divanına saldırdılar. Sultan Hulvân'a⁶⁶ vardığında, adamları Tarık-ı Horasan'da her tarafa yayıldılar. Halk korkup Bağdad'ın batı yakasına çekildi. Türkler de çadırlarını Bağdad'ın dışında kurdular.⁶⁷

Tuğrul Bey Bağdad'a yaklaştığında halifeye elçi gönderip, itaat ve kullukta elinden geleni yapacağını bildirdi; ayrıca Bağdad'lı Türklere de ihsan ve iyilik vâdinde bulundu.⁶⁸

64- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, I, 306; İbnü'l-Esîr, IX, 462; M. A., Köymen, *a.g.e.*, 37; H. Emin, *a.g.e.*, 58; Nevzat Köseoğlu, *Türk Dünyası Târîhi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990, s. 55.

65- İbnü'l-Esîr, IX, 462; Müneccimbaşı, II, 525.

66- Irak'ta, Bağdad yakınlarında bir şehir, *Yakut*, II, 290.

67- İbnü'l-Cevzî, VIII, 163; Sibî, *TİEM*, XI, aynı yer.; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer.; Makrizî, I, 33; Müneccimbaşı aynı yer.

68- İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer.; Sibî, *TİEM*, XI, aynı yer.; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer.; Müneccimbaşı aynı yer.

Bu arada Vâsıt⁶⁹ da bulunan son Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahim, Tuğrul Bey'in Bağdad'a hareket ettiğini duyunca, kendisi de Bağdad'a hareket etti. Yanında bulunan Besâsîrî'yi halifenin isteği üzerine terketti. Çünkü halife ona gönderdiği mektupta, Besâsîrî'nin itaattan çıktığını ve Fatımî halifesi ile mektuplaştığını bildirmişti. Besâsîrî de Vâsıt'dan ayrılıp Nûru'd-Devle Dübeyş b. Mezyed'in yanına gitti. Melikü'r-Rahim 15 Ramazan 447 (8 Aralık 1055)'de Bağdad'a geldi ve halifeye bağlılığını arzetti.⁷⁰ Ayrıca Sultan Tuğrul Bey ile şartların gerektirdiği şekilde bir anlaşma yapma işini halifeye bıraktı. Daha sonra, bu âciz hükümdarın yanında bulunan komutanlar da bunu kabullenerek, Tuğrul Bey'e bir elçi gönderip itaat arzedeceklerini ve sultanın adına hutbe okutacaklarını bildirmenin doğru olacağına karar verdiler. Tuğrul Bey onların isteklerini kabul ederek ihsan ve yardım vaadinde bulundu.⁷¹

Bunun üzerine Halife, Bağdad camilerinde hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasını emretti; ve 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055) cuma günü ilk defa Bağdad'da hutbe Tuğrul Bey adına okundu.⁷² Hutbede Tuğrul Bey'in adından sonra Melikü'r-Rahim'in adı zikredildi.⁷³

Daha sonra Tuğrul Bey, Halife'ye haber gönderip Bağdad'a girmek için izin istedi, Halife de kabul etti. Sultan Nehrevân'a⁷⁴ kadar geldiğinde; Vezir Reîsü'r-Rüesâ, kâdılar, nakîbler, eşrâf, şâhitler, hizmet erbabı ve devletin ileri gelenleri Tuğrul Bey'i istikbale çıktılar. Tuğrul Bey onların kendisini karşılamak üzere yola çıktıklarını öğrenince, veziri Ebû Nasr el-Kündûrî'yi önden gönderdi.⁷⁵ Nihayet,

69- Vâsıt, Basra-Kûfe arasında, her ikisine 50 Ferah mesafede bir şehir. Yakût, *Mucemu'l-Buldân*, V, 347.

70- İbnü'l-Esîr, IX, 462.

71- İbnü'l-Esîr, IX, 463.

72- İbnü'l-Cevzî, VIII, 164; Sibte, *TİEM*, XI, 160^a; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 459; Reşidüddîn, *a.g.e.*, 21; Ebû'l-Fidâ, I, 173; Aynî, II, 213^a.

73- İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasar*, 321; *D.G.B.*, *İslâm Târihi*, Büveyhîler, V, 560; H. Emin, *a.g.e.*, 59.

74- Nehrevan, Bağdad'la Vâsıt arasında bir şehir, Bkz. Yakût, *Mucemu'l-Buldân*, V, 224-225; Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, Beyrut (Târihsiz), 472.

75- Bundârî, *a.g.e.*, 7; İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer, Sibte, *TİEM*, XI, aynı yer, İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; *el-Enba*, 153.

Reîsü'r-Rüesâ Sultanın yanına varınca halifenin mektubunu takdim etti ve Halifeye, Melikü'r-Rahim'e ve ordu kumandanlarına bir zarar gelmeyeceğine dair yemin etmesini istedi.⁷⁶ Tuğrul Bey kendisini karşılamak için Nehrevân'a gelen halifelik vezirine: "Halifenin yüksek emrine uyarak geldiğimi, ona yakınlaşmak suretiyle diğer Horasan meliklerinden daha imtiyazlı olacağım, onun düşmanlarından intikam alacağım, Suriye'yi fethedeceğimi ve hac yolunu ıslah edeceğimi tekrarladım."⁷⁷

Tuğrul Bey yoluna devam edip 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055) pazartesi günü Bağdad'a girerek, Babu's-Şemmâsiyye'de⁷⁸ konakladı.⁷⁹ Böylece İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir Türk hükümdarı Sünnî-İslâm dünyasının merkezi Bağdad'a girmiş oluyordu.⁸⁰

Tuğrul Bey Bağdad'a girdikten sonra, halk ile Sultan'ın askerleri arasında anlaşmazlık çıktı. Halk, Melikü'r-Rahim'in askerleri ile Sultan'ın askerleri arasında savaş çıktığını zannederek, Bağdad'daki Oğuzlar'a saldırdılar. Bu arada karşılıklı meydana gelen çatışmalarda pek çok insan öldürüldü ve evler yağmalandı.⁸¹

Tuğrul Bey halifeye elçi göndererek, meydana gelen olaylardan dolayı serzenişte bulundu. Bağdad halkının yaptığı bu vahşet ve katliama çok kızan Tuğrul Bey "Eğer halifeye saygım olmasa, bütün halkı kılıçtan geçirirdim"⁸² dedi. Halife bu söze memnun oldu. Sultan bu olayların sorumlusunun Melikü'r-Rahim ve askerleri olduğunu iddia ederek, onların huzura gelmelerini ve kendilerini temize çıkarmalarını, aksi halde bütün olayları onların çıkardığına kesin olarak inanacağını bildirdi.⁸³

76- İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer.

77- İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer; el-Enba, 154.

78- G. Le Strange, *Baghdad*, 242-243.

79- İbnü'l-Esîr, IX, 463; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 459; Münecçimbaşı, II, 525; E. Merçil, *a.g.m.*, V, 528.

80- M. A. Köymen, *Selçuklular Devri Türk Târîhi*, Ankara 1963, 175.

81- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, I, 306; İbnü'l-Cevzî, VIII, 164; İbnü'l-Esîr, IX, 464; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 459.

82- Bar Hebraeus, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer.

83- İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer; Ebû'l-Fidâ, I, 173.

Daha sonra Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahim ve onun ileri gelen adamlarının huzura gelmeleri için eman verdi. Bunun üzerine halife onlara Tuğrul Bey'in yanına gitmelerini emretti. Melikü'r-Rahim Sultan'ın karargahına gelince; Tuğrul Bey onun ve maiyetindekilerin tutuklanmalarını emretti. Ramazanın son günü (21 Aralık 1055) hepsi tevkif edildiler.⁸⁴

Bu olay üzerine halife, Tuğrul Bey'e haber gönderip Melikü'r-Rahim ile adamlarının tevkif edilmelerini yadırgadığını bildirerek: "Onlar benim emrim ve emâmımla senin yanına gittiler, ya onları salıverirsin, ya da ben Bağdad'ı terkederim; çünkü ben seni emr-i şerife olan saygının artacağını, aile mahremiyeti ve mesken masûmiyetine saygı duyulacağını düşünerek çağırmış ve tercih etmişim, halbuki şimdi olayların tam aksine geliştiğini görüyorum"⁸⁵ dedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey onların bir kısmını serbest bıraktı. Melikü'r-Rahim'e ait iktaların hepsine el koydu.⁸⁶

Melikü'r-Rahim'in tutuklanması ile Büveyhîler'in bir asrı geçen Bağdad'daki hakimiyetleri sona erdi (Ramazan 447/Aralık 1055).⁸⁷ Bu olay aynı zamanda Büveyhoğulları devletinin sonu oldu. Tuğrul Bey'in, Melikü'r-Rahim'i ve adamlarını tutuklaması yüzünden halife ile araları açıldı. Fakat daha sonra Sultanın halifelik tahsisatını arttırması ve: "Eğer Araplığa yardım eden ordusu bu kadar çok olmasaydı, adamlarının bütün aldıklarını geri iade edebileceğini" söylemesi üzerine halife bundan memnun oldu ve tekrar iyi münasebetlerin kurulması sağlandı.⁸⁸ Muhtemelen bunun üzerine halife Sultanı hil'atledi (Zilkade 447/Şubat 1056).⁸⁹

84- Bundârî, *a.g.e.*, 7; İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer; İbnü'l-Esîr, IX, 465; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer; Ebû'l-Fidâ, I, aynı yer; Aynî, II, 212^b. Kazvinî, 352; D.G.B., *İsl. Târîhi*, V, 561.

85- Bar Hebraeus, I, aynı yer; İbnü'l-Esîr, IX, 465; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 460; Aynî, *a.g.e.*, aynı yer. S. Divitçioğlu, *a.g.e.*, 96.

86- İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; O. Turan, *a.g.e.*, 133; M. Köymen, *a.g.e.*, 39.

87- İbnü'l-Esîr, IX, 465; Ebû'l-Fidâ, I, 174; Makrizî, I, 33; Zehebî, 229; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler" mad., *DİA.*, VI, 498-500; K. V. Zetteten, "Büveyhîler" mad. *IA.*, II, 843-845; H. Emin, *a.g.e.*, 60-61.

88- Bar Hebraeus, I, 308.

89- İbnü'l-Cevzî, VIII, 165; M. Köymen, *a.g.e.*, aynı yer.

Daha sonra Tuğrul Bey, Büveyhoğulları devletinin idare merkezi olan Dârü'l-Memleke'ye yerleşti⁹⁰ ve kendi adına para bastırdı.⁹¹ AYTEKİN SÜLEYMÂNÎ'Yİ BAĞDAD ŞAHNELİĞİNE⁹² tayin ederek, şehrin idaresini düzene koydu.⁹³ Vezir Amâdü'l-Mülk el-Kündûrîye⁹⁴ "Kanûn kitabım" (Vergi Defteri) getirterek "Sultâniyyât" adı ile alınmakta olan vergileri Selçuklu hazinesine nakletti.⁹⁵ Basra ve Ahvaz eyaletlerini yıllık 360.000 dinar karşılığında emir Hezâresb'e iltizama verdi.⁹⁶ Büveyhîler'in halifeye ayırdıkları tahsisata elli bin dinar ve beş yüz kûr buğday ilave ederek arttırdı.⁹⁷

Böylece hükümet merkezine yerleşen, kendi adına para bastıran, Melikü'r-Rahim ve Gulam Türklerin iktâlarına el koyan Sultan, vâliler ve tahsildarlar tayin etmek suretiyle Irak'ta hakimiyetini kurdu. Büveyhîler devletine ait ülkeler Selçuklular'ın hakimiyetine girdiği gibi, halifelik de Selçuklu Devleti himayesine giriyordu. İlerleyen zaman içinde halife, sahip olduğu yerlerin idaresini resmen

90- İbnü'l-Cevzî, VIII, aynı yer; O. Turan, *a.g.e.*, 133; M. Köymen, *a.g.e.*, 39.

91- Bar Hebraeus, I, aynı yer; Reşidüddîn, *a.g.e.*, 21; Râvendî, I, 104. (Bu son kaynakta; Sultanın adının sikke üzerine yazılmasını ve ona Rüknu'd-Devle Ebu Talib Tuğrul Bey Yemîn-i Emîru'l-Mü'mînin denilmesini halife emretti); Stanley Lane Peole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, nşr. R. S. Poole, Londra 1877, III, 28-29; C. Alptekin, *Selçuklu Paraları*, 436-458.

92- Şahne; Farsça bir terim olarak anlamı; Şehir muhafızı demektir. Melik naibi olarak âsâyîşi temin eden polis şefi anlamına gelmektedir. (*el-Mu'cem*, Lügati'l-Farisî). Fîruz Abadî'nin, Kamûsu'l-Muhît'inde ise; Sultanın desteği ve tayini ile şehrin asayişini korumakla görevli kimse anlamına gelmektedir. Ayrıca bkz. M. A. Köymen, Alp Arslan ve Zamanı 218'de "Bir eyaletin sivil valiliği demek olan "amidlik", görünüşe göre, Alp Arslan'ın saltanatının sonlarına doğru ehemmiyetini kaybetmiş, onun yerini eyaletin bir nevi askeri valiliği demek olan şahnelik almıştır" denmektedir.

93- Râvendî, *a.g.e.*, I, 106; Reşidüddîn, *a.g.e.*, aynı yer; O. Turan, *a.g.e.*, 133.

94- Abbas İktbal, *Vezâret der-Ahd-i Selâtimi Buzurg-i Selçûkî*, s. 42-43, Tahran 1338 şemsi.

95- Râvendî, I, 109; Reşidü'd-dîn, *a.g.e.*, 25-26; O. Turan, *a.g.e.*, aynı yer; Müneccimbaşı, II, 515.

96- İbnü'l-Cevzî, VIII, 169; Sibî, nşr. A. Sevim, 1; İbnü'l-Esir, IX, 466; O. Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

97- Bar Hebraeus, I, aynı yer; O. Turan, *a.g.e.*, aynı yer; M. Köymen, *a.g.e.*, Müneccimbaşı, II, aynı yer.; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1991, 346.

Selçuklu Sultamna devredecektir. Zaten Şii-Büveyhîler devrinde de fiilî durum bu idi.⁹⁸ Halife, Büveyhîler döneminde kendine tahsis edilen az bir iktâ geliri ile geçiniyor, Halifelik sarayında münzevî bir hayat yaşıyordu. Sarayından ancak senede iki kere bayram namazı için çıkabiliyordu.⁹⁹

Görüldüğü gibi, Tuğrul Bey'in Irak'a gelme amacı sadece Besâsirî'ye karşı halifeye yardım etmek değil, Irak-ı Arab'da Selçuklu hakimiyetini kurmak olduğu anlaşılıyor.

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad şehrinin doğusunda, Dicle kenarında kendisine bir saltanat şehri inşa ettirmesi; eski mahalleleri yıkıp saray, Sultan camii, evler ve çarşılar yaptırması onun Bağdad'a muvakkat bir zaman için gelmediğini göstermektedir.¹⁰⁰

Burada akla gelen ve merak edilen önemli bir soru şudur: Büveyhî iktidarına son veren Tuğrul Bey, niçin halifeliğe son vermedi?

Tuğrul Bey'in halifeliği kaldırmamasının bir çok nedeni var. Öncelikle, Selçuklular Hanefî mezhebinden olup Sünnî görüşü benimsemiş idiler. Devrin Sünnî-Halifelik anlayışına göre; -Mâverîdî'nin belirttiği gibi- Halife'nin, Hz. Peygamberin soyundan (Kureyş'ten) olması gerekiyordu ve Halifeye itaat Allah'a itaat gibi telakkî ediliyordu.¹⁰¹ Halife Sünnî İslâm dünyasını temsil eden, siyasî bir sembol idi. Aynı zamanda müslümanların dinî ve dünyevî işlerini deruhte eden kişi olarak kabul ediliyordu. Bu yüzden hiçbir müslüman halifesiz bir İslâm devleti

98- O. Turan, *a.g.e.*, 134'da, Din ve dünya kuvvetleri tamamiyle ayrıldı, diyerek, sanki sultanın dinî yaptırım gücü yokmuş gibi bir ifade kullanmaktadır.

99- G. Le Strange, *Baghdad*, s. 332; M. G. S. Hodqsan, *The Venture of Islam*, II, 36'da "Halife bütün yetkileri elinden alınmış sembolik bir kişi idi" deniyor.

100- İbnü'l-Cevzî, VIII, 169; F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, s. 97; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Târîhi*, İstanbul 1966, I, 171; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul 1972, s. 39; Aynı Müellif, "Tuğrul Bey" md. *İA.*, XII, 33; I, 171; Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdad", mad., *DİA.*, IV, 430.

101- Mâverîdî, *a.g.e.*, 18-19; Ayrıca, Bkz. Neseфі, 'Umdetü'l-Akâdeti Ehli's-Sünne (nşr. W. Cureton), Londra 1843, 28-30; İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Z. K. Ugan, *MEB.*, İstanbul 1986, I, 481-482; P. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Târîhi* (trc. S. Tuğ), İstanbul 1980, I, 285; M. S. Hatiboğlu, "İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik, Halifenin Kureyşiliği", *AÜİFD*, XXIII, 162-163.

düşünemiyordu. Böylece halifeliğin kaldırılması sünnî halkın tepkisini çekebilirdi. Bu da zaten parçalanmış İslâm dünyasına faydadan çok zarar getirirdi.¹⁰²

İkinci sebep; Tuğrul Bey, devletin güçlenmesinde, fethettikleri yerlerde hâkimiyetlerinin sağlanmasında ve bütün İslâm dünyasına hakim olabilme ideallerinin (cihan hâkimiyeti mefkûresi) gerçekleşmesinde, halifeliğin siyasî ve manevî nüfuzundan istifade etmeyi düşünmüş olmalıdır. Böylece, Irak-ı Arab'da ve diğer bölgelerde halifelik şemsiyesi altında bulunan mahallî küçük emirlikler üzerinde nüfuz sahibi olabilir ve hakimiyet sınırlarını genişletebilirdi. Yani kısacası, halifeliğin kaldırılması Tuğrul Bey'in maslahatına uygun düşmüyordu.

Üçüncüsü; Abbâsî halifeliğini ve Sünnî anlayışı tehdit eden Şii-Fatımî Halifeliğinin varlığı idi. Bilindiği gibi Fatımîler, Şii mezhebine mensup olup, Mısır'da hâkimiyetlerini sürdürüyorlardı. Onlar hilafet ve İmametini kendi hakları olduğuna inamıyorlar, bütün İslâm dünyasında Şii mezhebini yayılması ve hakim olması için siyasî mücadele veriyorlardı. Son devirlerde Abbâsîlerin aksine güçlerini arttırarak Sünnî İslâm dünyasının sınırlarını zorlamaya başlamışlardı. İşte bu Şii-Fatımî tehlikesine karşı birincinin himayesi ve ibkâ edilmesi gerekiyordu.¹⁰³

Yukarıda saydığımız makûl nedenlerden dolayı olsa gerek Tuğrul Bey, Abbâsî halifeliğine son vermemiştir. Bilakis ona eski saygınlığını kazandırmış, iâde-i itibarını sağlamıştır.

Tuğrul Bey Irak'ta hâkimiyetini sağladıktan sonra, kendisi için inşa ettirdiği sultan sarayına (Dârü'l-Memleke) yerleşti ve halifenin hediye ettiği altın tahtına oturdu.¹⁰⁴ Böylece Tuğrul Bey, Abbâsî halifeliğini Selçuklu devleti himayesine alarak yeni bir Türk-İslâm devleti kurmuş oluyordu.¹⁰⁵

Bu sırada Halife Kâim Biemrillah'ın talebi üzerine Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la halife nikahlandı (Muharrem 448/Nisan 1056) ve bir kaç ay sonra

102- Said A. F. Ashour, *Türklerin İslam Dünyasını Birleştirme Gayretleri*, Çev. Z. Kurşun, M. Ü. F. E. F. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1990, V, 153.

103- H. Emin, *a.g.e.*, 131; eş-Şeyhu'l-Emin Muhammed, *The Role of Seljuks on the Abbasid's Caliphate*, XI Türk Tarih Kongresi Bildirileri, TTK, Ankara 1994, II, 685.

104- Bar Hebraeus, I, 308.

105- O. Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

muhteşem bir düğün ile evlendi (Şaban 448/Ekim 1056).¹⁰⁶ Böylece iki hanedan arasındaki yakınlaşma sıhriyyet (akrabalık) ile kuvvetlendirildi.

Halife'min bu yakınlaşmadan maksadı, Tuğrul Bey'i ululamak olduğu gibi, yine bu rabıta ile, düşmanların Halife-Sultan arasındaki dostluğu bozmalarna imkan vermemektir.¹⁰⁷ Sultan'ın amacı ise, saltanatın güzelleştirmek, sağlamlaştırmak ve halifelik ile olan alakalarını teşvik etmek idi.¹⁰⁸ Bu suretle iki devlet layık olduğu üzere birbirine karıştılar. Bu sayede bereket devam etti, memleket istikrar buldu.¹⁰⁹

Tuğrul Bey'in Bağdad'da uzun süre kalması sonucunda, Selçuklu ordusu askerlerinin halkı rahatsız eden davranışları arttı. Bunun üzerine Halife, vezir Reîsü'r-Rüesâ aracılığı ile Sultan'ın veziri Amîdü'l-Mülk el-Kündürî'ye haber gönderdi ve halkın karşılaştığı zulüm ve haksızlıkların önlenmesini ve bu hususta Sultan'a nasihatlerde bulunmasını istedi. Ayrıca gönderdiği mektubunda: "Tuğrul Bey, ya bu haksızlık ve zulümlere son verir ve Allah'ın emrini yerine getirir veya ben bu kötülüklerden uzak kalmak için Bağdad'dan ayrılıyorum." dedi.

Vezir Amîdü'l-Mülk el-Kündürî halifenin mektubunu Sultan'a iletince, Sultan halifenin Bağdad'ı terketme tehdidine karşılık: "Kendisinin (halifenin) itaatkâr bir hadimi olduğumu belirttikten sonra, meydana gelen olaylardan haberi olmadığını, herhangi bir şekilde emir de vermediğini, ancak ordusunun sayısının çok olduğu için disiplini muhafaza edemediğini" bildirdi. Daha sonra Tuğrul Bey gördüğü bir rüyanın tesiri ile askerlerini halkın evlerinden çıkardı ve adaleti sağladı

106- İbnü'l-Cevzi, VIII, 169-170; Sibî, nşr. A. Sevim, 23; Hüseyinî, 12-13; İbnü'l-Esîr, IX, 468; Bar Hebraeus, I, 308; Bundârî, a.g.e., 8-9; Azimî, nşr. A. Sevim, *Selçuklular ile İlgili Bölümler*, TTK., Ankara 1988, 13-14; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylû Târihi Dımaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Leyden, 1908, 86; *el-Enba*, 154-155; İbn Kesîr, XII, 68; Ebû'l-Fidâ, I, 174; Aynî, II, 214^a. Müneccihbaşı, II, 225; O. Turan, a.g.e., aynı yer; M. Köymen, a.g.e., 41; Geniş bilgi için bkz. Z. Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1994, s. 28 vd; A. K. S. Lambton, *The Internal Structure of the Seljuk Empire*, CHL, V, 212.

107- Bundârî, a.g.e., 8; Bar Hebraeus, I, 308.

108- Sibî, nşr. A. Sevim, 2; H. Emin, a.g.e., 61.

109- Bundârî, a.g.e., 9; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular" mad., *İA.*, X, 366.

(Cemaziyülahir 448/Temmuz 1056).¹¹⁰ Böylece Sultan ile Halife arasında gerginliği artıran olaylar sona ermiş oldu.

Selçuklular'ın Bağdad'a hakim olması ve sünmüliğin zaferi bir müddet sonra Mısır Fatimîlerini ve aşırı Şîiler'i harekete geçirdi. Bağdad'dan kaçan Arslan Besâsîrî Rahbe'de Fatimî Halifesi Mustansîr'ın yardım ve Bağdad'dan kaçan askerlerin de kendisine iltihak etmesiyle bir ordu oluşturdu. Bir kısım Arap emirleri de siyasî menfaat veya Şii temayülleri sebebi ile onunla işbirliği yaptı.¹¹¹ Tuğrul Bey kurulan bu Şii cephesine karşı bizzat sefere çıkmak istediysede Halife buna engel oldu.¹¹² Bunun üzerine Sultan, Kutalmış ile Musul Arap emiri Kureys'i bu sefere memur etti. Sincar civarında Arslan Besâsîrî ile yapılan savaşta Kutalmış bozguna uğradı (Şevval 448/Aralık 1057). Daha sonra Şiiler Musul'a girerek Fatimî halifesi adına hutbe okuttular.¹¹³

Bu bozgun haberi üzerine Tuğrul Bey onüç ay kaldıktan sonra büyük bir ordu ile Bağdad'dan hareket etti (10 Zilkade 448/19 Ocak 1057).¹¹⁴ Kuzey Irak'a gelen Selçuklu ordusu, saldırgan Şiiler'den bölgeyi süratle temizledi; Arslan Besâsîrî de Mısır'a kaçtı.¹¹⁵ Bölgede sükuneti sağlayan Tuğrul Bey Musul ve civarını İbrahim Yınal'a teslim ederek Bağdad'a döndü.¹¹⁶

Musul'a kadar gidip Besâsîrî'ye karşı başarılı bir seferden dönen Tuğrul Beyin halifelikle yaptığı görüşme bu Selçuklu hükümdarı zamamın en mühim hadiselerinden biridir (Zilkade 449/Ocak 1058). Halife, Şiiler'in tesirsiz hale getirilmesi ve İslâm'ın zaferi dolayısı ile Tuğrul Bey'i muhteşem bir merasimle karşıladı. Sultan'ın arzusu üzerine halifelik sarayında ilk buluşma gerçekleşti.

110- İbnü'l-Cevzî, VIII, 169; Sibî, nşr. A. Sevim, 7-8; İbnü'l-Esîr, IX, 475; İbn Kesîr, XII, 69, Müneccimbaşı, II, 525.

111- Sibî, nşr. A. Sevim, 12; O. Turan, *a.g.e.*, 134.

112- İbnü'l-Cevzî, VIII, 173; Sibî, nşr. A. Sevim, 11; Bar Hebraeus, I, 308.

113- Sibî, nşr. A. Sevim, 12; Bar Hebraeus, I, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 69.

114- İbnü'l-Esîr, IX, 475.

115- Bar Hebraeus, I, 309.

116- İbnü'l-Cevzî, VIII, 182; Bar Hebraeus, I, 309-310; İbnü'l-Esîr, IX, 480; Aynî, II, 214^b; H. Emin, *a.g.e.*, 65.

Tuğrul Bey daha önce onüç ay Bağdad'da kalmış, fakat bu süre içinde halife ile hiç görüşmemişti.¹¹⁷

Selçuklu sultanı bu karşılaşmada halifenin önünde yer öperek, bu manevî makama ta'zimlerini gösterdi. Halife, Sultan'ı yanında kurduğu ikinci tahta oturttu (25 Zilkade 449/23 Ocak 1058). Tercüman vasıtasıyla ona İslâmiyete yaptığı hizmetler, adâleti kurduğu ve zulmü yıktığı için teşekkürlerini ve görüşmeden dolayı da memnuniyetlerini bildirdi. Sultan da Peygamber'in halifesine ta'zimlerini gösterdi. İki tarafın en yüksek devlet adamları ve büyük alimlerinin hazır bulunduğu bu muhteşem merasim Tuğrul Bey'in "Taçlanma" merasimi idi. Gerçekten halife bu merasimde Sultan'ın başına çok kıymetli bir taç koydu, hil'atler giydirdi, murassa altın kılıç kuşattı ve sancaklar verdi. Bu taçlandırma, kılıç kuşatma ve takdis ile birlikte Halife Tuğrul Bey'i "Dünya Sultanı" (Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib) ilan ederek; kendisine "Dinin Temeli" (Rükne'd-Dîn) ve "Halifenin Ortağı" (Kasım-u Emîru'l-Mü'minîn) lakaplarını tefviz etti. Ayrıca Halife, "Allah'ın kendisine verdiği yerlerin tamamını Sultan'ın idaresine tevdi ettiğini ve kulların hukûkunun korunmasını, yine ona bıraktığını" açıkça belirtti.¹¹⁸

Ehemmiyeti dolayısı ile kaynaklarda tafsilatı ile anlatılan bu tarihî merasim sona ererken halife sultana ahidnâmesini vererek samimi duâlar etti. Sultan da daima İslâmiyetin ve halifenin hizmetinde olacağını bildirdi. Merasim bittikten sonra Sultan halifeye çok yüksek değerde hediyeler gönderdi.¹¹⁹

117- Bar Hebraeus, I, 310; Müneccimbaşı, II, 225.

118- Halife, sahip olduğu bütün ülkelerin idaresini Sultan'a devrettiğini açıkça ifade etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esir, IX, aynı yer; Sibte, nşr. A. Sevim, 25; O. Turan, *a.g.e.*, 135; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 41.

119- Bu olayın tafsilatı için bkz. İbnü'l-Cevzî, VIII, 182-183; Sibte, nşr. A. Sevim, 24-25-26; Bundârî, *a.g.e.*, 10-11-12; İbnü'l-Esir, IX, 480-481; Hüseyinî, 13; Bar Hebraeus, I, 311-312; Ebû'l-Fidâ, I, 176; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, Beyrut (Târihsiz), III, 295; Aynî, II, 217^{a-b}. Müneccimbaşı, II, 226 (25 Zilhicce 449); İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 461-462; O. Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, 139; Ebû'l-A'la el-Mevdûdî, *Selçuklular Târîhi*, Çev. A. Genceli, Ankara 1971, I, 205; Philp Hitti, *a.g.e.*, III, 746; H. Emin, *a.g.e.*, 65-66; N. Köseoğlu, *a.g.e.*, 56; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 347'de Tuğrul Bey'in "Dünya Sultanı" ilan edilmesini "Laiklik" uygulamasının tescili olarak görmektedir.

Tuğrul Bey'in, halife tarafından "Dünya Sultanı" ilan edilmesi ve halifenin sahip olduğu yerlerin idaresi ile kulların hukûkunun korunmasını sultana devretmesi olayı, İslâm dünyasında meydana gelen bir takım siyasî ve hukûkî değişimlerin doğal sonucu olarak kabul edilmelidir.

Bilindiği gibi Abbâsî devletinin kuruluşu, Arap olmayan yabancı unsurların (Mevâfî) fiilî desteği sayesinde gerçekleşti. Zaman içinde bu yabancı (Türk ve İranlı) unsurlar devlet içinde etkili olmağa başladılar. Öncelikle Türk muhâfız birliğinin tesisi daha sonra da Emîru'l-Ümerâliğin ihdâsı, hilâfet makamına tanınan liyâkât ve kudretin sarsılmasına neden oldu. Emîru'l-Ümerâ'lar, İslâm devletinin fiilî idarecisi durumuna gelerek, halifenin icrâi selâhiyetlerini devr aldılar. Bu arada İslâm dünyasının muhtelif yerlerinde, merkezden ayrı siyasî teşkilâtlanmalar meydana geldi. Bu tür olaylar İslâm devletinin parçalanmasına ve halifeliliğin merkezî idaresinin zayıflamasına neden oldu.

Büveyhîler'in, İslâm dünyasının merkezi Bağdad'ı ele geçirmeleri, halifemin bütün yetkilerini gasp etmeleri ve Şii merasim ve geleneklerinin uygulanır hale gelmesi, halifelik makamını yetkisiz bir duruma düşürdü. Böylece halifelik, sembolik bir makam haline geldi. Bu dönem Abbâsî halifeleri adını, sadece hutbelerde okutabilmiş, kendilerinden yalnız tayin beratları, tâziyetnâmeler ve buna benzer muâmelat dolayısı ile bahsettirebilmişlerdir.¹²⁰

Abbâsî halifeleği bir asrı aşan Büveyhî hakimiyeti altında iken, İslâm dünyasında siyasî birliği sağlayacak askerî bir teşkilâtlanmadan da mahrum bırakılmıştı. Ancak, Sünnî İslâm dünyasının mutlak bir siyasî çatı altında birleştirilme zarûreti vardı. Çünkü ülke içindeki iktidar mücadeleleri ve Şii kökenli yıkıcı faaliyetler ile ülke dışında Bizansın saldırıları, bu birliğin kurulmasını zorunlu kılıyordu.¹²¹

Bu gelişmeler, İslâm siyasî hukûkunda da önemli değişikliklerin yapılmasını zarûrî hale getirdi. Bilindiği gibi İslâm hukûkunda ahkâmın değişmesinde önemli

120- G. Le Strange, *Baghdad*, 332; H. Emin, *Tarîhu'l-Irak fi Asri's-Selçukî*, 40.

121- O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 14-15; C. E. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian*, 23-41.

etkenlerden biri siyasî değişimler olmuştur.¹²² Büveyhî rejiminin zayıflaması, son iki Abbâsî halifesini (Kâdir Billah ve Kâim Biemrillah), halifeliğin yeniden restore edilmesi ve eski siyasî gücüne kavuşturulması hususunda umutlandırmıştı.¹²³ Bu nedenle meşhur âlim İmam Mâverdî, muhtemelen halifelerin isteği üzerine *Ahkâmı's-Sultâniyye* adlı eserini kaleme aldı. Mâverdî'nin eseri, klasik teorinin objektif bir açıklaması olmayıp, kendi zamanının şartlarından etkilenerek şekillendirilmiş bir uyarılama olmakla birlikte, halifelik ile diğer siyasî lider ve teşkilatlar arasında uzlaşmacı hukûkî prensipleri ortaya koyuyordu.¹²⁴

Mâverdî'ye göre, Abbâsî halifeliğinin dışında bulunan devletlerin varlığı, daha doğru bir ifadeyle başlarındaki liderlerin hükümranlığı, halifelik makamını tanımak ve saygılı olmak, ayrıca dinin emirlerine bağlı kalmak şartıyla tanımlıdır.¹²⁵ İşte bu ve benzeri hukûkî değişimler ve siyasî zarûretler, Abbâsî halifesinin Selçuklu sultanına yetkilerini devretmesinin alt yapısını oluşturmuştur.

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, halifenin, Selçuklu sultanına yetkilerini devretmesinden sonra ortaya çıkan vazife taksimi meselesidir. İslâmî literatürde İslâm toplumunun reisi olarak kabul edilen halifenin yanında bir de sultanın meydana çıkmasıyla yüksek hâkimiyet sanki bu iki makam arasında taksim olunmuş gibi bir manzara arz etmektedir. Çünkü İslâm hukûkunda sultan ile halifenin yetki saha ve sınırları pek belirgin değildi. Bu da günümüz bazı tarihçilerini, din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması -yani dirî işlerin idaresi halifeye, dünyevî işlerin idaresi sultana ait olduğu- fikrine, yada laisizmin başlangıcı gibi yorumlara sevk etmiştir.¹²⁶

122- M. Erdoğan, *İslâm Hukûkunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990, s. 209-215.

123- İbn Tiktaka, el-Fahrî, 393; H. A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 158; A. K. S. Lambton, "Khalifa" *The History of the Institution of the Caliphate*, IV, 942, *El*².

124- A. K. S. Lambton, *The Internal Structure of the Seljuq Empire*, 206; H. A. R. Gibb, *a.g.e.*, 168.

125- Mâverdî, *Ahkâmı's-Sultaniyye*, 25; A. K. S. Lambton, *a.g.m.*, aynı yer.

126- Bu konuda Laisizm fikrini ilk ortaya atan W. Barthold'dur. Bkz. Z. Velidi Togan, *Umûmî Türk Târihine Giriş*, İstanbul 1946, 441. Daha sonra bu fikri günümüz bazı Türk Tarihçileri de benimsemiş ve buna benzer fikirler ileri sürmüşlerdir. Bkz. İ.

Gerçekte böyle bir yetki paylaşımı söz konusu mudur? Yani Selçuklu sultanı dünyevî lider, halife ise dinî lider mi idi? Yoksa, din ve dünya işlerinin birbirinden ayrıldığı (Laisizmî) ileri sürenler, laiklik anlayışını temellendirme çabasında mıdır?

Kaynaklardan anladığımıza göre resmî bir vazife taksimi söz konusu değildir. Çünkü Selçuklu sultanı bütün yetkileri elinde toplayan İslâm dünyasının yegâne lideri olurken; halife, saygı duyulan muhterem bir kişi olarak kaldı. Halifelik ise, Sünnî İslâm dünyasını tek çatı altında toplayarak, birliğin sağlanması amacıyla sembolik bir kurum olarak varlığını sürdürdü. Bu olay gerçekte sultanların halifeye hakim olmasından başka birşey değildir.

Bilindiği gibi İslâm'da devlet başkanının (halifemin) vazifesi dinî himaye ve dünyayı idare etmektir. Halifemin dinî özelliği olmakla birlikte o, Hristiyan dünyasında olduğu gibi bir dinî-ruhânî (Papa vs. gibi) reis değildir. Fakat halifemin her türlü hareket ve davranışının kaynağı dindir. Binaenaleyh onun idaresi dinî emir ve yasaklarla sınırlanmıştır. Bu bakımdan halife, dünyanın diğer hükümdar (Kral, Sultan, İmparator) ve idarecilerine benzemeyen farklı bir özellik taşır.¹²⁷ Ancak Abbâsî halifeleri manevî müfuzlarını arttırmak amacıyla kendilerine ruhânî özellik veren bir takım lakaplar kullandılar.¹²⁸ Oysa İslâm'da, devlet başkanlığı ile dinî liderliğin aynı yada aynı kişilerde toplanacağına dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. Yine İslâmiyette, Hristiyanlıkta olduğu gibi dinî liderlik gibi bir müessesenin varlığı söz konusu değildir.¹²⁹

Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1991, 347; O. Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, 134'de Din ve dünya kuvvetleri tamamen birbirinden ayrıldı demektir. Bu konuda farklı düşünen M. Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, İstanbul 1989, 162'de laikliğin teokrasinin alternatifi olabileceğini, halbuki halifeliğin teokratik bir sistem olmadığı fikrini savunmaktadır.

127 - Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Târîhi*, trc. Z. Megamiz, İstanbul 1328, I, 102; Z. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Târîhi*, İstanbul 1991, 25; W. Barthold - M. Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Târîhi (İzah ve Düzeltmeler)*, 140.

128 - B. Lewis, *İslâmın Siyasal Söylemi*, trc. Ü. Oskay, İstanbul 1993.

129 - W. Barthold - M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, (İzah ve Düzeltmeler), 139-140; M. Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, 152.

Türk devlet anlayışında ise, siyasî iktidar kavramı "Kut" tabiri ile ifade ediliyordu. Bu iktidar ve hükümranlık telakkîsi karizmatik bir mahiyet arzeder. Yani Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiği (bahşedildiği) anlamına gelmektedir. Dolayısı ile semâvî bir özellik taşımaktadır. Fakat karizmatik hakimiyete bağlı topluluklar umûmiyetle dinî cemiyetler olduğu halde, Türk siyasî oluşumları dinî vasıf taşımazlar.¹³⁰ Yani devlet başkammının ruhanî özelliği yoktur. Türklerde devlet başkanlığına geliş karizmatik mahiyet arz etmekle beraber hakan, devleti töreye¹³¹ göre yönetirdi; yani yönetim, hakimiyete kanûnî bir mahiyet verirdi.¹³²

Türkler müslüman olduktan sonra, atalarından gelen ve İslâmiyetle çatışmayan devlet geleneklerini, devlete ait telakkîlerini İslâmî bir şekle büründürerek sürdürmüşlerdir. İslâm öncesi telakkîlerinden olan Kut'a da İslâmî bir anlam vermişler, onu Allah'ın takdiri veya nasibi olarak yorumlamışlardır.¹³³

Kanâatimize göre, gerek Türk siyasî liderlerinin ve birliklerinin dinî vasıf taşınamaması, gerekse de İslâm'da devlet başkammının ruhanî özelliğinin olmaması, din ile devlet işlerinin ayrı ayrı liderlerde toplanması fikrine temel teşkil edecek bir alt yapının olmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ne İslâm devlet anlayışında ne de Türk devlet geleneğinde, devlet başkanlarının ruhanî özellikleri yoktur. Dolayısı ile, İslâm dininin emir ve yasaklarına samimi bir şekilde bağlı olan Selçuklu sultanlarının din ve dünya işlerini ayrı telakkî etmeleri mümkün görünmemektedir. Zaten Selçuklu devletinin hukukî yapısına ve sultanların izlediği dinî siyasete baktığımızda bu açıkça görülecektir.

130- İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 236-245; A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara 1975, 69-71; M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993, 45.

131- Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*, İstanbul 1995, s. 78 vd.; Töre kelimesinin Tanrı'nın bir sıfatı olabileceğini, Töre'nin Tanrı nizamı anlamına geldiğini ileri sürmektedir.

132- M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 51.

133- M. Niyazi, *a.g.e.*, aynı yer.

Tuğrul Bey'in "Dünya sultanı" ilan edilmesinden sonra halifenin vazifesi, meşrû sultanın ismini kendi adından sonra hutbelerde zikretmekten ve saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşûrları mecbûrî tasdikten ibaret kaldı. Halifenin adının cuma hutbelerinde zikredilmesi veya basılan sikkelerde sultanın isminden önce yazılmasının sebebi, onun uhrevî görevi olmasından değil, hutbenin İslâm devletlerinde bir hakimiyet sembolü olmasındandır. Saltanat makamınca hazırlanan temlik-nâme ve menşûrların halifeye tasdik ettirilmesi ise, sultana yapacağı işlerde manevî destek sağlaması ve yapılan işlerin meşrûlaştırılması amacına yönelikti.

Bu dönemde güç ve hakimiyetini yitiren Abbâsî halifeleri ile güce kavuşan Büyük Selçuklu Devleti arasında müşterek bir çalışma zemini aramış ve bulunmuştur.¹³⁴ Böylece Abbâsîler çökmekte olan mevkilerini ayakta tutarken, Büyük Selçuklu sultanları da İslâm dünyasında daha etkin bir nüfuzun yolunu ele geçirmiş oluyorlardı. Bu uzlaşmada, İslâm dünyasını tehdit eden çalkantıların önüne geçmek ve Şii'lerle mücadele etmek gibi sebeplerin yanı sıra, çok samimi müslüman olan Selçuklu sultanlarının, Hz. Peygamber'in emanetlerini uhdesinde bulunduran makama ve yine Hz. Peygamber'in soyundan gelen Abbâsîler'e karşı duyulan saygı da yatıyordu.¹³⁵

Böylelikle, İslâm tarihinde ilk "Sultan" ünvanını alan kişi Tuğrul Bey olmuştur. Her ne kadar, Gazneli Sultan Mahmud, İslâm tarihinde "Sultan" ünvanını alan ilk hükümdar¹³⁶ olarak gösterilse de, elde mevcut paralardaki açıklık karşısında bu yüksek ünvanın ilk olarak ve resmen Selçuklu Sultanları tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz.¹³⁷ Tuğrul Bey bu "Sultan" ünvanını bastırıldığı

134- Aslında Selçuklular, halifelik için bir statü belirlemişler, ve onları bu statü dışına çıkarmaları konusunda zorlamışlardır. Bkz. A. K. S. Lambton, "Khalifa" *EP*², IV, 492; Ayrıca bkz. Tuğrul Bey'in II. Bağdad seferi.

135- M. Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi*, 159.

136- Sanallah, *The Decline of the Seljuqid*, Calcuta 1938, s. 53; E. Merçil, *Gazneliler Devleti Târîhi*, TTK., Ankara 1989, s. 47 (Abbasi Halifesi, Mahmud'a "Nizâmü'd-Dîn" ve "Nâsıru'l-Hak" lakaplarını verdi); İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 344; C. E. Bosworth, *The Titulature of the Early Ghaznavids*, Oriens, XV, 222 vd.

137- Râvendî, *a.g.e.*, I, 105; P. K. Hitti, *a.g.e.*, III, 731.

paralarda kullanan ilk müslüman hükümdardır.¹³⁸ Selçuklular ile "Sultan" terimi, "Hükümdar" için kullanılan resmî bir ünvan olmuştur. Daha önce Bağdad'da hüküm süren Büveyhîler, bastırdıkları paralar üzerine "Melik" veya "Emîr" ünvanını kullanmışlardır.¹³⁹

Böylece Türklerin İslâm'dan önce şuurunu taşıdıkları ve gerçekleştirmeye çalıştıkları cihan hakimiyeti mefkûresi İslâm devrinde Tuğrul Bey ile tekrar tarih sahnesine çıkıyordu. Netice olarak; Selçuklu Devleti, Abbâsî halifeliğinin yerini almış, onu imha etmeden ona taze kudretini vermiş ve ondan ictimaî idrakini ve meşruluğunu almıştır.¹⁴⁰

C- BESÂSİRÎ'NİN BAĞDAD'I İŞGALİ :

Musul valisi İbrahim Yınal'ın isyan ettiğine dair şayialar yayılınca Tuğrul Bey ve Halife ona mektup yazıp Bağdad'a çağırıldılar. O da bu davete icabet edip Bağdad'a geldi ve merasimle karşılandı (Muharrem 450/Şubat 1058).¹⁴¹

İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılmasını fırsat bilen Besâsîrî ve Kureyş b. Bedran Musul'u kuşatıp zaptettiler (Rebialahir 450/Mayıs 1058).¹⁴² Bunun üzerine Sultan Musul'a yürümek için hazırlığa başladığında, halifenin veziri Reîsü'r-Rüesâ yanına gelerek halifeden hil'at getirdi. Halife, Sultanın bizzat gitmesine engel olmak istediye de Sultan: "Askerlerimin Musul'da mahsur kaldıklarını, Besâsîrînin onlara çok yakın olduğunu ve tehlikede olduklarını ileri sürerek gitmekte kararlı olduğunu"

138- Stanley Lane-Pole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum* (nşr. R. S. Poole), Londra 1877, c. III, s. 28-29.

139- J. H. Kramers, "Sultan" mad., *IA.*, IX, 25; P. K. Hitti, *a.g.e.*, III, 741-746.

140- O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, İstanbul 1993, 189-190; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 98; R. Grausset, *a.g.e.*, 157.

141- Sibte, nşr. A. Sevim, 27 (Tuğrul Bey özel hadimi Savtekin'i İbrahim Yınal'ı davet için gönderdi.); İbnü'l-Esîr, IX, 484; Aynî, II, 221^b. vd.

142- İbnü'l-Kalânîsî, 87; Sibte, nşr. A. Sevim, 29; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; Bar Hebraeus, I, 313; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, 2; İbn Kesîr, XII, 76.

belirtti. Ayrıca halifeden yardım istedi, o da gizlice yardım gönderdi (Receb 450/Ağustos 1058).¹⁴³

Tuğrul Bey beraberinde İbrahim Yınal olduğu halde Musul'a hareket etti. Besâsîrî, sultanın Musul'a geldiğini haber alınca Suriye'ye kaçtı. Sultan Musul'a kadar gelip şehri ele geçirdikten sonra Nusaybin'e yöneldiğinde kardeşi ondan ayrıldı ve Horasan tarafına gitti.¹⁴⁴

Bu arada Besâsîrî'nin, Hemedân'a giden İbrahim Yınal ile mektuplaştıkları ve Besâsîrî'nin onu kendi tarafına çekerek saltanatı ele geçirmesi ve bütün ülkeye sahip olması yönünde tahrik ettiğine dair rivayetler geliyordu.¹⁴⁵ Sultan Tuğrul Bey 15 Ramazan 450 (5 Kasım 1058)'de Nusaybin'den Hemedân'a hareket etti ve şehre girdi. İbrahim Yınal'ın askerlerinin çokluğu karşısında şehre kapılmak zorunda kaldı. Halife'nin güvenliğinin sağlanması amacıyla daha önce Bağdad'a gönderdiği veziri el-Kündûrî, karısı Hatun Altûncan ve üvey oğlu Enûşirvan'dan yardım istedi.¹⁴⁶

Halife yaklaşan Besâsîrî tehlikesine karşı onların Bağdad'ı terketmelerine ve Tuğrul Bey'e yardım için Hemedân'a gitmelerine engel olmak istedi. Bu sırada Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'a yenildiği ve Hemedân kalesine sığındığı haberleri geldi. Bağdad'da bulunan Vezir Amîdî'l-Mülk bu kötü haberler üzerine sultanın üvey oğlu Enûşirvan'ı tahta geçirmek için biat almaya başladı. Fakat Türkler'in ileri gelenleri Enûşirvan'ı ehil görmediler (4 Zilkade 450/23 Aralık 1058).¹⁴⁷ Bunun üzerine Hatun, veziri ve oğlunu tevkif etmek isteyince her ikisi de şehrin batı

143 - Sibte, nşr. A. Sevim, 30; Bundârî, *a.g.e.*, 12.

144 - İbnü'l-Cevzî, VII, 190; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer.

145 - İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, 87; İbnü'l-Cevzî, VII, aynı yer; Sibte, nşr. A. Sevim, 31; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; (Reîsü'r-Rüesâ, Mısırlı'ların ve Besâsîrî'nin İbrahim Yınal'a gönderdikleri bir casusu mektup ile birlikte yakalamıştı. Sibte, nşr. A. Sevim aynı yer.).

146 - İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, 88; İbnü'l-Cevzî, VII, 191; Sibte, nşr. A. Sevim, 32; İbnü'l-Esîr, IX, 485; Bundârî, *a.g.e.*, 12-13; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 463; Müneccimbaşı, II, 226.

147 - Sibte, nşr. A. Sevim, 33-34; Bundârî, *a.g.e.*, 12-13.

yakasına geçtiler. Vezir daha sonra Ahvaz'a gitti, Enûşirvan ise Hemedân'a giden Hatun'a iltihak etti.

Öte yandan Besâsîrî 6 Zilkade 450 (25 Aralık 1058) cuma günü Enbar'a geldi. Halk Besâsîrî'nin askerlerinin görülmesi üzerine korkuya kapıldılar ve cuma namazını hutbesiz ve dört rekat kıldılar. Ertesi gün (7 Zilkade cumartesi) Besâsîrî'nin iki yüz kadar süvari birliği şehre girdiler. 8 Zilkade pazar günü ise, Besâsîrî beraberinde Mısır bayrakları ve askerler olduğu halde Bağdad'a girdi. Kerh mahallesi¹⁴⁸ halkı ve şehrin batı kesiminde oturan halk Besâsîrî'ye yardım için birleştiler ve diğer çapulcular ile halifenin sarayını yağmalamak istediler.¹⁴⁹

13 Zilkade 450 (4 Ocak 1059) cuma günü Mansûr camiinde Mısır hakimi adına hutbe okundu ve ezan değiştirildi. Daha sonraki günlerde diğer camilerde de hutbe Mısır halifesi adına okutuldu.¹⁵⁰

Bu arada Dübeys b. Mezyed halife ile vezirine şehri birlikte terketme teklifinde bulundu, fakat halife tereddüt ederek Dübeys ile birlikte çıkmadı.¹⁵¹ Halife kendi sarayı etrafına hendekler kazdırttı ve saray burçlarını onarttı.¹⁵² Halife'nin veziri Reîsü'r-Rüesâ, Besâsîrî'ye olan kin ve nefretinden dolayı onunla savaşmak istiyordu. Irak Amîd'i ise savaştan uzak durmak ve sultanın yapacağı faaliyetleri beklemek niyetinde idi. Çünkü şehirdeki şiiilerin mezheb taassubu yüzünden, Sünnîlerin ise Türkler'in kendilerine yaptığı zulümler yüzünden Besâsîrî'ye mütemayil olduklarını biliyordu. Reîsü'r-Rüesâ'nın Irak amîdinden habersizce savaşa izin vermesi ve gönderdiği askerlerin Besâsîrî karşısında yenilerek pek çok kişinin öldürülmesi somucunda, Irak amidi, veziri tokatlayacak kadar kızdı.¹⁵³

148 - Daha ziyade Şii mezhebe mensup halkın oturduğu Bağdad'da bir semt.

149 - İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, 89; İbnü'l-Cevzî, VII, 192; Sibî, nşr. A. Sevim, 36-37; İbnü'l-Esîr, IX, 486; Bundarî, *a.g.e.*, 13; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer.

150 - İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, VII, 192; Sibî, nşr. A. Sevim, 37; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, 3-4; Makrizî, I, 20; Aynî, II, 222^a; Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır 1952, 418; Subkî, *Tabakât*, III, 295; E. Merçil, *a.g.m.*, V, 528 *DİA*.

151 - İbnü'l-Esîr, IX, 485.

152 - İbnü'l-Cevzî, VII, aynı yer; Sibî, nşr. A. Sevim, 38; İbnü'l-Esîr, IX, 487.

153 - İbnü'l-Esîr, IX, 486.

Halife, Irak amîdini çağırarak saray çevresini kuşatan Besâsîrî'nin adamları ile savaşmalarını istedi. Fakat amîdin Kureyş b. Bedran'a sığındığını görünce; Reîsü'r-Rüesâ'yı, Kureyş b. Bedran'a göndererek onun himayesine sığınmak istediklerini bildirdi. Kureyş de Halife'yi, vezirini ve maiyetindekileri himaye edeceği konusunda teminat verdi. Bunun üzerine Halife ve veziri, Kureyş'in yanına gittiler ve ona sığındılar.¹⁵⁴

Bu defa Besâsîrî, Kureyş'e, "Yaptığımız anlaşmayı bozuyormusun? deyince Kureyş: "Hayır biz başımıza gelecek olayları birlikte göğüslemeye ve hiç bir meselede farklı hareket etmemeye and içmiştik" dedi. Bunun üzerine Halife Kureyş'in yanında kaldı, Reîsü'r-Rüesâ ise Besâsîrî'ye teslim edildi. Çünkü vezir Besâsîrî'nin düşmanı idi. Besâsîrî'nin eline düşen vezir Reîsü'r-Rüesâ, kendisinin affedilmesini istedi ise de Besâsîrî ailesine yapılan kötülüklerden dolayı veziri affetmeyeceğini bildirdi ve daha sonra halka teşhir ederek idam ettirdi.¹⁵⁵

Halife'ye gelince; Kureyş onu üzerinde siyah elbise ile bürde, elinde kılıç, başucunda sancak olduğu halde karargahına götürdü ve misafir etti. Tuğrul Bey'in kardeşinin kızı ve halifemin hamımı Arslan Hatun'u da Ebû Abdullah b. Cerde'ye teslim ederek hürmet gösterilmesini istedi.

Halife'nin sarayını terkedip Kureyş'e sığınmasından sonra, halifelik sarayı (Dâru'l-Hilafe) günlerce yağmalandı. Olayların sakinleşmemesi üzerine Kureyş, halifeyi, amcazadesi Muhâriş b. Muhallâ'ya teslim etti. Muhâriş de halifeyi Hadiset ü Âne'ye götürdü. Halife burada yalâşık bir yıl boyunca sürgün olarak kaldı.¹⁵⁶

Halife'nin şehri terketmesinden sonra Besâsîrî, Bağdad'da kadılar ve devlet adamları atayarak hakimiyetini sağladı. Basra, Vâsıt ve Ahvaz'da Mısır halifesi Mustansır Billah adına biat alarak hutbe okuttu (Safer 451/Mart 1059), ayrıca Mustansır adına para bastırdı.¹⁵⁷

154- İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, 89; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, 2; İbnü'l-Cevzî, VII, 193; Sibî, nşr. A. Sevim, 39; İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 464.

155- Râvendî, I, 106; İbnü'l-Cevzî, VII, 197; İbnü'l-Esîr, IX, 487; Sibî, nşr. A. Sevim, 39-40; Aynî, II, 222^b; E. Merçil, *a.g.m.*, V, 528, *DİA*.

156- İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, aynı yer.; Râvendî, aynı yer, I, 106; İbnü'l-Cevzî, VII, 195; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sibî, nşr. A. Sevim, 41; Aynî, II, 223^a.

157- İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, aynı yer; Râvendî, I, 107; Bar Hebraeus, I, 314; İbnü'l-Cevzî, VII, 202; Sibî, nşr. A. Sevim, 42; İbn Kesîr, XII, 80; Aynî, *a.g.e.*, aynı yer.

D- TUĞRUL BEY'İN II. BAĞDAD SEFERİ :

Halife Kâim Biemrillah esarete bulunduğu süre boyunca, bu zilletten kurtulmayı düşündü ve sürekli dua etti. Sonuçta, bir fırsatını bularak Hulvan¹⁵⁸a kaçan Bağdad şahnesi Aytekin b. Süleyman'a gizli bir mektup göndererek, bu mektubu Tuğrul Bey'e ulaştırmasını ondan rica etti. Halife'nin mektubu Sultan'ın eline geçince, Tuğrul Bey çok müteessir oldu. Veziri Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr el-Kündûrî'yi yanına çağırarak, halifenin mektubuna cevap verilmesini, yakında Irak'a gelerek Halifeyi kurtaracaklarını yazmasını emretti. Vezir el-Kündûrî, kâtiplerine yazdırdığı mektubunda, halifeye hitaben şu âyet meâlîni yazdırdı. "Onların yanına dön! Muhakkak biz onların üzerine karşılıklı olarak çıkamayacakları ordularla geleceğiz ve onları oradan çok zelil ve alçak bir şekilde çıkaracağız" (Kur'an, Naml sûresi, 37). Daha sonra da bu şifreli mektubu Aytekin b. Süleyman ile Halifeye gönderdi.¹⁵⁹

Tuğrul Bey, kardeşinin oğulları Alp Arslan, Yakûti ve Kavurd Beyler'in yardımı ile gücünü arttırdı ve İbrahim Yınal'ı Rey civarında yapılan savaşta mağlup etti (Cemaziyelevvel 451/Temmuz 1059). Sultan daha sonra Irak'a dönmek istedi, amacı, Halife Kâim Biemrillah'ı makamına iade etmektir.¹⁶⁰ Bunun üzerine Besâsîrî ve Kureys'e haber göndererek, halifenin sarayına iade edilmesi halinde Irak'a gelmeyeceğini, sadece adına hutbe okutulması ve sikke basılması ile iktifa edeceğini bildirdi. Fakat Besâsîrî, bu teklifi kabul etmeyince Sultan Irak'a hareket etti.¹⁶¹

158 - Irak'ta Bağdad yakınlarında bir şehir, Yakut, *a.g.e.*, II, 290.

159 - Râvendî, *a.g.e.*, I, 106-107; Aksarayî, *Müsameretü'l-Hüseynî ve Müsayeretü'l-Ahyar*, çev. M. N. Gençosman-F. N. Uzluk, Ankara 1943, s. 110; el-Makrizî, *Kıtabu's-Sulûk li ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyade), I, 20. (Son iki eserde Halifenin Tuğrul Bey'den sadece yardım istediği kayıtlıdır).

160 - Bundârî, *a.g.e.*, 14; Sibte, nşr. A. Sevim, 53; İbnü'l-Esîr, IX, 489; Münecimbaşı, II, 526.

161 - İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; Sibte, nşr. A. Sevim 51; İbn Kesîr, XII, 81; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, aynı yer; Aynî, *a.g.e.*, aynı yer; E. Merçil, *a.g.m.*, 528.

Tuğrul Bey'in Irak'a geldiğini haber alan Besâsîrî ailesi ile birlikte oradan uzaklaştı. Besâsîrî Bağdad'a 6 Zilkâde 450 (25 Aralık 1058) tarihinde girmiş ve bir yıl sonra 6 Zilkâde 451 (14 Aralık 1059) tarihinde şehri terketmiştir.¹⁶²

Tuğrul Bey Bağdad'a girdikten sonra "İbn-i Fûrek" adıyla bilinen imam Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'u, Kureyş b. Bedran'a göndererek, halifeye ve karısı Hatun'a iyi davranmasından dolayı teşekkür etti.¹⁶³ Böylece Kureyş'i Besâsîrî'den koparıp kendi tarafına çekmek istiyordu. Fakat Kureyş amcazadesi Muhâriş'e haber gönderip, halifeyi yanına alarak çöle çekilmesini istedi. Muhâriş, Besâsîrî ile aralarında yapılan anlaşmanın bozulduğunu belirterek 11 Zilhicce 451 (18 Ocak 1060) tarihinde halife ile birlikte Bağdad'a hareket etti. Sultanın elçisi İbn-i Fûrek, Halife ile Muhâriş'i yolda karşılayarak hizmet etti ve Tuğrul Bey'in hediyeleri ile mektubu halifeye takdim etti.¹⁶⁴

Tuğrul Bey halifenin Bağdad'a yaklaştığını duyunca veziri el-Kündûrî'yi, emirleri ve hâciblerini onu karşılamak üzere beraberlerinde büyük çadırlar, otağlar ve altın işlemeli eğrelere sahip atlar vs. gönderdi. Halife Nehravan'a vardığında 24 Zilkâde 451 (12 Ocak 1060), Tuğrul Bey halifeyi karşılamak üzere yola çıktı ve onu karşılayıp huzurunda yer öptü. Sağ salim döndüğü için onu tebrik etti ve gelişinden dolayı duyduğu sevinci dile getirdi. Bu arada İbrahim Yınal'ın isyani sebebiyle geç kaldığını bildirerek özür diledi.

Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey'e kendi eli ile bir kılıç kuşattı ve: "Emîr-ül-Mü'minîn'in yanında saray eşyasından bundan başka bir şey kalmamıştır, bu kılıç Emîr-ül-Mü'minîn'e uğur getirdi" dedi. Daha sonra Sultan, halifeden önce süratle Bağdad'a gelerek Bâbu'n-Nûbi¹⁶⁵de oturdu ve halifeyi istikbal etti. Halife oraya

162- İbnü'l-Cevzî, VII, 205; Sibî, nşr. A. Sevim, 58; İbnü'l-Esîr aynı yer; Bundârî, *a.g.e.*, 13; İbn Tagrıberdî, V, 66; İbn Hallikân, I.

163- Sibî, nşr. A. Sevim, 55-56; İbnü'l-Esîr, IX, 490; Bar Hebraeus, I, 314; Aynî, II, 223^b.

164- İbnü'l-Cevzî, VII, 206; Sibî, nşr. A. Sevim, 58-59; İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, 3; İbn Kesîr, XII, 82; Aynî, aynı yer.

165- G. Le Strange, *Baghdad*, 274-276.

gelince, Tuğrul Bey ayağa kalktı ve onun bindiği atın yularından tutarak halifeyi bizzat sarayına götürdü. Halife 25 Zilkâde 451 (13 Ocak 1060) tarihinde Tuğrul Bey sayesinde tekrar Bağdad'a gelerek eski makamına tevdi edildi.¹⁶⁶ Böylece Tuğrul Bey sadece boyunu, ailesini, ordusunu disiplin altına almak, nizam içinde bir devlet başkanı olmakla kalmamış Abbâsî Halifesinin resmî temsilcisi olarak kendini kabul ettirmiş, Halife'yi kurtaran ve yerine iade eden bir kimse olarak Sümmî İslâm dünyasının hayranlığını kazanmıştı.¹⁶⁷

Sultan, halifeyi makamına iade ettikten sonra, Veziri Amîdü'l-Mülk'ü yanına çağırıp ve halifeye: "Her zaman din ve dünya işleri için Bağdad'a gelmem gerekiyor, yanımda da pek çok insan ve sayısız bir ordu bulunuyor, Bağdad civarında benim için bir arpalık (nân) buyursanız da masraflarımızı kısmen karşılasa" diyerek haber gönderdi. Vezir Amîdü'l-Mülk bu istekle Halife'nin sarayına giderken yolda Halife'nin veziri ile karşılaştı. Vezir, Sultan'dan Halife için arpalık (nân pare) istemek amacıyla gelmişti. Vezir Amîdü'l-Mülk bunu anlayınca, kendisinin halifelik sarayına gitme amacını gizledi. Halife'nin veziri Sultan'ın huzuruna çıkararak, halife için arpalık isteyince; Sultan: "Memnuniyetle, ben de bizzat bunu düşünüyordum, vezire söyleyin bu işi tanzim etsin" dedi. Daha sonra Amîdü'l-Mülk'ü huzuruna çağırarak "Kânûn" kitabını istedi ve resmî muhaberatı divan yazısı ile kaydederek Halife'nin arpalığını tespit etti. Tuğrul Bey'in bu hizmetlerinden dolayı, Halife ona "Rükne'd-Dîn" lakabını verdi.¹⁶⁸ Böylece, halifeliğin mâlî statüsü belirlenmiş oldu. Artık halife sultanın tahsis ettiği arazinin geliri ile geçinmek durumundaydı.

Tuğrul Bey halifeyi makamına iade ettikten sonra yine onun izni ile Besâsîr'in peşine düştü. Kûfe yolunda yapılan savaşta Besâsîr'i mağlup ederek,

166- Sibte, nşr. A. Sevim, 60-65; İbnü'l-Cevzî, VII, 208; İbnü'l-Esîr, IX, 491-492; Bundârî, a.g.e., 16; İbnü'l-Adîm, a.g.e., 7; İbn Kesîr, XII, aynı yer; Aynî, aynı yer. F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, s. 97; H. Emin, a.g.e., 78-79; N. Köseoğlu, a.g.e., 56; R. Grousset, a.g.e., 157.

167- R. Grousset, a.g.e., 157.

168- Râvendî, a.g.e., I, 109; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 429.

onun kesik başını Bağdad'a gönderdiler (15 Zilhicce 451/22 Ocak 1060).¹⁶⁹ Böylece Irak'ta Besâsîrî tehlikesi sona erdi, Sünnî İslâm dünyasının merkezi Bağdad Şii-Fatımîler'in tasallatundan kurtarılmış oldu. Büveyhîler iktidarı ebediyyen sona erdi.¹⁷⁰

Tuğrul Bey Besâsîrî'nin işini bitirdikten sonra 17 Safer 452/Mart 1060 perşembe günü Vâsî'tan¹⁷¹ Bağdad'a geldi. Yanında Ebû'l-Feth b. Verrâm, Hezâresb b. Bengir, Dübeys b. Mezyed, Ebû Ali b. Melik Ebû Kalîcar ve Sadaka b. Mansûr olduğu halde halife ile görüştü. Halife büyük bir ziyafet tertip ederek sultan ve diğer emirleri ağırladı. Daha sonra Tuğrul Bey aynı ihtişamda bir ziyafet tertip etti ve beraberinde getirdiği emirlere hil'atler verdi. Tuğrul Bey Bağdad'da bir müddet ikamet ettikten sonra Emîr Porsûk'u Bağdad şahneliğine, Bağdad'ı ise Ebû'l-Muzaffer b. Hüseyin'e dört yüz bin dinar karşılığında üç yıllığına iltizama vererek el-Cibâl'e hareket etti (Rebiülevvel 452/Nisan 1060).¹⁷² Tuğrul Bey'in Bağdad'ı kendi adına idare edecek bir şahne atamasıyla, halifelik müessesesinin idari, mâli ve hukukî durumu (statüsü) tamamen belirlenmiş oluyordu. Zaten, Tuğrul Bey'in birinci Bağdad seferinde benzer uygulamalar yapılmıştı.

E- TUĞRUL BEY'İN EVLİLİĞİ :

Sultan Tuğrul Bey Bağdad'dan ayrılıp Rey şehrine geldikten sonra, Rey kâdısı Ebû Sa'd'ı halifeye elçi olarak göndermiş ve halifenin kızı Seyyide'ye düğün olmuştu (453/1061).¹⁷³ Halifemin bu işe camı sıkıldı ve Ebû Muhammed et-

169- İbnü'l-Esîr, IX, aynı yer; Sibte, nşr. A. Sevim, 64-66; Bundârî, *a.g.e.*, 17.

170- Ph. K. Hitti, *a.g.e.*, III, s. 747; K. V. Zettersteen, *Büveyhîler, mad., İA., II, 844; İ. Kafesoğlu, Selçuklu Târîhi, İstanbul 1972, s. 38; C. Brockelman, İslâm MilletleriTârîhi, çev. N. Çağatay, Ankara 1992, 142.*

171- Vasit, Basra ile Kufe arasında her ikisine de 50 fersah mesafede bir şehir, Yakut, 347.

172- İbnü'l-Esîr, X, 28; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 466; Bundârî, *a.g.e.*, aynı yer; İbn Tağriberdî, V, 67; H. Emin, *a.g.e.*, 70.

173- Rivayet göre; Tuğrul Bey'in hanımı Altuncan, ölümünden önce Sultan'a, halifemin kızı ile evlenip, dünya da olduğu gibi ahirette de şereflenmesini tavsiye etmiştir. Bu

Temimî'yi cevap vermek üzere Sultan'a gönderdi. Elçi, "düniyâlık işinden vazgeçilmesini aksi halde mihir olarak üçyüz bin dinar para ile Vâsıt ve civarının halifeye verilmesi gerekeceğini" Sultan'ın veziri Amîdü'l-Mülk'e anlattı.¹⁷⁴ Bunun üzerine Amîdü'l-Mülk: "Sultan yalvararak rica ettikten sonra onun bu teklifimin reddedilmesi yakışık almaz, teklifin kabul edilmesine karşılık mal ve mihir istenmesi de doğru değildir, zaten Sultan istenilenden kat kat fazlasını vermektedir" dedi. Elçi, Amîdü'l-Mülk'e: "Bu işi sana bıraktım, sen ne yaparsan doğrudur" cevabını verdi. Vezir Amîdü'l-Mülk de bu cevap üzerine teklifi kabul edilmiş sayıp Sultan'a bildirdi. Sultan bu olaya çok sevindi, gayesinin Hz. Peygamber'in sülalesiyle akrabalık tesis etmek olduğunu ilan etti.¹⁷⁵ Daha sonra veziri Amîdü'l-Mülk'ü, yanında Arslan Hatun ve bir grup emirler olduğu halde Bağdad'a gönderdi. Mihir için yüzbin dinar ve çok miktarda mücevherat götürmelerini emretti (Cemaziyelüla 453/Mayıs 1061).¹⁷⁶

Amîdü'l-Mülk Bağdad'a gelip evlilik meselesini kendisine açınca halife bunu kabul etmekten çekindi ve; "bu meselede ısrar etmemelerini, aksi halde şehri

olay Selçukluların Halifelik makam ve mensuplarına nasıl dinî inanışla baktıklarına güzel bir misaldir. Sibte, aynı yer.

174- Bundârî, *a.g.e.*, 18; İbnü'l-Esîr, X, 36; Siyasî iktidarı elinden alınan Halife, kendisine tahsis edilen iktâ geliri ile geçiniyordu. Bu isteği ile Halife, Vasıt ve civarını da iktâ gelirleri arasına katmak istiyor; belki de iktidarı ileride tamamen kaybedilmesi korkusundan Tuğrul Bey'i bu arzusunun vazgeçirmeye çalışıyordu.

175- İbnü'l-Esîr, X, 36; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, Haz. Mahir İz, Ankara 1985, V, 131; Bu meseleye dair geniş bilgi için bkz. George Makdisî, *The Marriage of Tughril Bey*, *International Journal of Middle East Studies*, III/1, 1970, s. 259-275. Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı ile evlenmekten maksadının iki hanedanı birleştirmek olduğu, bu uzun ve dikkatli araştırmada ileri sürülmektedir; A. K. S. Lambton, *a.g.m.*, 212; Z. Kitapçı, *Asrın Olayı, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife el-Kaim'in kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihî Gerçekler*, Selçuk Üniv., Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Kasım 1994 Konya, s. 13-42'de Tuğrul Bey'in amacının iki hanedanı birleştirmek olduğu belirtiliyor.

176- İbnü'l-Cevzî, VII, 220; Sibte, nşr. A. Sevim, 76-78; İbnü'l-Esîr, X, 36; Râvendî, I, 109; Bundârî, *a.g.e.*, 18; İbn Haldûn, *a.g.e.*, V, 466; İbn Kesîr, XII, 86; Bar Hebraeus, I, 315; Aynî, II, 229^b; İbn Hallikân, V, 66.

terkedeceğini" bildirdi. Amîdü'l-Mülk, Halife'ye: "Madem kabul etmeyecektiniz hiç bir şart ileri sürmeden reddetmeliydiniz, ileri sürdüğünüz şartlar kabul edildikten sonra imtina etmeniz kan dökülmesi için çalışmak demektir" dedi. Bunun üzerine Amîdü'l-Mülk çadırlarını Bağdad dışına Nehrevan'a çıkarmak istedi, fakat Kâdı el-Kudat ve Şeyh Ebû Mansûr b. Yûsuf onu durdurdular. Halife'yi de işin akıbetinin kötüye gittiği hususunda uyardılar. Hilâfet divamından, Humartekin et-Tuğraî'ye bir mektup yazılıp Amîdü'l-Mülk'ten şikayet edildi. Humartekin verdiği cevapta Amîdü'l-Mülk'e karşı yumuşak ve nezaketle davranılmasını tavsiye etti. Halife olayların kızışmasını engellemek için Amîdü'l-Mülk'e bir mektup yazıp: "Bu olayı senin doğruluk ve diyanetinle çözeceğine inamıyoruz ve sana bırakıyoruz" dedi.¹⁷⁷

Daha sonra Amîdü'l-Mülk hâcibler, kâdılar, şahitler ve kumandanlardan oluşan kalabalık bir cemaatle halifenin huzuruna çıktı. Halifeye daha önce verdiği sözü hatırlatarak evlilik konusunda zorluk çıkarmamasını söyledi. Fakat halife sözü muğalataya boğarak verdiği sözün anlamını saptırmak istedi. Amîdü'l-Mülk, Halifenin bu davranışına öfkelenerek meclisi terk etti. 26 Cemâziyelâhire 454 (7 Temmuz 1062) de Bağdad'dan ayrılarak yanındaki malları Hemedân'a götürdü ve durumu Sultan'a bildirdi.¹⁷⁸

Sultan bu olaya üzüldü ve Kâdı el-Kudât ile Şeyh Ebû Mansûr b. Yûsuf'a birer mektup göndererek serzemişte bulundu. Mektubunda: "Uğurunda kardeşimi (İbrahim Yınal)¹⁷⁹ öldürdüğüm halifenin bana mükafatı bu mudur? Halbuki ben bütün malımı ona yardım için feda ettim, yakınlarımı ona sevgim sebebiyle

177- İbnü'l-Cevzî, VII, 220; Sibte, nşr. A. Sevim, 80-81; İbnü'l-Esîr, X, 37; İbn Haldûn, V, 467; Aynî, II, 230^a. Münecimbaşı, II, 526'da, Amîdü'l-Mülk'ün bir Şii olduğunu ve Abbasileri zelil duruma düşürmek için sultanı bu evlilik konusunda iğva ettiğini teşvik ettiğini bildiriyor.

178- Bundârî, a.g.e., 19; İbnü'l-Cevzî, VII, 221; İbnü'l-Esîr, X, 37; Sibte, nşr. A. Sevim, 81.

179- İbrahim Yınal, Mikail'in dört oğlundan birisidir. Yani Tuğrul Bey'in kardeşlerinden biridir. Bkz., M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, TTK., Ankara 1992 adlı eserin sonundaki Selçuklu Jeneolojisi. Aynı müellifin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, TTK., Ankara 1989'da verdiği soy kütüğünde amcası Yusuf Yınal'ın oğlu olarak gösteriliyor.

öldürdüm" dedi. Daha bir çok şeyler söyleyerek onları azarladı, onlar da yazdıkları mektupta özür dilediler.¹⁸⁰

Tuğrul Bey, Amîdü'l-Mülk'e bir mektup göndererek halifenin karısı, kardeşinin kızı olan Arslan Hatun'u kendi yanına iade edilmesini ve ayrıca halifenin şahsına ait iktâların dışındaki iktâların hepsine el konulmasını emretti.¹⁸¹

Amîdü'l-Mülk Bağdad'a gelerek Sultan'ın mektubunu Halife'ye gösterdi. Bunun üzerine Halife: "Rükne'd-dîn'in bunu yapacağını ummuyorduk ve vukûa gelen bu hali beklemiyorduk, iktâlar önündedir onları kes, artık onları bizden menetmek için bir mâni kalmadı" dedi. Mesele umûmî bir fesada gidiyordu.¹⁸²

Nihayet, Halife 454 yılı Muharreminde (Ocak 1062) kızının Bağdad'dan ayrılmaması şartıyla nikah akdi konusunda izinverdi. Ebû'l-Ganâim b. Muhallebân'ı bir vekaletname ile elçi olarak gönderdi. Bunun üzerine Sultan son derece sevinerek eğlence (tören) düzenledi. Nikah akdi Tebriz yakınında icra edildi.¹⁸³ Sultan daha önce halife ile aralarında hiç gerginlik yaşamamış gibi, Ebû'l-Ganâim ile Amîdü'l-Mülk'ü beraberlerinde pek çok hediyelerle birlikte Bağdad'a gönderdi. Amîdü'l-Mülk Bağdad'a yaklaşınca halk bunları karşıladı, hilâfet ile saltanat arasında meydana gelen uzlaşmaya sevindi (Şevval 454/Ekim 1062).¹⁸⁴

Daha sonra Tuğrul Bey 455 yılı Muharrem ayında (Ocak 1063) Ermenia'dan Bağdad'a hareket etti (4. defa geliyordu). Halife Sultanı karşılamak istedi ise de

180- Bundârî, *a.g.e.*, 20; Sibî, nşr. A. Sevim, 86; İbnü'l-Esîr, X, 37; Aynî, II, aynı yer.

181- Bundârî, *a.g.e.*, 20; Râvendî, I, 109; İbnü'l-Cevzî, VII, 221; Sibî, nşr. A. Sevim, 82; İbn Kesîr, XII, 86.

182- Bundârî, *a.g.e.*, 20; İbnü'l-Cevzî, VII, 223; Sibî, nşr. A. Sevim, 87; Aynî, II, 230^b.

183- İbn Kesîr, XII, 88. Sultan nikah kıyıldıktan sonra ayağa kalkarak yüksek sesle: "Ben bundan böyle halifenin kulu ve kölesiyim. Üzerimde şu gördüğünüz basit elbisenin dışında ne varsa her şeyim halifenin yolunda feda olsun" dedi.

184- Bundârî, *a.g.e.*, 20-21; Râvendî, I, 109; Bar Hebraeus, I, 315; İbnü'l-Cevzî, VII, 223; Sibî, nşr. A. Sevim, 87-92; el-Enba, 163-164; İbnü'l-Esîr, X, 38; İbn Haldûn, V, 467; Ebû'l-Fidâ, I, 181; İbn Hallikân, V, 66; (Seyyide'nin mihrî bir rivayete göre 400.000 dinar tesbit edildi. Bundârî'de 400.000 dinar); Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbar*, İstanbul 1285, II, 526.

sonunda vazgeçerek veziri İbn Cehîr'i gönderdi. Amîdü'l-Mülk halifenin huzuruna çıkarak gelini (Seyyide) istedi. Bunun üzerine Seyyide Hatun 15 Safer 455 (17 Şubat 1063) tarihinde sultanın sarayına (Dâru'l-Memleke) götürüldü. Rivayete göre, gelin Sultanın sarayına götürülürken, Sultan ile Türk eşrafı, ayağa kalkarak raksetmişler, diz üstü oturup kalkmışlar ve Türk şarkıları söylemişlerdir. Seyyide Hatun altınla kaplanmış bir taht üzerine oturdu. Sultan gelinin odasına girdi ve yer öpüp ona hizmet etti. Tuğrul Bey ona mücevherat ve diğer eşyalardan müteşekkil pek çok şey hediye etti. Her gün gelir ve bu şekilde hizmet ettikten sonra odadan ayrılırdı.¹⁸⁵

Sultan, veziri Amîdü'l-Mülk'e hil'at giydirdikten sonra günlerce ziyafet verdi. Bu arada diğer emirlere de hil'atlar verdi. Bağdad'ı yüz elli bin dinar karşılığı Ebû Saîd el-Kâimî'ye iltizama verdikten sonra bu yılın Rebiyülevvel ayında (Mart 1063), yanında Seyyide ve Arslan Hatun olduğu halde Bağdad'dan ayrıldı.¹⁸⁶ Seyyide'nin Bağdad'dan ayrılması Halife'yi çok müteessir etti. Tuğrul Bey, Rey istikametindeki bu yolculuğu esnasında rahatsızlandı. Muhtemelen halifenin kızı ile izdivaca giremeden öldü.¹⁸⁷

Böylece, Halife ile Sultan arasında gerginliğe sebep olan, hatta bir ara Halifelikle Selçuklu Devleti arasında çekişme mevzuu olmaktan çıkarak, İslâm hukukçularının münakaşa ettikleri bir mevzu halini alan ve yaklaşık üç yıl süren evlilik olayı halifenin baskılara boyun eğmesiyle son buldu.¹⁸⁸

Sultan Tuğrul Bey 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) cuma günü vefat etti.¹⁸⁹

185- İbnü'l-Cevzî, VII, 228-229; İbnü'l-Esîr, X, 38-40; İbn Haldûn, V, 467; Bar Hebraeus, I, 315; el-Enba, 174; İbn Hallikân, V, 66-67; Münecimbaşı, II, 527.

186- İbnü'l-Cevzî, VII, 230; İbnü'l-Esîr, X, 40; İbn Kesîr, XII, 89; Bar Hebraeus, aynı yer, Suyutî, 420.

187- Sibî, nşr. A. Sevim, 112 (Tuğrul Bey'in ölümünden sonra, geline (Seyyide) 50.000 dinar mihr verilerek babasına gönderilmesi izdivacın gerçekleşmediğini göstermektedir).

188- İbnü'l-Cevzî, VII, 220; Sibî, nşr. A. Sevim, 80.

189- Râvendî, I, 110; İbnü'l-Esîr, X, 41; Sibî, 102; İbn Kesîr, XII, 89; İbn Hallikân, V, 67; Ebu'l-Fereç, *Muhtasar*, 321; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 110; Aynî, II, 231^b;

F- DEĞERLENDİRME :

Buraya kadar verilen bilgilerin kısa bir değerlendirmesini yaparak bazı hükümler çıkarmak mümkündür.

Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî halifeliği münasebetleri, devletin kuruluş yıllarına tesadüf etmektedir. Bu konuda ilk teşebbüsü Abbâsî halifesi Kâim Biemrillah yapmıştır. İslâm dünyası, siyasî ve dinî yönden büyük bir kargaşa içinde iken, Sünnî inancı benimsemiş olan Selçuklular, Horasan ve İran'da yaptıkları fetihlerle Abbâsî halifesinin dikkatini çekmiş ve onlarla hemen muhabere imkanı aramıştır. Kaynaklara göre Selçuklulara gönderilen elçi, Türkmenlerin yaptığı tahribatın engellenmesini tenbih vazifesi ile gönderilmiş ise de; esasen tahribatın bütün memlekette süregelmekte olduğu bir sırada, halifenin gerçek maksadının, muhtemelen Selçukluları kendi menfaatleri bakımından tartmaya yönelik olduğunu söyleyebiliriz.

Daha sonra Tuğrul Bey, Dandanakan savaşını müteakip kurdukları yeni devletin meşruluğunun tasdikini Abbâsî halifesinden istedi. Bu devirde halifelik, her ne kadar itibar kaybına uğramış ise de, mevcut geleneklere göre yeni kurulan her devlet umûmiyetle meşrûiyetinin tasdikini halifelikten isterdi.

Selçuklu devletinin meşruluğunu fiilen kabul eden halife, Tuğrul Bey'e, mevkiine uygun lakap ve ünvanları tevcih etmedi. Halife, Selçuklu sultanının halifelik konusundaki düşüncelerini araştırıp, emin olmadan, İslâm dünyasında Tuğrul Bey'in mevki ve itibarını yükseltecek hil'at ve lakapları vermek niyatinde değildi.

Tuğrul Bey, Horasan ve İran'da fethettiği yerlerde okuttuğu hutbelerde, Abbâsî halifesinin de adını zikrettiriyordu. Aynı zamanda Bağdad'da meydana gelen ve halifeyi rahatsız eden olaylara da müdahale ederek bir anlamda halife hâmilîği siyaseti gütmesi, biraz olsun halifenin kendisine teveccühünü arttırdı.

Müneccimbaşı, II, 526; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, 137; Aynı müel., "Tuğrul Bey" mad. I A., XII, 40-41.

Daha sonra batı İran'a gelip Rey şehrine yerleşen Tuğrul Bey, Abbâsî halifesine bir elçi daha göndererek, kendisine gerekli itibar ve saygının gösterilmesini istedi. Yazdığı mektupta, kendisinin Hunlar'ın soylu bir hanedamına mensup olduğunu, halka adaletle muamele ettiğini ve halifeye de saygılı olduğunu ifade ederek, kendisine gerekli hil'at ve ünvanların verilmesini talep etti.

Henüz Selçuklu sultanına tam itimad sağlayamadığı anlaşılan halife, bu kez Selçuklular'ın halifelik konusunda tutum ve düşüncelerini tektik etmek ve bunu bir raporla kendisine sunmak amacıyla meşhur âlim İmam Mâverîdî'yi sultanın nezdine gönderdi. Bu durum onun Selçuklular'a karşı oldukça temkinli davrandığını ve sultanın mevkiine uygun hil'at, lakap ve ünvanları kolaylıkla tevcih etmediğini göstermektedir.

İmam Mâverîdî'nin gönderilmesi hâkimiyet telakkîsi yönünden de oldukça önemlidir. Çünkü o, muhtemelen halifelik haklarının korunması ve Selçuklu sultanına izah edilmesi amacıyla gönderilmişti. Elçinin, sultanın nezdinde uzun müddet kalması ve bu süre içinde bir rapor hazırlayarak halifeye takdim etmesi, halifenin Selçuklu sultanına itimadını biraz daha arttırdı.

Bu kez halife, Tuğrul Bey'in mevkiine lâıyk hil'at ve ünvanları verebileceğini, ancak bir takım şartları olduğunu, eğer bu şartlar yerine getirilirse Selçuklu devletini resmen tanıyacağını bildirdi. Fakat Selçuklu sultan halifenin ileri sürdüğü şartlara pek müsbet cevap vermedi. Böylece Sultan, güç ve kudretinin arttığı bir dönemde bir takım taahhüdlerle halifeliğin dümen suyuna girmek niyetinde olmadığını gösterdi. Bu olaylar, her iki tarafın hakimiyet anlayışını ortaya çıkarması bakımından oldukça önemlidir.

Tuğrul Bey, istediği lakap ve ünvanları, ancak İsfahan'ı fethi sırasında alabilmiştir. Tuğrul Bey İsfahan'ı muhasara ettiği sırada, şehir halkı oldukça müzdarip olmuş ve halifeden yardım talep etmişlerdi. Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey'e, "meşrû hükümdar", "müslümanların sığınağı" gibi lakap ve ünvanlar kullanarak bir mektup yazdı. Daha önce Selçuklu devletini fiilen tanıyan halife, artık resmen de Tuğrul Bey'i İslâm dünyasının lideri olarak tanımış oluyordu. Bu olaya oldukça sevinen Tuğrul Bey, halifeye kıymetli hediyeler göndererek minnettarlığını ifade etti.

Nitekim bu olaydan kısa bir süre sonra Bağdad'da çıkan kanışıklıklar nedeniyle ilk defa halife, Tuğrul Bey'e gizli bir mektup göndererek Bağdad'a davet etti. müteâkip zamanlarda Bağdad askerî vâlisi Besâsîrî ile araları açılan halifelik, tekrar ve ısrarla Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etti. Hatta kendisine Bağdad'daki kanışıklıkları engellemesi karşılığında üçyüz bin dinar verileceği teklifinde bulunuldu. Artık halifenin Selçuklu sultanına itimadı tamamen sağlanmış ve Tuğrul Bey'e kurtarıcı gözüyle bakmağa başlamıştır.

Halifenin, Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etmesinin en önemli sebebi, Bağdad'da kanışıklıkların artması ve Bağdad askerî vâlisi Besâsîrî'nin halifeliğe karşı tutumudur. Muhtemel ki halife bu zamana kadar Şii-Büveyhî rejiminin sona ermesini ve Selçuklular'ın Bağdad'a hâkim olmasını istemiyordu. Çünkü, Tuğrul Bey'in Bağdad'a yaklaştığı haber alan halife, hutbeyi onun adına okutmakla birlikte Büveyhî emiri Melikü'r-rahîm'in ismini de hutbede zikrettirdi. Daha sonra Tuğrul Bey'in Melikü'r-rahim'i tutuklamasına tepki gösterdi.

Tuğrul Bey Bağdad'a girdikten sonra Büveyhî rejimine son verdi ve Selçuklu hakimiyetini tesis etmek için gerekli girişimlerde bulundu. Bu arada halifeliğe karşı yumuşak bir siyaset izlemesi ve halifenin tahsisatını arttırması halifenin itirazlarını engelledi. Gerçekte Selçuklu sultanı, halifeye hürmet ve saygıyı dinî inançlarının gereği yapmaktaydı. Çünkü onu, Hz. Peygamber'in halefi ve vârisi olarak görüyordu.

Tuğrul Bey, Musul ve civarını ele geçirerek, kendisine karşı bir Şii cephesi oluşturan Besâsîrî'ye karşı çıktığı seferden muzaffer olarak dönünce, halife tarafından "Dünya sultan" ilan edildi. Ayrıca halife, hâkim olduğu yerlerin idaresini ve müslümanların hukûkunun korunmasını Tuğrul Bey'e tevdi etti. Böylece, hem siyasal yaşamda hem de İslâm siyasî hukûkî sahasında önemli bir değişiklik meydana geldi. Yani, İslâm dünyasının siyasî hakimiyeti Selçukluların eline geçti. Halifenin yetkilerini Tuğrul Bey'e devretmesiyle, sultan Sümmî İslâm dünyasının yegane lideri oldu. Daha önce de belirttiğimiz gibi halifenin yerini sultan alırken, halife muhterem bir kişi olarak kaldı. Selçuklular halifeliği tamamen ortadan kaldırmayarak onu sembolik bir müessesese olarak himaye ettiler. Bu durumu, "Laiklik" uygulamasının tescili olarak gören, İ. Kafesoğlu'nun görüşüne

katılmadığımızı daha önce belirtmiştik. Nedenine gelince; Avrupa Hristiyan dünyasında "laiklik" anlayışını ortaya çıkaran nedenler ve sonuçları ile, halifemin siyasi hakimiyeti sultana devretme hadisesi çok farklı olaylardır.

Tuğrul Bey, Besâsîrî'nin Musul ve civarını ikinci kez zaptetmesi üzerine, bölgedeki aşırı Şii'lerin nüfuzunu kırmak amacıyla Bağdad'dan ayrıldı. Bunu haber alan Besâsîrî Bağdad'a müteveccihen yola çıktı. Şehri ele geçirerek, Mısır Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu. Halifeyi de sürgüne yolladı. Halife sürgünde bulunduğu süre içinde, yegâne kurtarıcı olarak gördüğü Tuğrul Bey'e gizli mektup göndererek, kendisini bu durumdan kurtarmasını istedi. Artık halife, Tuğrul Bey'i İslâm dünyasının ve halifeliğin hâmisî ve kurtarıcısı olarak görüyordu.

Musul ve civarını Şii'lerin tesirinden kurtaran Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal meselesini de hallederek, halifeyi kurtarmak amacıyla Bağdad'a geldi. Halifeyi esaretten kurtararak makamına iade eden Tuğrul Bey, hem halifenin hem de Sünnî-İslâm dünyasının hayranlığını kazanmış oldu.

Daha sonra, Bağdad'ı (kendi adına) idare edecek bir şahne tayin etti ve şehri üç yıllığına iltizama verdi. Halifeye geçimini temin etmesi için bir arpalık tahsis etti ve bunları resmî belgelere kaydettirerek, halifelik müessesesinin mâlî, idarî ve hukukî statüsünü belirlemiş oldu. Halife de belirlenen bu statüye razı olmuş ve bunu benimsemiştir. Tuğrul Bey zamanında belirlenen bu statünün devam ettirilmesinde, daha sonraki Selçuklu sultanları oldukça titiz davranmışlar, halifeleri bu statü dışına çıkmamaya zorlamışlardır.

Fakat kısa bir süre sonra, iki taraf arasında gerginliğe sebep olan, Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile evlenmesi olayı meydana geldi. Tuğrul Bey'in kendi kızı ile evlenmesine karşı çıkan halife, muhtemelen halifeliğin Selçuklu hanedanına intikalinden endişelenmiş olmalıdır. Tuğrul Bey'in böyle bir miyeti olup olmadığı kaynaklarda belirtilmemekle birlikte, onun amacının Hz. Peygamber'in sülalesi ile akrabalık tesis etmek ve böylece şereflenmek olduğu bilinmektedir. Tuğrul Bey'in daha önceki evliliklerinden çocuğu olmaması, kaynaklarda belirtilen bu gayesini doğrulamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ALP ARSLAN ZAMANI

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ı, tahta geçişi esnasında başlıca iki mesele meşgul etmiştir. Bunlardan birisi Halifelik meselesi, diğeri ise taht mücadeledir. Tuğrul Bey öldüğünde, kendi çocuğu olmadığından yeğeni Süleyman'ı (Alp Arslan'ın üvey kardeşi) kendisine halef tayin etmişti. Vezir Amîdî'l-Mülk el-Kündürî, bazı Türk beylerinin ve kumandanlarının muhalefetine rağmen Süleyman'ı tahta çıkardı. Fakat onun henüz küçük yaşta olması ve siyasî birliği sağlayamayacağı düşüncesi ile muhalefet eden Türk beyleri Vezir Amîdî'l-Mülk'e rağmen Alp Arslan'a biat ettiler. Alp Arslan'ın kahramanlığı dolayısı ile askerlerin ona temayülünü gören vezir hutbede önce onun, sonra da Süleyman'ın adını okutmak üzere bir uzlaşma yolu aradı. Alp Arslan'ın siyasî mücadeleyi kazanması sonucu, Amîdî'l-Mülk el-Kündürî de Alp Arslan'a biat etmek zorunda kaldı ve onun adına hutbe okuttu.¹

Bu devirde halifelik ile olan münasebetlerde ilk menfi hareket, Tuğrul Bey zamanında varılan anlaşmayı tek taraflı olarak kaldırıp, Irak'ı kendi hakimiyeti altına almaya çalışan Halifeden gelmiştir.

A- TUĞRUL BEY'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA HALİFE'NİN IRAK'TA HAKİMİYETİNİ SAĞLAMA GİRİŞİMİ :

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine (8 Ramazan 455/4 Eylül 1063), Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile Halifelik arasındaki anlaşmayı, bu Selçuklu sultanının hayatıyla kâim olduğunu sanan Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah (1031-1075),

1- Bundârî, 26; İbnü'l-Esîr, X, 43; Sibî, 110 (Zilkade 455/Ekim-Kasım 1063); Bar Hebraeus, I, 316; İbn Hallikân, V, 69; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. E. Merçil, İstanbul 1977, I, 51; O. Turan, *a.g.e.*, 149; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular" mad. *İA.*, X, 368; M. H. Yınanç, "Alp Arslan" mad. *İA.*, I, 384; H. Emin, *a.g.e.*, 72.

hepsi de Büyük Selçuklu İmparatorluğunun vasalı olan mahallî emirlere² haberler göndererek ortaya çıkan yeni şartlar karşısında memlekette sükûn ve asayiş korumak yolunda alınacak tedbirleri görüşmeye çağırdı.³ Halife ayrıca, Bağdad ve çevresinde artan soygun, yağma ve katil olaylarına karşı sükûn ve asayiş sağlayacak görevliler atadı.⁴ Bu girişimler Irak'ın Selçuklu hakimiyetinden çıkıp, Halifeliğin eline geçtiğinin ilk belirtisidir.

Halife'nin bu davranışına ilk tepki Selçuklu devletinin Bağdad mümessili Amîd⁵ Ebû Saîd el-Kâimî'den geldi. Amîd, halifenin mahallî emirlerden yardım istemesini ve etrafa yeni görevliler tayin etmesini şiddetle tenkit etti. Ona göre, artık huzuru sağlamak imkansızdı, memlekette sükûn ve asayiş sağlamıncaya kadar Tuğrul Bey'in ölümü gizli tutulmalıydı.⁶

Sultanın ölümü hususunda, güvenebileceği bir haberin henüz gelmediğini ve kendisinin hala Amîdü'l-Mülk el-Kündürî'nin kölesi olduğunu, ancak ondan gelecek bir habere göre davranacağını bildiren Selçuklu mümessili, bu durum karşısında kendisine emân (can güvenliği) verilmedikçe halifelikle görüşmeyeceğini açıkladı.⁷ Bunu müteakip kendi oturduğu İsâ sarayının⁸ etrafına surlar yaptırmak suretiyle tahkim ettirdi ve saraya silah ve buğday ikmal ederek bazı tedbirler aldı.

2- Halife'nin davet ettiği mahalli emirler; Musul hâkimi Şereftü'd-Devle Müslim b. Kureyş Ukayloğulları Emiri İbn Verrâm, Esedoğulları emiri Dübeyş b. Mezyed, Ebû Kalicâr, Hezaresb, Bedr b. Mühelhil'den oluşmaktadır.

3- Sibte, nşr. A. Sevim, 102; İbnü'l-Esrî, X, 41-42; İbn Haldûn, V, 466.

4- Sibte, aynı yer.

5- Bkz. E. Merçil, "Amîd" mad., *DİA.*, III, 55; H. Emin, *a.g.e.*, 202-203; M. A., Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı TTK.*, 1992 Ankara, III, 221-223; M. Fuat Köprülü, "Amîd", mad., *İA.*, I, 399-400. Bir eyâletin başında bir nevi vâli olarak bulunduğunu gördüğümüz ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanından itibaren tesadüf ettiğimiz bu memuriyetin, devlet teşkilatında işgal ettiği yer, Nizâmü'l-Mülk, tarafından belirtilmektedir (Bkz. Nizâmü'l-Mülk, Ebu'l-Hasan b. Ali, *Siyasetnâme*, nşr. ve trc. M. A. Köymen, İstanbul 1983). Kaynakların ifadesine göre; Irak, Horasan ve Harezmi bölgelerinde Amîd görevlendirildiğini, ayrıca şehirlerde de bir Amîdin görev yaptığını biliyoruz. Askerî teşkilatta Emirlik ne ise Mülkî teşkilatta Amîdlik o derece nüfuz sahibi idi.

6- Sibte, 103.

7- Sibte, aynı yer.

8- Bağdad'ın batısında Fırat kenarında bir konak, Yakut, *a.g.e.*, V, 321-322.

Bu tedbirleri alırken de Selçuklu hükümet sarayı önünde nöbet (tabl-davul) çaldırmaya devam ederek Selçuklu idaresinin varlığını göstermeye çalıştı.⁹

Görüldüğü gibi, Selçuklu mümessili, Selçuklu pâyitahtından resmî bir yazı almadıkça görevine devam etme azmindedir ve halifeliğin kararlarını tamamlamaktadır.

Selçuklu mümessili Ebû Saîd el-Kâimî'nin bu tavrı Halife'ye çok ağır geldi. Halife onun istediği emân (can güvenliği) mektubunu verdi. Bu arada Halifelik veziri İbn Cehîr¹⁰ Tuğrul Bey'in ölümünden dolayı mutad matem törenini yapmağa başlamıştı. Halife'den emân mektubunu alıp huzura çıkan Selçuklu mümessili, onunla yapılan uzun görüşmeye rağmen taziye merasiminin yapıldığı yere gitmedi.

Daha sonra Halifelik divanından çıkan bir emirle, Tuğrul Bey'in adı hutbelerden çıkarıldı (30 Ramazan 455/27 Eylül 1063).¹¹ Fakat yerine hiç bir hükümdarın adı konmadı. Bunu müteakip Halife, vergi toplama işine devam eden Selçuklu mümessiline bir elçi göndererek: "Sen bu memlekete, ölen melik Tuğrul Bey tarafından memur edildin, elini idareden (vergi toplama) çekip sükûn içinde oturursan otur, yoksa seni bu memleketten çıkartırım" dedi. Selçuklu mümessilini ağır bir dille ikaz eden Halife, vergi işlerine nezaret eden divandaki Türkler'in yerine kendi adamlarını getirdi.¹²

Böylece Irak'ta Selçuklu idaresi yerine, Halifelik idaresini ikâme eden Halife Kâim Biemrillah, kâdıları ve hukûkçuları huzuruna çağırarak, onlara: "İmama isyan eden ve muhalefet yoluna sapan kimseye ne yapılır?" diye sordu. Onlar da "savaşılır ve cihad yapılır" diye fetva verdiler.

Bu sırada Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk el-Kündûrî'nin gözden düştüğü, görevinden azledildiği yolunda haberler yayıldı. Bu durum karşısında Selçuklu mümessili Amîd Ebû Saîd el-Kâimî, Halife'den özür dilemek zorunda kaldı. Topladığı vergilere karşılık otuz bin dinar ve bir miktar buğdayı geri verdi, kendisi

9- Sibte, 103; İbnü'l-Esîr, X, 42; İbn Haldûn, aynı yer.

10- Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Beni Cehir" mad., *DİA.*, V, 447-449.

11- Sibte, aynı yer; M. A. Köymen, *a.g.e.*, aynı yer.

12- Sibte, 107, vd; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 199.

de halifelik sarayında ikâmete mecbur edildi. Hükümdar-Halife'nin bunu takip eden ilk icraatı şer'î olmayan vergileri kaldırmak oldu.¹³

Bu bilgilere göre hüküm vermek icap ederse, Tuğrul Bey'in ölümünden Alp Arslan'ın Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçişine kadar geçen zaman içinde, Irak'taki Selçuklu hakimiyetinin çöktüğü kesinlikle söylenebilir.¹⁴

Halife'nin ilk bakışta istişare etmek, fakat gerçekte Selçuklu hakimiyetini tasfiye etmek için yardımına çağırıldığı mahallî emirlerin durumuna gelince; onlar Halife'ye yardım edecek yerde birbirleriyle mücadeleye giriştiler. Bunlardan Müslim b. Kureyş, kendisine hil'at verilmişti ki, Halife'nin davetini kendi siyasi emellerine vasıta yaparak nüfuzunu arttırmaya ve arazisini genişletmeye başladı. En sonunda Bağdad'a gelip, Selçuklu hükümet sarayına oturdu.¹⁵ Selçuklu hakimiyetinden boş kalan yeri kendisi işgal etmek istedi. Bunu duyan Halife yine Türkler'in yardımına baş vurarak kendisini müdafa etmek için hazırlıklara girişti. Bunun üzerine Müslim b. Kureyş: "Tuğrul Bey zamanında elinden alınan iktisadî sahaları geri almaktan başka bir şey düşünmediğimi ve Halife'ye karşı itaatkar olduğumu" açıkladıysa da kimseyi tatmin edemedi.¹⁶

Müslim'in genişleme siyasetini kendileri için de tehlikeli bulan öteki Arap melikleri ve emirleri Halife'nin emriyle Müslim'e karşı savaş hazırlıklarına başladılar.¹⁷ Halife'nin tayin ettiği başkumandanın emrinde harekete geçen Arap melikleri ve emirleri karşısında mücadeleyi göze alamayan Müslim özür diledi. Buna mukabil Müslim'e kendisini memnun edecek kadar arazi verildi.¹⁸ Böylece Tuğrul Bey zamanında Irak'ta Selçuklu otoritesinin tam anlamıyla sağlanamadığını söyleyebiliriz.

13- Sibte, aynı yer.

14- M. A. Köymen, *Alp Arslan Zamanı*, s. 52.

15- İbn ü'l-Cevzi, VII, 230; Sibte, 105.

16- Sibte, 107.

17- Sibte, 106; İbn ü'l-Esir, X, 42; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer.

18- Sibte, 110.

B- IRAK'TA SELÇUKLU OTORİTESİNİN YENİDEN TESİSİ :

Alp Arslan, 1064 yılı başında Kutalmış'ı mağlup etti. Böylece kendisine muhalefet eden bütün saltanat davacılarını ve rakiplerini bastırdıktan sonra Rey'de Tuğrul Bey'in sarayında (Dâru'l-memleke) tahta çıktı. Devrin mevcut geleneklerine göre Alp Arslan'ın saltanatının halife tarafından tastik edilmesi gerekiyordu. İşte bu yüzden halifelikle münasebetlerin düzeltilmesi için girişimlerde bulunuldu.

Selçuklu-Halifelik münasebetlerinin düzenlenmesi meselesinde ilk girişim, Selçuklu devleti tarafından yapıldı. Halifenin kızı olup, ihtiyar Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in arzusu üzerine belkide siyasî amaçlar güdülerek evlendirilen ve kaynaklarda Seyyide adı ile geçen prensesi babasına iade etmekle başladı.¹⁹ Vezir Amîdü'l-Mülk el-Kündûrî Sultan'ın ölümünden sonra Seyyide'nin Bağdad'a dönme isteğini reddetmiş, hatta mallarına el koymuştu. Vezir Amîdü'l-Mülk'ün azledilerek yerine Nizâmü'l-Mülk'ün atanmasını müteakip²⁰ Seyyide bu defa yeni vezire mektup yazarak, Bağdad'a babası Halife Kâim'in yanına dönmesine izin verilmesini istedi. Seyyide'nin bu isteğine karşılık kendisinden özür dilenerek, bu husustaki gecikmenin eski vezir Amîdü'l-Mülk'ten kaynaklandığı söylendi. Bunun üzerine, kendisine 50.000 dinar mihir geri verilerek Bağdad'a gönderildi.²¹ Sultan Alp Arslan onunla birlikte, adına hutbe okutulması, Bağdad'da işleri yoluna koyması için İbn Muvaffak'ı elçi olarak gönderdi. Elçinin yolda ölmesi sonucu Alp Arslan meşhur Irak Amîd'i Reîsü'l-İrakeyn²² Ebû Ahmed Nihâvendî'yi

19- Sibt, nşr. A. Sevim, 112; Aynî, II, 236^a; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Med.*, 149; Müneccimbaşı II, 527; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 53.

20- Sibt, aynı yer (17 Muharrem 456/12 Ocak 1064); Müneccimbaşı, II, 527; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, 43-54; İ. Kafesoğlu, "Nizâmü'l-Mülk" mad. İA., VII, 331.

21- Sibt, aynı yerler. (Bu Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı ile izdivaca girmediğinin bir işareti olabilir).

22- Reis; Miladi X-XII yüzyıllarda Suriye ve Irak şehirlerinde gençlerden teşkil edilen mahallî bir kuvvetin başındaki başkan (Reisü'l-Ahdas). Görevleri arasında şehir halkının meselelerini halletmek, onların istek ve düşüncelerini idarî yetkililere aktarmak gibi hizmetleri yerine getirmekte vardı. Bu görevliler devlet adamları tarafından da tanınır, gerektiğinde yardımları istenirdi. Selçuklular'ın Suriye ve Irak'ı feth etmelerinden sonra gittikçe önemini kaybeden bu Reisler'in yerini "şahne" denilen ve şehirlerin güvenliği, savunması ve kâdı hükümlerinin infazı gibi meselelerden

görevlendirdi. Nihâvendî önce bu görevi kabul etmek istemedi ise de sonra mecbur kaldı. Fakat daha önce Seyyide ve ona refakat eden Kâdı Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman, beraberlerinde hâcib Aytakin olduğu halde Bağdad'a gelerek Halife'den, Sultan Alp Arslan adına hutbenin ikame edilmesini talep ettiler (15 Rabiülahir 456/6 Nisan 1064).²³

Halife, Sultan'ın bu talebi üzerine umumi bir kabul merasimi tertip ederek hiç bir şart ileri sürmeden Bağdad camilerinde Alp Arslan adına hutbe okuttu. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine, adına okunan hutbenin kesilmesinden (30 Ramazan 455/26 Eylül 1063) itibaren aradan uzun bir zaman geçtikten sonra, hutbe Alp Arslan adına okutuldu (18 Rebiülahir 456/10 Nisan 1064).²⁴ Bağdad camilerinde adına hutbe okutulmasına çok sevinen Alp Arslan şükür secdesi yaptı ve Amîd Ebû'l-Hasan Ali b. İsâ ile Halife'ye 10.000 dinar, ve muhtelif nev'iden 200 ipek elbise vs. hediyeler gönderdi. Sultan'ın elçisi Amîd Ebû'l-Hasan Ali b. İsâ Bağdad'a girerken halifemin veziri Amîdü'd-Devle b. Cehîr tarafından hürmetle karşılandı. Amîd, halifeye gerekli hürmeti gösterdikten sonra Dâru'l-Memleke'ye yerleşti. Bir müddet sonra, Kâdı Abdurrahman b. Muhammed, Alp Arslan adına sikke basılmasını ve hil'at verilmesini talep etti. Alp Arslan'ın isminin nakşedildiği sikke basıldı. Fakat, hil'atlerin hazırlanması için âlet ve edevâta ihtiyaç bulunduğunu, devlet hazinesinin ise boş olduğunu ve bu işlerin uzun sürede yapılabileceğini söyleyerek, gevşek davrandılar. Sonra da, "eğer acele ederseniz yalnızca Ferciyeye, İmâme ve Sancak göndeririz" dediler. "Eğer Sultanî hil'atler istiyorsanız tamamlamıncaya kadar bekleyecekseniz" diyerek işi geçiktirdiler. Bu olay iki taraf arasında gerginliğe sebep olduysa da, daha sonra işler düzeldi.²⁵

Bunu müteakip halifelik tarafından Alp Arslan'ın ismini ve alâmetlerini taşıyan hil'atler imâl edildi. Yine Sultan'ın elçisi Kâdı'nın talebi üzerine "taklid"

sorumlu olan kimseler aldı. Bkz. C. Alptekin, "Ahdas" mad., I, *D/Ā.*, 508-509; Cl. Cahen, "Ahdâth" *Et*² (İng.), I, 256; Ayrıca Reislik hakkında bilgi için bkz. M. A. Köymen *Alp Arslan ve Zamanı*, 228-30.

23- Sibte, 113; İbnü'l-Esîr, X, 47; İbn Haldûn, V, 468; Aynî, II, 236^a.

24- Bu arada hutbe muhtemelen Süleyman adına okunuyordu.

25- Sibte, 114; İbnü'l-Esîr, X, 48'de 8 Cemaziyülevvel 456/28 Nisan 1064; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 54.

(hükümdarlık tevcihi) merasimi yapılmış, hil'âtlar ve ahidnâme elçiye verilerek Sultan'a gönderilmiştir.²⁶ Halife, dünyevî selahiyetlerini Sultan'a devrettiğini belirttiği mektubunda ona "el-Veledü'l-Müeyyed, Şehinşâhu'l-'A'zâm, Melikü'l-'Arap ve'l-'Acem, Seyyid ü Melikü'l-Ümem, Ziyâü'd-Dîn, Gıyâsü'l-Müslimîn, Zahîru'l-İmâm, Melikü'l-İslâm, Kehfü'l-En'âm, 'Adûdu'd-Devleti'l-Kâhire ve Tâcü'l-Milleti'l-Bâhire Alp Arslan Ebû Şuca' Muhammed b. Davûd İbn Mikâil Sultân u Emîru'l-Müminîn" lakap ve ünvanlarını verdi. Ayrıca Alp Arslan'ın oğulları Ayaz ve Melikşah'a da ünvanlar tevcih etti.²⁷

Böylece, daha Tuğrul Bey zamanında Selçuklu devletiyle yapılan anlaşmayı, Selçuklular'ın düşündüklerinin aksine olarak, geçici ve bu hükümdarın saltanatı boyunca yürürlükte saydığı anlaşılan Abbâsî halifesi, Selçuklu hakimiyetini yeniden kabul ve tasdik ederek, bunu Sultan'a bir menşûrla teyid etti.

Bu anlaşma Halife tarafından tek taraflı olarak bozulan, fakat başarısızlıkla neticelenen bir denemeden sonra, yeniden ve bu defa XII. asrın ilk yarısında, Halife-Sultanlar mücadelesi başlayıncaya kadar bir asra yakın yürürlükte kalacaktır.²⁸

Böylece Selçuklular bütün Irak'ta hakimiyetlerini kurmuş oldular. Irak'ta Selçuklu hakimiyetinin tamamen kurulduğunu gösteren bir çok örnek olay var. Bunlardan birisi, Kâdı Ebû Amr'ın bütün Arap emirlerine mektuplar göndererek, yeni Sultan adına hutbe okutmalarını istemesidir. Arap emirlerinin hepsi de bu talebi kabul ederek, Büyük Selçuklu Devletini, Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, metbû olarak tanıdılar. Bunu müteakip Alp Arslan Irak'ı yeniden teşkilatlandırarak gerekli tayinleri yaptı.²⁹

Alp Arslan'ın Irak'ta hakimiyetini fiilen kurmasından sonra, gerek siyasî, gerekse bilhassa idarî ve malî meselelerde Selçuklu İmparatorluğu ile Halifelik arasında gizli ve açık çekişmeler devam etmiştir. Bu demektir ki Irak'ta hakimiyetin

26- Sibte, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 48. (Nakib Tarrad ez-Zeynebî hil'at ve ahidnamayı sultana götürdü.)

27- Sibte, 115; İbn Haldûn, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 91; *el-Enba*, 165; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 76.

28- M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 55.

29- Sibte, 113.

sağlanması kolay olmamıştır. Selçuklu İmparatorluğu tarafından görevlendirilmiş yüksek seviyedeki memurlar (Amîd, Şahne gibi) zaman zaman Halife veya veziri ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Şimdi bunlardan bazılarını Selçuklu-Halifelik münasebet-lerinin daha iyi anlaşılması bakımından ele alalım.

Alp Arslan'ın adının hutbelerde okunmasından ve paralarda basılmasından sonra, Selçuklu devletini temsilen Bağdad'a gitmesi gereken meşhur Reîsü'l-İrâkeyn Ebû Ahmed Nihâvendî bizzat Bağdad'a gelmemiş, kendisini temsilen bir nâibini göndermişti. Bu nâib işlerle başa çıkamayınca, nihayet asıl sorumlu şahıs olan Nihâvendî, yanında "şahne" olduğu anlaşılan Aytekin Süleymanî adlı bir Türk kumandanı olduğu halde, Bağdad'a geldi. O, mutad karşılama ve kabul töreninden sonra Selçuklu hükümet sarayına giderek görevine başladı.³⁰

Nihâvendî vazifesine başladığı andan itibaren halifelik idaresiyle çatıştı. O, her işe karışmak ve vergi meselelerine el uzatmakla itham ediliyordu.³¹ Halbuki aynı Nihâvendî, daha üç yıl önce Tuğrul Bey zamanında bu vazifede iken son derece sevgi kazanmıştı. Bir müddet sonra Halifelik sarayına çağırılan Reîsü'r-Rüesâ Nihâvendî ile Aytekin Süleymanî'ye Halife'nin veziri İbn Cehîr çıkıştı. Bu iki Selçuklu devlet adamı, vezire mukabele etmedilerse de daha sonra Halife'ye mektup yazarak vezirini şikayet ettiler. "Vezir bu davranışında devam ettiği takdirde, bir daha onunla görüşmeyeceklerini" bildirdiler.³² Ayrıca Nihâvendî, veziri Türk devletini Arap devleti haline getirmekle itham etti, buna delil olarak da Ukayloğulları meliki Müslim b. Kureyş'in Irak'a çağırılmasını gösterdi.³³

Halife, Selçuklu mümessili Nihâvendî'nin şikayetine verdiği cevapta, vezirini övmüş, hatta yaptıklarından dolayı kendisine teşekkür etmiştir. Nihâvendî, halifenin bu cevabına karşılık vezir İbn Cehîr'in iktâ ve mallarına el koydu.³⁴

Mesele Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'e kadar aksetti. Nizâmü'l-Mülk'ün daha ziyade meselenin Halife ile ilgili yönü üzerinde durduğu anlaşılıyor. Zira o,

30- Sibt, aynı yer.; Aynî, II, 236^a (Bu kaynakta, Aytekin Süleymanî'yi, Seyyide'nin hizmetinde Bağdad'a gönderdi ifadesi yer almaktadır).

31- Sibt, 116; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 218.

32- Sibt, 117.

33- Sibt, aynı yer.; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 55.

34- Sibt, aynı yer.

Nihâvendî'yi kınayarak, Halife'ye itaatlı olmasını, onun emirlerinden dışarı çıkmamasını emretti. Bir müddet sonra halifelik ile münasebetler normal hale geldi. Nihâvendî bundan sonra vezire ait iktâları geri verdi. Fakat kendisi, Halife'nin şikayeti üzerine mevkiini muhafaza edemedi. Selçuklu devletinin menfaatlerini her şeyin üstünde tuttuğu anlaşılan Nihâvendî, yine Selçuklu devleti tarafından azledildi ve Bağdad üç yıllığı 500.000 dinara Ebû Saîd Fâsî'ye iltizama verildi.³⁵

Bu olaydan sonra halifelik ile Selçuklu devletinin ilişkileri normale döndü. Fakat Halife'nin, Selçuklu İmparatorluğu ile yaptığı anlaşmanın kendisine verdiği hakları korumakta titiz davrandığını ve Sultan'ın hareket ve faaliyetlerini yakından takip ettiğini görüyoruz. Mesela Halife, kendi veziri İbn Cehîr'i görevinden azl ederken; vezirin Halife'ye danışmadan Alp Arslan'dan hil'ât almasını veya Tuğrul Bey'in vefatından sonra Müslim b. Kureşî Bağdad'a çağırmasını gerekçe olarak ileri sürüyordu.

Halife'nin, kendi vezirini azletmesi üzerine Selçuklu sultan, onun yerine Ebû'l-Âlâ'nın vezir yapılmasını tavsiye etti. Fakat Sultan'ın tavsiye ettiği vezir namzedini kabul etmeyen Halife, başka birini vezir tayin ederse Alp Arslan'ı kızdıracağından çekinerek, tekrar İbn Cehîr'i vezir tayin etti.³⁶ Bu duruma kızan Alp Arslan "Sultan'ın hil'atlarla " taltif ettiği vezir namzedi Ebû'l-Âlâ'yı Bağdad nâibi olarak gönderdi (R. evvel 464/Aralık 1071). Ayrıca Ebu'l-Ala'ya, vezir İbn Cehîr'in iktâlarının yarısını verdiği için dair bir fermân verdi. Bu hareket halifeye çok ağır geldi, yapabildiği karşılık bu Selçuklu yüksek memurunu karşılamağa kimseyi göndermemekten ibaret kaldı.³⁷

Buna benzer başka bir olay da, Bağdad şahnesi Aytakin Süleymanî'nin azli meselesidir. Aytakin Süleymanî Bağdad şahnesi iken bir ara Sultan'ın davetine icabet etmek için Bağdad'dan ayrıldı. Ayrılırken oğlunu kendi yerine vekil bıraktı. Bu oğlan şahne vekilliği sırasında, Halife'nin memlûklerinden birini öldürttü.³⁸

35- Sibî, 119; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 56.

36- İbnü'l-Cevzî, VII, 249; İbn Haldûn, V, 469; İbn Kesîr, XII, 96; Aynî, II, 242^b.

37- Sibî, 155-156.

38- Bundârî, *a.g.e.*, 42; İbnü'l-Esîr, X, 75; H. Emin, *a.g.e.*, 73.

Bunun üzerine memlûkün kanlı gömleği Sultan'a gönderildi ve Aytekin'in Bağdad şahneliğinden azl edilmesi istendi.

Nizamu'l-Mülk Aytekin Süleymanî'ye değer verir ve onu himaye ederdi. Bu sebeble Tekrit³⁹ de onun iktâları arasına katmıştı. Bunun üzerine halifelik divamından Tekrit valisine mektup yazılarak şehri teslim etmemesi istendi. Sonuçta Sultan, halifenin ısrarlı taleplerine uyarak Aytekin Süleymanî'yi Bağdad şahneliğinden azl etti.⁴⁰ Fakat hemen bunun arkasından, Sadu'd-Devle Gevherâyin'i olağan üstü yetkilerle Bağdad şahneliğine tayin etti (Rebiülevvel 464/Aralık 1071).⁴¹

Görüldüğü gibi halife, ısrarlı tutumları sonucunda, Selçuklu devleti nezdinde bazı isteklerini kabul ettirebiliyordu. Böyle olmakla birlikte Halife'nin, Selçuklu sultanından çekindiğini, hatta münasebetlerin bozulmasından korktuğunu gösteren bir olay nakledelim: Meşhur İslâm âlimi Ebû İshâk Şirâzî kendisi için yaptırılan Bağdad Nizâmiye medresesinde ders vermekten kaçınmıştı.⁴² Sebebi ise, Amîd Ebû Saîd el-Kâimî'nin zorla devletleştirdiği bir arsa üzerine bu medreseyi inşa ettirmesi idi. Bu olaydan Amîd Ebû Saîd el-Kâimî'yi mes'ûl tutan Nizâmü'l-Mülk, yazdığı mektupta onu itham ve tehdit etti. Bu medreseyi Ebû İshâk Şirâzî için yaptırdım söyledi. Bunun üzerine, Amîd Ebû Saîd el-Kâimî, Ebû İshâk Şirâzî'nin nezdine gitti ve görevi kabul etmesini rica etti. Bu teşebbüsünden netice alamayan Selçuklu mümessili, bu defa Beytû'n-Nübî'ye⁴³ giderek durumu halifeye bildirdi. Halife, gönderdiği bir adam vasıtası ile Ebû İshâk Şirâzî'ye şu dikkate şayan sözleri söylemiştir: "Acemler (yabancılar, Arap olmayanlar) ile halimizi biliyorsun. Bunun mes'ûliyetimin de bana yükletilmesinden korkarım." Halife'nin bu şahsî ricası üzerine, Ebû İshâk Şirâzî Nizâmiye medresesine giderek ders vermeğe başlamıştır.⁴⁴

39- Tekrit, Bağdad'la Musul arasında, Bağdad'a yakın bir kale, Yakût, *Mu'cem*, II, 38.

40- İbnü'l-Esîr, X, 75; İbn Haldûn, V, 471.

41- İbnü'l-Cevzî, VII, 271-272; İbnü'l-Esîr, X, 75; İbn Haldûn, *a.g.e.*, aynı yer; Bundârî, 42; H. Emin, *a.g.e.*, 73.

42- İbnü'l-Cevzî, VII, 246-247; Sibî, 135; İbnü'l-Esîr, X, 63-64.

43- G. Le Strange, *Baghdad*, 274-276.

44- Sibî, 135-136; Suyutî, 421; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 213.

Her ne kadar halifelik ile Selçuklu devleti arasında zaman zaman idarî, siyasi ve malî konularda gerginlik yaşanmış ise de, hiç bir şekilde ilişkileri koparacak seviyeye getirilmemiştir. Münasebetlerin en gergin olduğu dönemlerde bile Bağdad'a gelen Selçuklu elçileri halifelik makamına saygı göstermişler, yer öpmüşlerdir. Buna karşılık Halife, Selçuklu mümessillerine lakap, ünvan ve hil'âtlar vererek taltif etmiştir.⁴⁵

Sultan Alp Arslan, halife ile hiç yüz yüze görüşmediği halde, onun manevî şahsiyetine daima saygılı olmuştur. Elde ettiği zaferleri her zaman halifeye fetihnâmelerle bildirerek sevincini onunla paylaşmıştır. Mesela: Ani'nin fethi sonunda bir fetihnâme ile durumu halifeye bildirmiş, halife de Sultan'ı tebrik ederek, ünvan ve lakaplar içeren övgü dolu bir mektup göndermiştir. Halife mektubunda, Sultan'a Rûm diyarında kazandığı zaferler ve fetihlerden dolayı "Ebû'l-Feth" lakabını verdi (456/1063-1064).⁴⁶ Yine Malazgirt zaferini müteakip Alp Arslan, her tarafa fetihnâmeler göndererek müjde haberini verdi. Halife'ye gönderilen fetihnâme (23 Zilhicce 463/22 Eylül 1071), Kâim Biernillah tarafından sarayda toplanan bütün devlet erkânı ve büyükler önünde merasimle okutuldu ve tebrikler yapıldı. Bağdad şehri görülmemiş bir şenlikle süslendi, halk sokaklara dökülerek bayram sevinci içinde zaferi kutladılar. Halife mutat olduğu üzere, Sultana lakap ve ünvanlar içeren bir mektup gönderdi.⁴⁷

45- Mesela, 458/1065-1066 yılında, Halife Sultan'a elçi gönderip, hil'atler vermiştir. (Sibt, 132). Buna karşılık bir yıl sonra Sultan halifeye elçi göndermiş, elçi ile birlikte kıymetli hediyeler göndermiştir; H. Emin, *a.g.e.*, 72.

46- İbnü'l-Esîr, X, 52; Bar Hebraeus, I, 317 (Bu kaynakta Ebu'l-Feth lakabı verildiği kayıtlıdır.); İ. Kafesoğlu, "Alp Arslan" mad., *DA.*, II, 528; C. Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, VII, 119; O. Turan, *a.g.e.*, 156.

47- İbnü'l-Cevzî, VIII, 264; Sibt, nşr. A. Sevim, 152; Hüseyinî, 32; O. Turan, *a.g.e.*, 186; F. Sümer-A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK, Ankara 1988; İbnü'd-Devâderî, *Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurer*, nşr. S. Münecid, Kahire 1961, VI, 396; Halife, Sultan'a yazdığı mektupta: "el-Veledü's-Seyyidü'l-Ecel, el-Müeyyidü'l-Mansurü'l-Muzaffer, Sultanu'l-'Azam Malikü'l-Arab ve'l-Acem, Seyyidü Mü'lûki'l-Ümem, Ziyâ'd-Din, Çıyasü'l-Müslimin, Zahîrü'l-İmam Kehfü'l-En'am, Adudu'd-Devleti'l-Kahire, Tacü'l-Milleti'l-Bahire, Sultanu Diyari'l-Müslimin, Burhan-ı Emîrü'l-Mü'minin" ünvan ve lakaplarla yüce taltifte bulundu (Dr. H. Emin, *a.g.e.*, 75); M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 188.

Sultan Alp Arslan, Malazgirt savaşı öncesi, Abbâsî halifeliğinin rakibi ve düşmanı olan Fatımîlere karşı Suriye ve Mısır seferine çıktı. Amacı Mısır'daki Şii-Fatımî iktidarını yıkmaktı.⁴⁸ Çünkü Tuğrul Bey zamanından beri Selçuklular'ın kurmaya çalıştığı İslâm dünyasındaki dinî-siyasî birlik, Fatımîler'in aksi yöndeki çabaları sebebiyle istenen düzeyde gerçekleşemiyordu. Hala İslâm dünyası iki başlı bir görüntü arz ediyor, hutbeler bölgelere göre Sünnî Abbâsî halifesi veya Şii-Fatımî halifesi adına okunuyordu. Sultan Alp Arslan bu çabası ile, Sünnî-İslâm dünyasının manevî merkezi sayılan Abbâsî halifeliğini himaye ettiğini göstermiş, fethettiği yerlerde her zaman kendi isminden önce halifenin ismini zikrettirerek, halifelîğe itibar kazandırmıştır.

Buna karşılık halife de İslâm dünyasını ilgilendiren umûmî meselelerde Selçuklu devletinin başarılı olması için manevî destek sağlamış, hatta Malazgirt savaşı öncesi Bizans'a karşı Selçuklu ordusunun zafer kazanması için, bütün İslâm dünyasını ortak dua etmeye çağırmıştır. Bunun için yazılı bir dua metni hazırlatarak tüm İslâm dünyası minberlerinde okunmasını istemiştir.⁴⁹

Alp Arslan'ın içte ve dışta kazandığı zaferler yüzünden, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun itibarı gittikçe yükseliyordu. Bunu gören ve daha önce Şii-Fatımîler adına hutbe okutan bazı bölgelerin emirleri, Sultan'a elçiler göndererek hutbeyi Alp Arslan ve Abbâsî halifesi adına okutacaklarını bildiriyorlardı. Mesela, Mekke emîri Muhammed b. Ebû Hişâm, kendiliğinden bir elçi göndererek, Fatımî hutbesini bıraktığını, Sultan ve Halife Kâim adına hutbe okutmak istediğini bildirmiştir (462/1069-1070).⁵⁰

Selçuklu devletinin İslâm dünyasında hakimiyetini sağlayıp, gücünü kabul ettirdiğini gösteren başka bir olay da; Haleb'in muhasarası esnasında, Haleb emîri

48- Alp Arslan 463/1070-1071 yılında Haleb'i muhasara ederek, burada okunan Şii-Fatımî hutbesine son verdi. Dimaşk ve civarında da hutbenin Abbasi halifesi ve kendi adına okutulmasını istemiş ve kumandanlarını görevlendirmişti. Sibt, nşr. A. Sevim, 146; İbnü'l-Esîr, X, 70-71; İbnü'l-Adîm, a.g.e., 10-16; İbn Kalânîsî, 98; Azimî, 19.

49- Hüseyinî, 33-34; İbnü'l-Adîm, 19-20; O. Turan, a.g.e., 181-182; F. Sümer-A. Sevim, a.g.e., 11-49.

50- İbnü'l-Esîr, X, 68-69; Bundârî, 35; İbn Kesîr, XII, 99; Suyutî, 421; Aynî, II, 245^a. Müneccimbaşı, II, 530.

Mahmud'un sözleridir: Sultan Alp Arslan, Haleb emîri Mahmud'dan kendisine tâbi olmasını, Abbâsî halifesi başta olmak üzere adına hutbe okutmasını istediğinde Mahmud, devlet erkanını toplayarak bir istişare yapmış ve şunları söylemişti: "Bu yeni ve güçlü bir devlettir. Biz onlardan dolayı korku içinde yaşıyoruz, çünkü onlar bizim mezhebimiz sebebiyle kanlarımızı helal sayıyorlar, yapacağımız en doğru iş, söz ve malın fayda etmeyeceği vakit gelip çatmadan hutbeyi onlar adına okutmaktadır." demiştir.⁵¹

Bütün İslâm dünyasında Selçuklu devletinin itiban yükselirken, halifelik itibarının düştüğünü gösteren bazı olaylar vardır. Mesela: Bağdad'da bir şarkıcı kadın yüzünden çıkan olaylar bir müddet sonra halifeliği protestoya dönüştü. İçlerinde Ebû İshâk Şirâzî gibi âlimlerin de bulunduğu Hanbelî topluluk, Bağdad'da mümkiratın kaldırılmasını ve işlerin düzeltilmesini istediler. Olayların şiddeti artınca topluluğu sakinleştirmek için olaya halife müdahale etti. Topluluğun dağılmasını isteyerek, şikayetleri Alp Arslan'a yazacağını bildirdi.⁵² Bunun üzerine Hanbelîler'in lideri Ali b. Mûsâ Hâşimî, Halifeliğin heybetini kaybettiğini, böyle bir halifeye itaatın bâtil olduğunu ileri sürdü. Nihayet, Halife'nin veziri olayları sakinleştirmek için Bağdad şahnesi Sadu'd-Devle Gevherâyin'e başvurmak zorunda kaldı.⁵³

Selçuklu devleti ile halifelik arasında, zikre değer bir münasebet şekli de akrabalıkların kurulmasıdır. Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşah'ın veliahtlığının halife tarafından tasdik edilmesinden sonra, kendi kızının, Halife'nin veliahtı Udetü'd-Dîn (Muktedî Biemrillah) ile evlendirilmesine rıza gösterdi. Halife bu teklife muvafakat etti. Nihayet, 464 yılı Şevval (Haziran 1072) ayında (Nişabur'da) muhteşem bir nikah merasimi yapıldı. Böylece iki taraf birbirine akrabalık bağları ile bağlanmış oldu.⁵⁴ Daha önce de Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün kızı ile

51- İbnü'l-Esîr, X, 70; Sibt 142.

52- Sibt, (464 yılı olayları); İbnü'l-Esîr, X, 92; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 107.

53- Sibt, aynı yer; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 108.

54- İbnü'l-Esîr, X, 76'de (Bu sıhriyet işini Alp Arslan'ın halifeden Melikşah'ın veliahtlığı hakkında mücadele istemesi ile alakalandırmakta ve Seferiye Hatun'dan olma kızını

Halife'nin veziri İbn Cehîr'in oğlu Amîdî'd-Devle evlenmişlerdi (462/1069-1070).⁵⁵

Nihayet Büyük Selçuklu sultanı Mâverâünnehr seferine çıktığında, Buhâra yakınlarında Barzam kalesi emîri Yusuîf Harizmî tarafından şehid edildi (10 Rebiülevvel 465/24 Kasım 1072). Sultan'ın şehid olduğu haberi bütün İslâm dünyasını yasa boğdu. Bu arada Halife çıkardığı bir emirnâme (tevkî) ile Sultanın İslâmiyete yaptığı hizmetleri ve Rûmlar'a karşı kazandığı zaferleri belirterek halkı matem yapmağa çağırdı. Bunun üzerine Halife ve veziri sarayda taziyeleri kabul için matem merasimine oturmuş, Bağdad çarşıları bir hafta kapalı tutulmuştur.⁵⁶

C- DEĞERLENDİRME :

Özet olarak diyebiliriz ki, Alp Arslan zamanında, Selçuklu-Halifelik münasebetleri normal bir seyir takip etmiştir.

Selçuklu sultanı Alp Arslan, daima okuttuğu hutbelerde kendisinden önce Abbasi halifesinin adını, lakap ve ünvanlarını zikrettirmiştir. Abbâsî halifesine büyük saygı göstermiş, onların düşmanı ve rakibi olan Fatimîler karşısında yer almıştır. Malazgirt zaferinden önce Suriye-Mısır seferine çıkarak Fatimîlere karşı sünmiliğin hamiliğini üstlenmiştir.

Her ne kadar iki taraf arasında zaman, zaman idarî, siyasî ve mâlî konularda gerginlik yaşanmış ise de, hiç bir şekilde ilişkileri koparacak seviyeye getirilmemiştir. Bu dönemde Selçuklu sultanı halifenin vezirini değiştirecek kadar

göstermektedir); El-Bundârî, 43; İbnü'l-Cevzî, VIII, 273-274; Sibî, A. Sevim, 155; İbnü'l-Esîr, X, 76; Aynî, II, 250^a-251^b; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 106; F. İşıltan, "Muktedî", *İA.*, VIII, 573; Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 109-114; H. Emin, *a.g.e.*, 73. (Bu izdivacın gerçekleşip gerçekleşmediği, bilinmemektedir. Çağdaş kaynaklarda bu mühim evliliğin bir iki satır halinde belirtilmesi ve evliliğin âkibeti hakkında hiç bir bilgi olmaması, bu düşünceyi kuvvetlendiriyor).

55- İbnü'l-Esîr, X, 69; İbn Kesîr, XII, 99; Kazvînî, 356; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 144.

56- İbnü'l-Cevzî, VII, 276-277; Sibî, nşr. A. Sevim, 160; İbnü'l-Esîr, X, 79; O. Turan, *a.g.e.*, 149.

olaylara mudahil olabiliyor; buna karşılık halife, memnun olmadığı Bağdad şahnesimin değiştirilmesini sultandan talep edebiliyordu.

Selçuklu devletinin İslâm dünyasında sağladığı hakimiyete paralel olarak, halifelik üzerinde de otorite kurulmuş, Halifelik, Tuğrul Bey zamanında belirlenen statü üzerine, Selçuklu devletine tâbi bir kurum olarak kalmıştır. Alp Arslan sayesinde, Sünnî-İslâm dünyasında muhterem bir kişi olan halifenin itibar ve saygınlığı da artmıştır. Nihayet, iki hanedan arasında akrabalık (sıhriyet) tesis edilmesi ile dostluklar pekiştirilmiştir.

Tuğrul Bey'in vefatını müteakip Selçuklu hakimiyetini tasfiye edip iktidarı ele geçirmek isteyen Halife, Alp Arslan'ın ölümünü müteakip başka bir güç oluşturma yoluna gitmemiştir. Bu da Alp Arslan döneminde Selçuklu hakimiyetinin tamamen sağlandığını göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM MELİKŞAH ZAMANI

A- MELİKŞAH'IN SALTANATINI İLANI VE DİĞER BAZI ÖNEMLİ OLAYLAR :

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Sultan Alp Arslan, ölümünden önce oğlu Melikşah'ın veliahtlığını ilan etmiş ve bunu hem devletin ileri gelen emirlerine ve kumandanlarına, hem de halifeye tastik ettirmiş idi.¹ Alp Arslan'ın ölümünü müteakip çıkan iç karışıklıklar nedeniyle, Melikşah iktidarı ele geçirmek için mücadeleye girdi.

Melikşah dönemi Selçuklu-Halifelik mümasebetleri işte bu mücadele esnasında Sultan'ın Bağdad'da kendi adına hutbe okutması için Halife'ye mektup yazması ile başlamıştır. Alp Arslan'ın ölümünden yaklaşık dört ay sonra Bağdad'da hutbe Melikşah adına okutuldu (8 Recep 465/21 Mart 1073).²

Armcası Kavurd meselesini bertaraf ettikten sonra iktidarı tamamen eline geçiren Melikşah'ın sultanlığı, askeri ve sivil bütün ileri gelen devlet adamları tarafından kabul edildi.³ Melikşah'ın saltanatının, devrin mevcut geleneklerine göre, Abbâsî halifesi tarafından da kabul edilmesi gerekiyordu. İşte bu sebeble Sultan, yanında bulunan Bağdad şahnesi Sa'du'd-Devle Gevherâyin'i halifeden tasdik menşûrünü almak üzere Bağdad'a gönderdi. Gevherâyin, 466 yılı safer (Ekim 1073) ayında Bağdad'a geldiğinde törenle karşılandı. Halife, yanı başında veliahtı Muktedî Biemrillah olduğu halde, umûmi bir kabul merasimi düzenledi. Bu merasimin sonunda Halife, Melikşah'ın saltanatına dair ahitnâmeyi vezirine

1- Sultan Alp Arslan, 458/1066 yılında oğlu Melikşah'ın veliahtlığını ilan etmiş, ve bunun tasdikini halifeden istemişti. Halife buna muvafakat ederek Melikşah'a hil'atler göndermişti.

2- Bundârî, 47; Hüseyinî, 38; İbnü'l-Cevzî, VIII, 277; Sibî, nşr. A. Sevim, 160; İbnü'l-Esîr, X, 80; Urfalı Mateos, 146; İ. Kafesoğlu, "Melikşah", mad., VII, 665 vd.

3- İbnü'l-Esîr, X, 81; İbn Haldûn, V, 472; İbn Hallikân, V, 284; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 19.

okuttuktan sonra, sultana götürülmek üzere kendi eliyle bağladığı bir sancakla birlikte Gevherâyin'e teslim etti. Halife ayrıca Sultan'a Kasım u Emîru'l-Mü'minîn, Celâlî'd-Devle ve'd-Dîn ve Muizü'd-Dîn lakap ve ünvanlarını verdi. Bu günün şerefine sarayın kapıları açılmış, herkesin halifemin yanına girmesine mücade edilmişti (2 Safer 466/8 Ekim 1073).⁴ Böylece Melikşah'ın saltanatı halifelik tarafından resmen kabul edilmiş oldu. Görüldüğü gibi, devrin mevcut geleneklerine göre, iktidarı ele geçiren her sultan, saltanatının tasdikini halifelikten isterdi. Nitekim, Melikşah'da saltanatın böylece halifeye tasdik ettirmiş oluyordu.

Alp Arslan zamanında halifelik üzerinde kurulan otoritenin Melikşah zamanında da devam ettiğini göreceğiz. Buna rağmen, Selçuklu Devleti ile halifelik arasındaki münasebetler her zaman uyumlu ve dostane olmamıştır. Bu anlaşmazlıklarda ve olayların çözümünde iki tarafın vezirlerinin etkin rol oynadığını söyleyebiliriz. Daha önce de belirttiğimiz gibi zaman zaman idarî, malî ve diğer sebeplerden dolayı anlaşmazlıklar olmuştur. Mesela, Melikşah'ın saltanatının tasdik edilmesinin hemen akabinde, Bağdad'da yaşayan bazı Türkmenler ile halifemin arasının açıldığına dair bazı haberler gelmeğe başladı. Bağdad'da Türkmenlere yapılan haksızlıklara sinirlenen vezir Nizâmü'l-Mülk, Halife'ye ait bazı iktâları Türkmenlere verdi. Bunu müteakip Nizâmü'l-Mülk ile, olaylardan sorumlu gördüğü halifemin veziri Fâhrü'd-Devle b. Celnâr arasında gerginlik arttı. Fakat vezirin oğlu Amîdü'd-Devle (Nizâmü'l-Mülk'ün damadı), Nizâmü'l-Mülk'ün yanına gelerek yapılanlardan dolayı özür diledi. Melikşah'ın in'am ve ihsanına gark olarak Rey'den Bağdad'a döndü. Böylece durum düzeldi, Halife Oğuzlar'a memnun olacakları kadar mal verdi. Daha sonra Hacıp Aytekin Süleymanî Bağdad'a geldi. Halife bunun gelmesinden çok memnun oldu ve iki taraf arasında sulh'un sağlanmasını istedi. Böylelikle halifelik ile Selçuklu devleti arasında vukubulan ilk tatsız olay sulh ile giderilmiş oldu (466/1073-1074).⁵

4- İbnü'l-Cevzî, VIII, 284; Sibî, nşr. A. Sevim, 168; İbnü'l-Esîr, X, 91; İbn Kesîr, XII, 108; Aynî, II, 254^a; Bundârî, 50; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri...*, s. 27; Münecimbaşı, II, 535; H. Emin, *a.g.e.*, 76.

5- İbnü'l-Cevzî, VIII, 284; Sibî, A. Sevim nşr., 168-169.

Selçuklu devletine mensup zevâtin halifelik üzerinde itibar ve saygınlığını gösteren bir olay, yine aynı yıl içinde yaşandı. Selçuklu devleti vezirinin oğlu Müeyyidü'l-mülk b. Nizâmü'l-Mülk Bağdad'a geldi. Bu esnada Bağdad'da aşırı yağmur yüzünden sel baskımı meydana gelmişti. Bu maniadan dolayı Müeyyidü'l-Mülk istikbal edilemedi. Kendisi kayığa binerek Merâtip kapısına doğru ilerledi. Tac⁶ hizasına gelince ayağa kalkıp saygı gösterdi. Daha sonra "Halife beni kabul etmek istemediği için, istikbal edilmemi emretmedi" diye düşündü. Huzuruna gelen Kâdi'l-Kudât ve Nakîpleri kabul etmeyerek geri çevirdi. Bunun üzerine Halife, onun yanına, özür beyan edecek adamlar gönderdi, hil'âtlar göndererek onun senâ ve şükürünü elde etti.⁷

Bu arada halifelik makamında bir değişiklik yaşandı. Uzun zamandır bu görevi ifa eden, 26. Abbâsî halifesi Kâim Biemrillah 45 sene 8 ay hilâfet makamında bulunduktan sonra, 75 yaşını aşkın olduğu halde, 13 Şaban 467 (3 Nisan 1075) de öldü.⁸ Yerine torunu Ebû'l-Kâsım Abdullah, "Muktedî Biemrillah" lakabı ile 20 yaşında halife oldu. Kâim Biemrillah ölümünden birkaç gün önce, Ebû'l-Kâsım Abdullah'ı veliaht olarak tayin ettiğini, vezirlerin, şahidlerin ve nakiplerin huzurunda bizzat yazarak bildirmişti. Bunun üzerine ileri gelen devlet adamları ona biat ettiler: İlk olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Bağdad'da bulunan oğlu Müeyyidü'l-Mülk, vezir Fahrü'd-Devle, âlimlerden şeyh Ebû İshâk Şirâzî, Ebû Nasr b. Sabbağ, Nakîbu'n-Nukebâ Tarrad ez-Zeynebî, Kâdi'l-Kudât Abdullah Demganî ve devletin ileri gelenleri bunları takip ettiler.⁹

6- Le Strange, *Baghdad*, Index.

7- Bundârî, 50-51.

8- İbn Kalânîsî, 107; İbnü'l-Cevzî, VIII, 290-291; İbnü'l-Ezrak el-Farkî, *Tarihu'l-Farkî* (ed-Devletü'l-Mervaniyye), tahkik, B. Abdüllatif İvaz, Beyrut 1974, 194-5; Hüseyinî, 42; Bundârî, 51; İbnü'l-Esîr, X, 96; İbn Tiktaka, *Tarihu Fahrî*, nşr. M. V. Gülpekanî, 399; İbn Kesîr, XII, 109-110; İbn Haldûn, V, 472; Ebû'l-Fidâ, I, 191; İbn Tağriberdî, V, 98; Suyutî, 422; Ebu'l-Ferec, *Tarihu Muhtasar*, 324; Muhammed b. Şakir b. Ahmed, el-Kütübî, *Fevât el-Vefayat*, I, 431-432 Mısır (tarihsiz); Ş. Altundağ, "Kâim" mad., *IA*, 104.

9- İbn Kalânîsî, 107; Bundârî, 51 vd; İbnü'l-Cevzî, VIII, 290-292; İbnü'l-Esîr, X, 95; İbn Kesîr, XII, 110-111; İbn Haldûn, V, 472-473; Ebû'l-Fidâ, I, 191; *Fevât el-Vefayat*, I, 488-489; Aynî, II, 256^b.

Yine devrin mevcut geleneklerine göre, halifelik makamında bir değişiklik olduğunda, yani, yeni bir halife seçildiğinde, sultanların yeni halifeye biat etmesi gerekiyordu. İşte bu yüzden 27 Ramazan 467 (17 Mayıs 1075) tarihinde halifenin veziri Amîdî'd-Devle Ebû Mansur¹⁰, Sultan Melikşah'ın huzuruna hediyelerle giderek, Halife Mukteğî için biat aldı.¹¹

Önce Alp Arslan'ın daha sonra da Halife Kâim'in vefatı üzerine Sünnî İslâm dünyasının geçirdiği sarsıntı nedeniyle 467 yılı Zilhicce (Temmuz 1075) ayında Mekke'de hutbe dört yıl aradan sonra, Mısır hükümdarının gücünü arttırması sebebiyle tekrar Şii-Fatımîler adına okutuldu.¹² Fakat bir yıl sonra hutbe tekrar Sultan Melikşah ve Halife Mukteğî adına okutulmaya başlandı (Şevval 468/Mayıs 1076). Yine aynı yıl içinde Atsız'ın Dimaşk'ı fethetmesi ile Şii-Fatımîler adına okunan hutbe Abbâsî halifesi ile Melikşah adına okutulmaya başlandı (Zilkade 468/Mayıs 1076).¹³ Böylece İslâm dünyasının kutsal bölgelerinde ve şiiilerin yoğun olduğu bölgelerde Selçuklu Devleti ve Sünnî halifelik adına hutbe okutularak Sünnîliğin zaferi sağlamış oldu.

Selçuklu devleti ile Halifelik arasında Tuğrul Bey zamanında belirlenen statüye göre, Halife kendisine tahsis edilen bazı iktâ gelirleriyle geçiniyordu. Bunun haricindeki yerlerden elde edilen vergiler, Selçuklu devlet görevlisi Amîd ve ona bağlı memurlar tarafından tahsil ediliyordu. Zaman zaman bu vergi toplama meselesinde anlaşmazlıklar yaşanmış ve iki taraf arasında gerginliğe neden olmuştur. Yine bu yılın Safer ayında Selçuklu mümessili Amîd Ebû Nasr vergi toplamak üzere Bağdad'a geldi (Safer 468/Eylül 1075). Halife'den ve diğer iktâ

10- Amidü'd-Devle Ebû Mansur (İbn Cehîr), Halifelik ile Selçuklu Devleti arasında yaptığı sürekli elçilik ile, siyasi birliğin korunmasında önemli rol oynamıştır. Çünkü o, Halife'nin vezirinin oğlu, aynı zamanda da Nizâmü'l-Mülk'ün damadı olması dolayısı ile, itibarlı bir kişi idi. Bkz. K. V. Zettersteen, İbn Cehir mad. *İA.*, V/2, 718-719; Abdülkerim Özaydın, "Beni Cehir" mad. *D.İ.A.*, V, 448. Hatta Melikşah'ın Maveraünnehr bölgesinde yaptığı Fetihler esnasında, o bölgenin hükümdarı Şemsü'l-Mülk ile Melikşah arasında sulh yapılmasını sağlamıştır. Sibte, nşr. A. Sevim, 172.

11- Būdârî, 52; İbnü'l-Cevzî, VIII, 294; Sibte, nşr. A. Sevim, 173; Aynî, II, 258^a.

12- İbnü'l-Cevzî, VIII, 294; Sibte, nşr. A. Sevim, 174; İbnü'l-Esîr, X, 96; İbn Kesîr, XII, 111.

13- İbn Kalânisi, 109; İbnü'l-Esîr, X, 99; Sibte, nşr. A. Sevim, 179-180; İbn Kesîr, XII, 113; İbn Tağriberdî, V, 101; Aynî, II, 258^a.

sahiplerinden alınması gereken 100.000 dinar iktâ gelirini istedi. Fakat Halife, iktâ gelirlerini vermeye yanaşmayarak bir adamını Sultan'a gönderdi. Selçuklu mümessili Amîd, sultandan gelecek cevabı beklemeden iktâ gelirlerine el uzattı ve halifenin adamlarını vergi toplama işinden azlederek, yerlerine kendi adamlarını tayin etti.

Daha sonra Bağdad şahnesi Sadu'd-Devle Gevherâyin, halifenin veziri Fahrü'd-Devle İbn Cehîr'i azl etmek için Nizâmü'l-Mülk'ün emri ile Bağdad'a geldi. Vezir kendisini karşılamak istedi ise de ona iltifat etmedi. Yanındaki adamların halkın evlerine girerek çeşitli kötülükler yaptılar. Şahne'nin beraberinde getirdiği bir mektupta, vezir İbn Cehîr bazı hususlarda uyarılıyor, şehirde işlenen münkiratın ve bu işi yapanların cezalandırılması istendikten sonra, onun Bağdad'da yaptığı haksızlıklar ve bazı insanların ihtiyaç maddelerine el uzatmasının yanlışlığı dile getirilerek, bu tür uygulamalardan vazgeçmesi isteniyordu. Gevherâyin bu mektubu halifeye gönderdi ve durumu açıkladı. Bir müddet sonra Sultan'ın yanına gönderilen elçi, yeni bir mektup ile geldi. Bu mektupta Sultan, Halife'nin ve diğer iktâ sahiplerinin iktâlarının geri verilmesini emreliyordu.¹⁴

Galiba bundan sonra, Sultan Melikşah ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Bağdad'da asayişin sağlanması, münkiratın kaldırılması ve haksızlıkların önlenmesi hususunda ısrarlı tutumları karşısında, halife şehirdeki münkiratın işlendiği bu yerleri ve bu kişileri temizledi. Bunlar da halife'yi şikayet etmek üzere şahnenin yanına gittiler. Şahne onları dinledikten sonra, elde ettikleri gelirden vermeleri gerekeni bir karara bağlayarak anlaşmazlığı düzeltmeye çalıştı.¹⁵

Bağdad'da çıkan bu tür hadiseler iki vezirin arasını bozar gibi olduysa da, neticede Fahrü'd-Devle ve oğlu, Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk tarafından yerlerinde tutulmuşlardı. Fakat Nizâmü'l-Mülk, olayların sorumlusu olarak gördüğü vezir Fahrü'd-Devle'ye karşı yaptığı işlerden dolayı kin duyuyordu. Halife'nin de Hanbelîler'e meyli olduğunu, Eş'arîler'e buğz ettiğini, bunda da vezirin etkili

14- Sibte, nşr. A. Sevim, 177-178; Bundârî, 53.

15- İbnü'l-Cevzî, VIII, 307; Sibte, nşr. A. Sevim, 191.

olduğunu biliyor, fakat bir türlü bunu açıklayamıyordu.¹⁶ Bu gerginlik, sonunda halifenin vezirinin azledilmesine kadar vardı.

Bu sırada Bağdad'da mezhep ihtilafı yüzünden, Şâfiîler'le Hanbelîler arasında nizâ çıkmış ve olay kan dökülmeye kadar varmıştı. Eş'arî imamlarından meşhur âlim Ebû Nasr b. el-Kuşeyrî Bağdad'a gelmiş, Nizâmîye medresesinde yaptığı vaazında, Eş'arîliğin üstünlüğünü anlatıp, diğer mezhep mensuplarının aleyhinde konuşunca, Şâfiîlerle Hanbelîler arasında kavgalar vukû bulmuştu.¹⁷ O sırada Bağdad'da bulunan Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk olaylara mâni olamadığı için babası Nizâmü'l-Mülk'e "Bağdad'da nizam yok" diye mektuplar yazdı. Şâfiî fakihlerinden Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali b. Ebû's-Sakar el-Vâsıtî, durumu Nizâmü'l-Mülk'e bir kasîde ile arz etti.¹⁸ Ayrıca, İmâm Kuşeyrî Hanbelîlere karşı Nizâmü'l-Mülk'ten yardım istedi. Şikayetçilerden bir kısmı bu mücadelede Hanbelîleri iltizam eden Fâhrü'd-Devle'nin parmağı olduğunu bildiriyorlardı.¹⁹ Bunun üzerine yeniden Bağdad şahneliğine getirilen Gevherâyin, Fâhrü'd-Devle'nin vezaretten azledilmesini tebliğ etmek ve vezirin adamlarını te'dip etmek amacıyla Bağdad'a gönderildi. Gevherâyin'in Bağdad'a hareket ettiğini duyan Fâhrü'd-Devle kusurlarını affetirmek için oğlunu, Sultan'ın sarayına gönderdi. Amîdü'd-Devle sultanın sarayına geldi ve Nizâmü'l-Mülk'ü meselede kabahatları bulunmadığı hususunda ikna etti. Diğer taraftan, saltanatın hilâfet üzerindeki nüfuzunu göstermek açısından dikkat çekicidir ki, Gevherâyin doğruca halifeye giderek emri yerine getirmesi hususunda ısrar etmiş ve Mukteğ Biemrillah, Fâhrü'd-Devle'yi evinden çıkmaması şartıyla hapsedmiştir.²⁰

Selçuklu devlet görevlisinin (şahne) bu davranışı, halifelik üzerinde kurulan otoriteyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Devletin en güçlü olduğu bir devirde, buna paralel olarak halifelik üzerinde de tam bir otorite sağlandığını görüyoruz.

16- Sibte, nşr. A. Sevim, 191-192.

17- İbnü'l-Cevzî, VIII, 312; Sibte, nşr. A. Sevim, 186-189; İbnü'l-Esîr, X, 103; İbn Kesîr, XII, 115; Bundârî, 53; Suyutî, *Târihu'l-Hülefâ*, 424; Aynî, II, 260^a.

18- İbnü'l-Esîr, X, 106-107; Aynî, II, 260^b.

19- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; *Suyutî*, aynı yer.

20- İbnü'l-Esîr, X, 107; Bundârî, 55.

Bu arada Amîdü'd-Devle Sultan'ın karargahına vardı ve Nizâmü'l-Mülk'ü kabahatları olmadığı hususunda ikna etti. Fakat geri Bağdad'a döndüğünde (2 Cemaziyülevvel 471/28 Kasım 1078), halife babasını tekrar vezirliğe tayin etmedi. Cehîroğulları'nın evlerinde mahpus kalmalarını emir ile, vezirliğe Ebû Şücâ Muhammed'i getirdi.²¹

Bir müddet sonra, Nizâmü'l-Mülk'ün, halife nezdindeki teşebbüsü ile Ebû Şücâ vezirlikten alınarak, yerine Amîdü'd-Devle tayin edildi, babası Fahrü'd-Devle ise serbest bırakıldı (Safer 472/Ağustos 1079).²²

Saltanatın halifelik üzerindeki gücünü gösteren başka bir olay da: Bağdad'a giren şahne Gevherâyin'in kapısında beş vakit nöbet çaldırmasıdır ki, daha önce de böyle bir talepte bulunmuş, fakat âdet olmadığı için isteği engellenmişti. Gevherâyin'in gelenek dışı kapısında davul çaldırması Selçuklu devleti temsilcilerinin halifelik üzerindeki müfuzunu göstermektedir (Muharrem 471/Temmuz 1078).²³

Halifelik, Selçuklu devletine bağlı bir müessese, halife de bu müessesenin lideri olarak Selçuklu devletinin direktiflerine göre davranmak zorundaydı. Böyle olmakla birlikte zaman zaman Selçuklu devleti nezdinde mukabil taleplerde bulunabiliyor veya beğenmediği hususlardan şikayet ediyordu.

Irak Amîdi Ebû'l-Feth b. Ebi'l-Leys'in kötü tutumu ve emri altındakilere kötü davranması yüzünden, halife, Ebû İshâk Şirâzî'yi Sultan'a ve Nizâmü'l-Mülk'e şikayet etmek üzere gönderdi (Zilhicce 475/Mayıs 1083). Ebû İshâk Şirâsî beraberinde Şâfiîler'den oluşan bir grup âyân ile İsfahan'a geldiler. Sultan ve Nizâmü'l-Mülk bu seçkin elçilik heyetine hürmet gösterip, ikramlarda bulundular. Daha sonra Sultan ile Nizâmü'l-Mülk'ün huzurunda, Ebû İshâk Şirâzî ile İmâmu'l-Haremyn Ebû'l-Meâli el-Cüveynî arasında bir münazara yapıldı. Nihayet Şeyh'in

21- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; Bundârî, aynı yer; el-Enba, 166; Aynî, II, 261^b; Subkî, III, 57.

22- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; Bundârî, aynı yer; el-Enba, 167; Aynî, aynı yer; A. Özeydin, a.g.m., DİA., V, 448.

23- İbnü'l-Esîr, X, 108; Bundârî, 53.

bütün istekleri kabul edildi. Şeyh, Bağdad'a döndükten sonra Irak amîdinin nüfuz ve itiban sarsıldı. Halife'nin maiyetiyle ilgili bütün işlerden ve tecavüzlerden elini çekti.²⁴

Halife'nin Selçuklu Devleti'nden gelen emir ve direktiflere göre davranmak zorunda olduğunu gösteren bir başka olay 484 (1091) yılında yaşandı. Halife Sultan'ın emri üzerine kendi vezirini azletmek zorunda kaldı.

484 yılı Ramazan ayının 9. günü (24 Ekim 1091) Bağdad'dan Sultan'a gelen şikayetler üzerine Melikşah, halifeye mektup yazarak vezirini azletmesini istedi. Vezir Ebû Şücâ Bağdad'da yaşayan Yahûdiler'e, gayr-i müslimlerin takması gereken (gayar) işareti takmaları için baskı yapıyordu. Bağdad'da Ebû Sa'd b. Semhâ adlı bir Yahûdî vardı. Bu Yahûdî, Sultan ile Nizâmü'l-Mülk'ün vekiliydi. Gayar giymesi için yapılan baskılarda eziyet görmüştü. Bunun üzerine Gevherâyin'le Yahûdî, vezir Ebû Şücâ'yı Nizâmü'l-Mülk'e şikayet ettiler.²⁵

Halife, Sultan'dan gelen bir mektup üzerine veziri Ebû Şücâ'yı azletti, onun yerine vekaleten inşâ kâtibi Ebû Sa'd b. Mavsâlâyâ'yı getirdi.²⁶ Daha sonra Halife, Sultan ve Nizâmü'l-Mülk'e haber gönderip vezirliğe Amîdü'd-Devle b. Cehîr'i tayin edeceğini, uygun görürlerse onun Bağdad'a gönderilmesini istedi. Amîdü'd-Devle Melikşah'ın Bağdad'ı ikinci ziyareti esnasında Bağdad'a geldi ve ikinci kez vezirliğe getirildi (Zilkade 484/Ocak 1092).²⁷

Halife her ne kadar Selçuklu Devleti'nin emir ve direktiflerine göre davranmak zorunda idiye de kendi çıkarlar söz konusu olduğunda veya halifelik haklarının korunmasında oldukça titiz davramyordu. Bu münasebetle halifeliğin çıkarlarına uygun davranmayan bir devlet görevlisini azledebiliyor, bunun yerine kendi çıkarlarını koruyacağına inandığı başka birini tayin edebiliyordu. Yine de bunu yaparken Selçuklu Devleti ile muhabere etmek lüzumunu hissediyordu. Mesela; 476 yılı Safer ayında (Haziran-Temmuz 1083) halifelik veziri Amîdü'd-

24- Bundârî, 75-76; İbnü'l-Esîr, X, 119-120; İbn Haldûn, V, 474; Ebû'l-Fidâ, I, 194; el-Enba, 168.

25- İbnü'l-Cevzî, IX, 56; İbnü'l-Esîr, X, 165-166; Bundârî, 81; İbn Kesîr, XII, 137.

26- İbn Hallikân, V, 127-130.

27- İbnü'l-Cevzî, IX, 57; İbnü'l-Esîr, X, 166; İbn Kesîr, XII, aynı yer; İbn Tağrıberdî, V, 132; Bundârî, aynı yer.

Devle, Selçuklu devletine sadakatinden ve halifelik divanından kendisine gönderilen mektupların geri dönməsi gibi nedenlerden dolayı, Halife tarafından görevinden azl edildi. Halife, sultana mektup göndererek onların göreve dönmelerinin mümkün olamayacağını bildirdi. Sultan Melikşah da Halife'ye elçi göndererek Cehîroğulları'nın kendilerine gönderilmelerini emretti. Onlar da bütün aile fertleri ile İsfahan'a gittiler. Sultan ve Nizâmü'l-Mülk'ten büyük ikram ve yardım gördüler. Sultan, Fahirü'd-Devle'ye Diyarbakır'ı verdi ve ona hilat giydirdi. Diyarbakır'ı Mervânîler'den alıp, adına hutbe okutup, para bastırmasını emretti.²⁸

Nizâmü'l-Mülk, Amîdü'd-Devle'nin görevden alınmasına çok öfkelenmiş, hatta Abbâsî halifeliğine son vermeyi bile düşündü.²⁹

Halife, Amîdü'd-Devle'nin yerine, kendi çıkarlarını koruyacağına inandığı Ebû Şucâ Muhammed b. el-Hüseyn Ruzraveri'yi tayin etti (15 Şaban 476/1 Ocak 1084), ona Zahirü'd-Dîn lakabını verdi.³⁰

B- MELİKŞAH'IN BAĞDAD'I I. ZİYARETİ :

Daha önceki Selçuklu Sultanı Alp Arslan, meşgul olduğu fetihlerden dolayı, hiç Bağdad'a gelme fırsatını bulamamış ve Halife ile görüşmemişti. Fakat Sultan Melikşah bir kaç kez Bağdad'a gelmiş ve halife ile görüşmüştür. Melikşah'ın Bağdad'ı ilk ziyaretinde, Tuğrul Bey zamanında belirlenen statünün devam ettiğine dair protokol yeniden teyid edilmiştir.

Sultan Melikşah, Suriye ve Anadolu'da yaptığı fetihler sonunda önemli şehirleri ele geçirdi ve kazandı zaferlerden halifeyi haberdar etti. Bu fütuhatın sevincini belki de Halife ile paylaşmak amacıyla, 479 yılı Ramazan bayramından sonra Haleb'ten hareketle Bağdad'a ulaştı (4 Zilhicce 479/13 Mart 1087).³¹

28- İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn* (Mervaniler), 207-208; İbnü'l-Cevzî, IX, 5-6; İbnü'l-Esîr, X, 122; aynı mlf., *Atabekîyye*, nşr. A. Tolaymat, Kahire, tarihsiz, s. 5; Bundârî, 76.

29- A. Özaydın, "Benî Cehîr" mad. *DİA.*, V, 448.

30- İbnü'l-Cevzî, IX, 6; İbnü'l-Esîr, X, 122; İbn Kesîr, XII, 124; Bundârî, 79; A. Özaydın, aynı mad. aynı yer.

31- İbnü'l-Esîr, X, 141; Bundârî, 81; İbn Haldûn, V, 477; Aynî, II, 273^b; İbn Tağriberdî, I, 198; Sibî, 241'de Terken Hatun'un isteği ve kızının halife ile izdivacı münasebetiyle Bağdad'a geldi.

Melikşah, Bağdad'ı ilk defa ziyaret ediyordu. Vezir Nizamü'l-Mülk ve Terken Hatun beraberinde olduğu halde, büyük kumandanlar ve emirlerden oluşan bir maiyeti vardı. Halife'nin veziri Ebû Şücâ ve bütün Bağdad'lılar tarafından karşılanan Sultan, Dâru'l-Memleke'de misafir oldu. Ertesi gün ata binip çevken ve küre oynadı ve halifeye hediyeler sundu. Halife Muktedî buna cins atlar göndererek mukabelede bulundu. Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'de halifeye zengin hediyeler taktim etti. Sultan ve veziri, Ebû Hamife, Ahmed b. Hanbel, Mûsâ Kâzım ve Mâruf el-Kerhî'nin kabirlerini ziyaret ettiler.³²

Henüz Sultan ve maiyeti Halife'nin huzuruna çıkmamışlardı. Halife'nin daveti üzerine takdim ve tanışma için 17 Muharrem 480 (25 Nisan 1087)'de bir resmî kabul töreni tertip edildi ve Sultan saraya teşrif etti. Sultan'ın Dâru'l-Hilafe'ye gelmesi için nehirde bir gemi tahsis edilmiş ve geminin önünde üç büyük saltanat sancağı asılmıştı. Gemi halkın sevinç tezahürleri arasında Dicle nehri üzerinden Bâbü'l-Ğarabe³³ denilen yerde karaya yanaştı. Halife kendi binek atını Melikşah için göndermişti. Muhteşem bir alay içinde Dâru'l-Hilafeye hareket edildi. Melikşah, saraya girdikten sonra, kendini karşılayan Halife'nin huzurunda bir müddet ayakta durdu. Sonra Halife'nin ısrarı üzerine oturdu. Takdim ve tanışma merasimini Nizâmü'l-Mülk idare ediyor, huzura girerek südde önünde yer öpen her kumandana Halife'yi göstererek, "Bu Emîru'l-mü'minîn'dir" dedikten sonra, Halife'ye hitaben huzura gireni, isim ve şöhreti ile tanıyordu. Sonra Melikşah'a yedi tane hil'ât giydirilerek, boymuna sinebend, koluna bilezik takıldı, ayrıca Halife'nin emri ile "Şarkın ve Ğarbın hükümdarı" olduğunu gösteren iki kılıç kuşatıldı.³⁴

Bundan sonra, Vezir Ebû Şücâ: "Ey Celalü'd-Dîn, Allah ü Teâlâ'nın azîz halifelik ve şerîf imamlığa seçmiş, İslâm ümmetini kendine teslim etmiş olduğu efendimiz, emaneti sana tevdi etti. Allah'ın düşmanlarına karşı kuvvetli olman için

32- İbnü'l-Cevzî, IX, 35-36; Sibî, 242; İbnü'l-Esîr, X, 141-142; Aynî, II, 274^a; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*...94; Müneccimbaşı, II, 538; H. Emin, *a.g.e.*, 77.

33- Babu'l-Ğarabe, *Le Strange, Baghdad*, 265-266.

34- Bundârî, 81-82; İbnü'l-Cevzî, IX, 36; İbnü'l-Esîr, X, 142; Sibî, 245; İbn Haldûn, V, 477; Aynî, II, 276^a; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, 95; O. Turan, *Selçuklular Tarihi Türk İslâm Medeniyeti*, s. 208; *Selçukname*, I, 156; Müneccimbaşı, II, 539; İ. Parmaksız, "Melikşah", *T. A.*, XXIII, 464.

sana iki kılıç kuşattı... Halife'ye itaat etmekle iyilikler sana teveccüh eder, bereketler semin üzerine yağar. "meâlinde bir konuşma yaptı."³⁵

Vezir Ebû Şücâ, Nizâmü'l-Mülk ve diğer emirlere hil'âtlar verdi. Sultan merasimin sonunda Halife'nin elini öpmek istedi, fakat buna müsaade etmeyen Halife, parmağındaki yüzüğünü Sultan'a uzattı, o da yüzüğü öpüp geri Halife'ye verdi. Huzurdan ayrılan emirler yer öperek çıkarken, Sâdî'd-Devle Gevherâyin ile emir Gümüştekin, Sultan'ın hil'âtinin eteklerinden tutarak dudaklarına götürmüş oldukları halde saraydan çıkıyorlardı. Bu sırada bizzat Halife, Sultan'ın üzerinden altın ve gümüş paralar saçıyordu.³⁶ Sultan Melikşah bu merasimin sonunda kısa ve güzel bir konuşma yapmış, "Halife'ye bağlı kalacağına ve ortak düşmanlarına boyun eğdireceğine" dair söz vermiş; "emaneti kendisine tevdi ettiği için Halifeye mimmettarlığım" ifade etmiştir.³⁷

Melikşah'ın Bağdad'da ikameti sırasında kızı Mahmelek Hatun ile Halife Muktedî'nin evlenme töreni yapıldı.³⁸

Selçuklu devleti ile Abbâsî halifeliği hanedanları arasında hemen her devirde, bazen siyasi amaçlar güdülerek, bazen de hanedanlar arası dostluğu pekiştirmek amacıyla akrabalık tesis edilmiştir. Halife Muktedî Biemrillah 474 (1081-1082) senesinde veziri Fâhrü'd-Devle vasıtasıyla, Melikşah'ın kızını (Mahmelek)³⁹ kendisine istedi. Daha önce (1072) yılında da Halife Muktedî, Alp Arslan'ın kızı ile nikahlanmıştı. Fakat bu izdivacın gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Vezir Fâhrü'd-Devle İsfahan'da Sultanla görüştüktan sonra, Nizâmü'l-Mülk ile birlikte Terken Hatun'un huzuruna çıkarak Halife'nin, kızı Mahmelek'e tâlip olduğunu bildirmişti. Hatun, kızın evvelce Gazne ve Mâverâünnehr hükümdarları

35- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, 245.

36- Sibî, 245; Aynî, II, 276^a; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, aynı yer; Müneccimbaşı, II, 539.

37- Sibî, aynı yer; İ. Pamaksızoğlu, "Melikşah" mad. *T.A.*, XXII, 464, *Z. Kitapçı, a.g.e.*, 137.

38- Azimi, 27; İbnü'l-Esîr, X, 145-146; Sibî, 244-246; Râvendî, I, 140; İbn Hallikân, V, 288; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, 96; İ. Pamaksız, *TA.*, XXIII, 464.

39- Râvendî, I, 137'de Mahmelek'in Melikşah'ın kız kardeşi olduğu belirtiliyor.

tarafından istenmiş olduğunu, hatta bunların çehiz olarak 400.000 dinar verebileceklerini söyleyerek, teklife pek müsait davranmadı. Fakat Nizâmü'l-Mülk'ün ısrarı ve merhum halife Kâim Biemrillah'ın zevcesi Arslan Hatun'un tavsiyeleri üzerine, Halife'nin başka zevcesi bulunmamak şartı ile razı oldu. Daha sonra 50.000 dinar süt hakkı ve 100.000 dinar mihr verilmesi kararlaştırıldı.⁴⁰ İşte bu izdivaç Melikşah'ın Bağdad'ı ilk ziyareti sırasında gerçekleşti (480/1087-1088).

Melikşah Bağdad'da iken, kızının Dâru'l-Hilâfe'ye getirilmesi için Sâdu'd-Devle Gevherâyin ile emir Bozan'ı İsfahan'a gönderdi. Sultanın hamımı Terken Hatun ve kızı Mahmelek bu iki Selçuklu devlet adamının refakatinde Bağdad'a geldiler. Beraberlerinde mücevherlerle süslü, çok zengin ve ihtişamlı bir çehiz ile şehre girerlerken, Halife, veziri Ebû Şûcâ'yı onları karşılamaya gönderdi. Ebû Şûcâ, Terken Hatun'a yaklaştı ve: "Emirü'l-Mü'minîn emaneti ehline teslim etmenizi buyuruyor" dedi. Bunun üzerine görkemli bir şekilde hilâfet sarayına hareket edildi. O gece sabaha kadar, halk eğlendi. Ertesi gün Halife mükellef bir ziyafet verdi. Düğün sebebi ile bilumûm saltanat mensuplarının davetli olduğu yemekten sonra Halife, Terken Hatun ve diğer hatunların hepsine hil'âtler verdi. Ayrıca, Selçuklu ordusunda bulunan kumandanlara da hil'ât verilen bu düğün töreninde Sultan Melikşah bulunmamış, gittiği avdan daha sonra dönmüştür.⁴¹

Safer ayının ortalarına kadar Bağdad'da kalan Sultan Melikşah, veziri ile İsfahan'a dönerken, Nehrevan'a kadar vezir Ebû Şûcâ tarafından teşyî edildi (Safer 480/Mayıs 1087).⁴² Böylece, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün de büyük katkısı ile iki hanedan arasında yeniden bir akrabalık bağı kurulmuş oldu.

40- İbnü'l-Cevzî, IX, 2 (475 yılı olayları); İbnü'l-Esîr, X, 115; Bundârî, 72; Müneccimbaşı, II, 536; Aynî, II, 266^a; İbn Kesîr, XII, 123; Subkî, IV, 74 (Son kaynakta, Melikşah'ın izdivaç konusunu Halifeye açması için meşhur alim Muhammed b. Abdurrahman Ebû Amr en-Nesevî'yi gönderdiği rivayet ediliyor. Maalesef bu elçi, Halifeye, "Bu Türkmen kızını sarayına sokmayınız" diye tavsiyede bulunmuştur); H. Emin, *a.g.e.*, 76-77.

41- İbnü'l-Cevzî, IX, 36-37; İbnü'l-Esîr, X, 145-146; Sibî, 346; Aynî, 276^b; Handmir, II, 66; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri.*, 97.

42- İbnü'l-Cevzî, IX, 37; İbnü'l-Esîr, X, 147; Sibî, 246; Ebû'l-Fidâ, II, 208; Aynî, II, 276^b.

Hilâfete saltanatın daimi uzlaşma içinde bulunmasını devlet siyasetinin temeli sayan Nizâmü'l-Mülk, her fırsatta halife ile imparatorluğun hâkimini birbirine yakınlaştırmaya çalışmıştır. Nüfuzlu bir mutavassıt olan değerli vezirin vefatını müteakip bu ana politikamın sarsılmasından doğan acı neticeleri ileride göreceğiz. Bu akrabalık ilişkisinde de yine Nizâmü'l-Mülk'ün oldukça önemli bir rolü olmuştur.⁴³

Fakat bu evlilikten iki yıl sonra Sultan'ın kızı Mahmelek, babasına haber gönderip, Halife'nin kendisini sık sık kovduğunu ve yüz çevirdiğini belirterek şikayette bulundu. Bunun üzerine Sultan Melikşah halifeye haber göndererek kızını hemen geri göndermesini istedi (Safer 482/Nisan 1089). Halife, Sultan'ın isteği üzerine karısının, baba evine gitmesine izin verdi. Nihayet bu yılın Rebiülevvel ayında (Mayıs-Haziran 1089) Mahmelek Hatun yanında Halife'den olan oğlu Ebû'l-Fazl Cafer b. el-Muktedî olduğu halde yola çıktı. Hatun'a, Gevherâyin ile hilâfet sarayının ileri gelen devlet görevlileri refakat ettiler.⁴⁴

Hatun, İsfahan'a gelip, Zilkade 482 (Ocak 1090)'ye kadar orada kaldı ve öldü. Halife'nin veziri Ebû Şücâ bir hafta boyunca taziye kabul etmek için oturdu.⁴⁵

C- SULTAN MELİKŞAH'IN BAĞDAD'I II. ZİYARETİ VE NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN ÖLÜMÜ :

Sultan Melikşah, 484/1091 sonbaharında Bağdad'ı ikinci kez ziyaret etti (20 Ramazan 484/5 Kasım 1091).⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, Tâcü'l-Mülk ve daha bir çok devlet adamı yanında idi. Sultan, bu senenin başlarında azledilmiş bulunan vezir Ebû Şücâ'nın yerine vekalet eden hilâfet müntehisi Ebû Sa'd b. Mavsalayâ tarafından karşılandı.

43- İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, 98.

44- İbnü'l-Esîr, X, 157; İbnü'l-Cevzî, IX, 46-47; İbn Kesîr, XII, 135; Sibte, 246; Subkî, III, 143; *Selçuknâme*, I, 160; geniş bilgi için bkz. Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 144 vd.

45- İbnü'l-Esîr, X, 157, Subkî, III, 143; İbnü'l-Cevzî, IX, 47.

46- Bundârî, 82; İbn Kesîr, XII, 137; İbnü'l-Esîr, X, 173; İbnü'l-Cevzî, IX, 57.

Melikşah'ın bu ziyareti de çok şaşalı ve ihtişamlı oldu. Halk eğlenceler tertipleyerek sabahlara kadar coştular. Melikşah, Bağdad'da Sultan Camii inşasını, Tuğrul Bey çarşısını ve ileri gelen devlet adamları için konaklar yaptırdı.⁴⁷ Bağdad'ı taht merkezi yapmak istedi ve Halife'yi ister Mekke'ye isterse Medine'ye gitmekte serbest bıraktı. Fakat Nizamü'l-Mülk buna fırsat vermedi.⁴⁸

Bu hazırlıklar Bağdad'ın, Selçuklu Türk-İslâm Devleti'nin merkezi haline getirilmesi ile ilgili gözüküyordu.⁴⁹

Görüldüğü gibi Sultan Melikşah Bağdad'ı ikinci ziyaretinde Halifeliğe karşı pek yumuşak davranmamıştır. Bunun temelinde yatan nedenlerden bir tanesi; halife ile evli olan kızı Mahmelek'in iki yıl önce halife tarafından kovulması ve kederli kızın yolda ölümü; bir diğeri de halifemin kendi çıkarlarını koruyacağına inanarak vezirliğe getirdiği Ebû Şucâ'nın, Selçuklu devletini memnun etmeyen davranışlar sergilemesi olabilir. Elbette Sultan bu olaylardan etkilenmiş ve Halifeliğe karşı sert tedbirler almıştır.

Melikşah'ın Bağdad'ı ikinci ziyareti esnasında İslâm dünyasını ilgilendiren önemli kararlar aldığını görüyoruz. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin gerçekleşmesi ve süratle gelişen imparatorluğun hakiki çehresini kazanabilmesi için resmî hudutlar dışında kalan ve İslâm âlemi bakımından emsalsiz değer taşıyan Hicaz bölgesinin imparatorluğa katılması gerekiyordu. Ayrıca, Fatımîler ile öteden beri siyasî ihtilaf ve rekabet mevzuu olan, Mekke'deki hutbe meselesinin ve Medine'ye hakimiyetin de Selçuklu devleti ve Abbâsî hilâfeti lehine halledilmesi gerekiyordu. İşte Sultan Melikşah, Bağdad'ı ikinci ziyaretinde akdettiği harp meclisinde, yeni bir harp planı hazırlayarak yanında bulunan Tâcî'd-Devle Tutuş, Sa'du'd-Devle Gevherâyin, Kasîmü'd-Devle Aksungur ve Bozan'ı Suriye ile Hicaz bölgesini fethetme memur etti. İslâm dünyasının kalbi sayılan Mekke ve Medine

47- İbnü'l-Esîr, X, 174; İbn Kalânîsî, 121; Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985, II, 246; *Suyutî*, 425; el-Enba, 169; İbnü'l-Cevzî, IX, 60; Aynî, II, 281^a.

48- el-Enba, 169; M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, II, 22'de (Selçuklular Bağdad'ı başşehir yaptılar diyor).

49- O. Turan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Türk İslâm Medeniyeti*, 215.

Gevherâyin'in talimatı ile, Emir Törşek, Emir Çubuk ve Emir Yarınkuş tarafından fethedilerek Selçuklu devletine bağlandı ve hutbe Mukteğ ile Melikşah adına okutulmaya başlandı.⁵⁰

Görüldüğü gibi Selçuklu Devleti'nin gücü arttığı nispette, İslâm dünyası ve halifelik üzerindeki otoritesi de artıyordu. Bizce bu devir, halifeliğin kendisini tam anlamıyla Selçuklu Devletine bağımlı hissettiği bir dönemdir.

485/1092 yılı kış mevsimini Bağdad'da geçiren Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk, bu yılın Nisan ayında İsfahan'a döndüler. Sultan Melikşah İsfahan'a döndükten sonra vezir Nizâmü'l-Mülk ile aralan açıldı. Sebebi ise, bazı ileri gelen devlet adamlarının, Nizâmü'l-Mülk ve taraftarlarının, devletin önemli mevkilerini ele geçirmelerinden yakınmaları idi. Nizâmü'l-Mülk'ün evlatları ve adamlarının zaman zaman takip ettikleri, pervasız denecek derecedeki tahakküm siyasetleri Sultan Melikşah'ı sınırlendirmiş ve bu durum Nizâmü'l-Mülk'ün muhalifleri tarafından körüklenmiştir.⁵¹

Nizâmü'l-Mülk'ün muhalifleri arasına, Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganâim ile Terken Hatun'un da katılması, vezirle sultan arasındaki nizâyı iyice artırmıştır. Terken Hatun, Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'u veliahdılıktan atıp, dört yaşındaki kendi oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtının vârisi yapmak, ayrıca halifeden olan torumu, yani Mahmelek'in oğlu Cafer'i de Halife'nin veliahtlığına getirmek istiyor ve bu suretle de halifelik ve saltanat makamlarını elinde toplamak emeliyle çalışıyordu.⁵² Bu amacına ulaşma yolunda da, sultandan ziyade Nizâmü'l-Mülk'ü engel görüyordu. Çünkü, Sultanın hayattaki oğullarından en büyüğü ve en liyakatlisi olup amcası emir Yakutî'nin kızı Zübeyde'den doğan Berkyaruk'un veliahd seçilmesine katî surette taraftar olan vezir, Melikşah'ı bu yolda iknaya uğraşıyordu.⁵³

50- İbnü'l-Esir, X, 175-176; İbn Kalânisi, 121; İ. Kafesoğlu, "Melikşah" mad., 672; İ. Parmaksız, a.g.m., TA., XXIII, 465.

51- İ. Kafesoğlu, a.g.e., 197.

52- Râvendî, I, 137; Kazvîni, I, 437; Selçuknâme, II, 15; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 201; İ. Parmaksız, a.g.m., TA., XXIII, 465.

53- Râvendî, I, 131; Kazvîni, I, 438.

Sonuçta, Sultan'ın karısı Terken Hatun'un iktidar hırsı ve Nizâmü'l-Mülk'e mensup devlet adamlarının taşkınlıkları, Sultan ile vezirinin arasını açtı. Sultan Melikşah, aralarındaki gerginliğe rağmen vezirini azletmeden onunla birlikte Bağdad'a gitmek üzere yola çıktı.⁵⁴ Nihâvend yakınlarındaki Sehne adlı köye geldiklerinde Nizâmü'l-Mülk, Ebû Tâhir i Arrânî adlı bir Bâtunî fedâisi tarafından 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 tarihinde şehid edildi.⁵⁵

D- SELÇUKLU DEVLETİ İLE HALİFELİK ARASINDA SİYASİ BUNALIM :

Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesi hem kamu oyunda derin bir hoşnutsuzluk yaratmış, hem de Halife'yi endişeye düşürmüştür.⁵⁶ Çünkü o zamana kadar, bütün müslümanların hürmet ettiği Abbâsî halifesi Mukteğî Biemrillah ile, Sümmî İslâm dünyasının yegâne lideri olan Selçuklu Sultan Melikşah arasındaki ihtilaflar, Nizâmü'l-Mülk'ün tecrübesi ve olaylara vukûfu sayesinde daima bertaraf edilebilmiştir. Onun öldürülmesi saltanat-hilâfet münasebetlerindeki dengeyi halifelik aleyhine bozdu.⁵⁷

"Emirü'l-mü'minin "yami" bütün müslümanların başı" ünvanını taşıyan ve devlet işlerine müdahale etmeyerek "Büyük Divan" tarafından kendisine iktâ edilen arazinin geliri ile geçinmeye çalışan halife Mukteğî Biemrillah, her fırsattan istifade ile, halifelik haklarının sultan tarafından bir realite olarak tanınmasına gayret ediyordu. Buna karşılık, hilâfet merkezi de dahil olduğu halde imparatorluğun

54- İbnü'l-Cevzî, IX, 63; İbn Kalânîsî, 121; İbnü'l-Esîr, X, 187; İbn Kesîr, XII, 139.

55- Bundârî, 63; İbn Kalânîsî, 121; Hüseyinî, 45; İbnü'l-Esîr, X, 176-177; aynı müellif, Atabekiyeye, 9; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, 335; İbnü'l-Cevzî, IX, 62; Râvendî, 132; Zehebî, II, 247; İbn Hallikân, II, 128-130; Subkî, III, 142; İ. Kafesoğlu, "Nizâmü'l-Mülk" mad. İA., VII, 333; Bernard Levis, *The Assassians, A Radical Sect in Islam*, Oxford 1986, s. 47; Sanullah, *a.g.e.*, 61.

56- İbnü'l-Kalânîsî, 121; Nizâmü'l-Mülk'ün katline dair şöyle bir rivayet vardır: "Melikşah Halife'yi tamamiyle idaresi altına almak istiyor, fakat vezir buna mani oluyordu. Sultanın fikrini tasvib eden, Tâcü'l-Mülk maksada ulaşmak için vezirin öldürtülmesini telkin etmekte idi. Ayrıca bkz. Sibî, XII, 76^a; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, 207; Müneccimbaşı II, 541, Melikşah'ın öldürttüğüne dair rivayetlerden bahsediyor.

57- İ. Kafesoğlu, "Melikşah" mad., İA., VI, 672.

yegâne sahibi olan Melikşah, hakimiyeti altındaki ülkelerin hiç birinde, ne şekilde olursa olsun ikinci bir iktidarın canlanmasına müsait davranmıyordu. Nizâmü'l-Mülk ise, çeşitli tedbirler ile kutupları birbirine yaklaştırmaya çalışan ve bu iki kuvveti uzlaştırabilen bir denge unsuru idi. Hatta sultanın kızı Mahmelek'in kocası Muktedî'den ayrılması kuvvetler dengesini bozmadığı gibi, Melikşah'ın hilâfeti kendi torumuna intikal ettirme gayretleri de Nizâmü'l-Mülk yaşadığı müddetçe nazarı mahiyette kalmıştır.⁵⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden sonra Cafer'in veliahtlığı meselesi tekrar gündeme gelmiş ve Melikşah ile Halife arasında gerginlik başlamıştır. Melikşah, Cafer'i veliaht tayin ettirerek, halife yapmak emelinde idi.⁵⁹ Hatta bu iki yaşındaki çocuğu "Emîrül-mü'minîn"⁶⁰ diye lakaplandırmış İsfahan'da bir saray (Dâru'l-Hilâfe) yaptırmış isim, künye ve lakabının Bağdad'da hutbede zikredilmesini halifeden istemiş, hatiplere de ayrıca ihsanlarda bulunmuştu.

Fakat Halife, Cafer'in veliahtlığına muhalefet ediyordu.⁶¹ Bunu kırmak için süratle harekete geçen Sultan, Nihâvend'den yoluna devamla 24 Ramazan 485/29 Ekim 1092'de Bağdad'a ulaştı. Daha sonra Dâru'l-hilâfe'ye haber göndererek Halife Muktedî'nin derhal Bağdad'ı terketmesini bildirdi. Halife istediği yere gitmekte serbest bırakılıyor, lakin yirmi dört saat içinde şehirden ayrılması hususunda ısrar ediliyordu. Telaşa düşen Muktedî bu katı talebi red edemedi, ancak vezir Tâcü'l-Mülk'ün tavvassut ve ricaları neticesinde hazırlık yapmak üzere on gün daha Bağdad'da ikamete izin aldı.⁶²

58- el-Enba, 169; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri.*, 208; Aynı müellif, "Melikşah" mad., *IA.*, 672.

59- Bar Habreus, I, 334; P. K. Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 749; Dr. H. Emin, *a.g.e.*, 78.

60- Râvendî, I, 137; İbn Hallikân, V, 288.

61- Bar Habreus, I, aynı yer; *Suyûtî*, 425; Aynî, II, 284^b.

62- İbnü'l-Esîr, IX, 63; Bar Habreus, I, 334; İbn Tağrıberdî, V, 134; Aynî, II, aynı yer; İbn Tiktaka, 399; Ebu'l-Ferec, *Târihü Muhtasar*, 337; İbn Kesîr, XII, 139; İbn Hallikân, aynı yer; *Suyûtî*, 425; el-Enba, 170; İ. Parmaksız, *a.g.m.*, *TA.*, XXIII, 465; H. Emin, *a.g.e.*, 78; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 224.

Halife'nin şehri terketmek için istediği mühlet bitmeden, dokuzuncu gün, Sultan Melikşah çıktığı bir av partisinde zehirlenerek öldü (16 Şevval 485/19 Kasım 1092).⁶³

Melikşah'ın bu kritik dönemde ve genç yaşta ölümü arkasında bir çok soru işareti bırakmıştır. Çünkü Sultanın ölümü konusunda kaynaklarda verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır. Melikşah'ın Bağdad'a geldikten sonra çıktığı bir av partisinde hastalanarak öldüğünü ifade eden kaynakların⁶⁴ yanı sıra, onun zehirlenerek bir suikast sonucu öldürüldüğünü ifade eden müslüman müellifler ile, hilâfetin manevî baskısından uzak gayr-i müslim müellifler vardır.⁶⁵ Bazı Ermeni ve Süryanî kaynakları bu işten birinci planda Terken Hatun'un mes'ul olduğunu, Melikşah'ın zevcesinin hiyanetine kurban gittiğini yazmaktadırlar.⁶⁶

Kaynakların hiç birinde Halife Muktedî'nin, Sultan'ın ölümüne medhaldar olduğuna dair en küçük bir îma bile bulunmamasına ve İslâm müelliflerinin, halifeye verilen mühletin bitmesinden önce vâkıf olan Melikşah'ın ölümünü, halifenin somu gelmez dua ve niyazları karşısında lütf u ilâhînin tecellisi⁶⁷ gibi telakkî etmelerine rağmen; gelişen olaylar Halife'yi de zan altında bırakmaktadır. Çünkü, hilâfet sarayından kovulan ve en geç on gün içinde Bağdad'ı terke mecbur edilen Halife'nin, her ne bahasına olursa olsun, oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak ve bu suretle devletin yegâne hakimi olmak hırsı ile tutuşan Terken Hatun'la anlaşmış olmaları makûl bir zandır.⁶⁸

63- İbnü'l-Esîr, IX, 181; İbnü'l-Cevzî, IX, 74; Bar Habreaus, I, 334; Bundârî, 69; Hüseyinî, 49; Sibî, XII, 78^a; *Kazvînî*, I, 448; İbn Tagriberdî, V, 136; İbn Kesîr, XII, 142; *Selçuknâme*, II, 29; İbn Haldûn, V, 288-289; Münecimbaşı, II, 541'de (3 Şevval 485); İbn Hallikân, V, 288.

64- Beyhakî, (İbn Fındık, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî), *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed Bahmanyar, Tahran 1317 (hş.), 76; *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, nşr. Melikü's-Şu'ara Bahar, Tahran 1318, 404.

65- Urfalı Mateos, *Vekayiname*, ve Papaz Grigorun Zayli, *Türkçe Trc. Hrant D. Andreasyan*, TTK., Ankara 1987, 178; Bar Habreaus, I, 334; Ermeni Vardan, *Vekayinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, *İ.Ü.E.F. Tarih Semineri*, sayı 2, İstanbul 1963, 184; Genceli Kiragos, *Vekayiname*, Venedik 1863, 60; İ. Kafesoğlu "Melikşah" mad., 673.

66- Bu konuda geniş bir tahlil için bkz. İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri...* 208-209.

67- İbn Hallikân, V, 289.

68- F. İşıltan, "Muktedî" mad., *İA.*, 574; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri...*, 210.

Nitekim, Terken Hatun, Melikşah'ın vefatından sonra, kocasının ölümünü gizlemiş, halifenin veliahdî olması için çaba gösterdiği torunu Cafer'i babası Muktedî'ye teslim etmiş ve oğlu Mahmud'un tahta çıkarılması hususunda Halife ile anlaşmıştır.

Halife Muktedî başlangıçta Mahmud'un yaşının küçük olduğunu sebep göstererek, onun sultan olmasına karşı çıkmış ise de bazı şartlar ileri sürdü. Terken Hatun'un, oğlu Mahmud adına hutbe okutulmasını istemesi üzerine, Halife'nin ileri sürdüğü şartlar şunlardır: Buna göre saltanat ismen Mahmud'a ait olacak, hutbe halife adına okunacak, ordu kumandanlığı ve halkın idaresi emir Üner'e ait olacak; o, bu konuda Tâcî'l-Mülk'ün direktiflerine göre hareket edecekti.⁶⁹

Halife'nin bu şartları muhtevî mektubu Terken Hatun'un eline geçince, kabul etmek istemedi, bunun üzerine kendisine: "Oğlun henüz küçüktür, şerâfât onun hükümdarlığım câiz görmez" denildi. Terken Hatun'un bu husustaki muhatabı meşhur âlim İmâm Gazzâlî idi. Hatun, Gazzâlî'nin bu sözü üzerine Halife'nin şartlarını kabul etti ve ona boyun eğdi.⁷⁰

E- DEĞERLENDİRME :

Somuç olarak diyebilirsiniz ki; Alp Arslan zamanında halifelik üzerinde kurulan otorite Melikşah zamanında da devam etmiştir. Melikşah devrinin son günlerinde meydana gelen siyasi bunalım istisna edilecek olursa, bu devirde de Selçuklu halifelik münasebetleri Tuğrul Bey zamanında belirlenen statüye uygun, normal bir seyir takip etmiştir.

Melikşah saltanatı ele geçirince, zamanın mevcut geleneklerine göre, saltanatın halifeye tasdik ettirmesi gerekiyordu. Bu sebeple ilk iş olarak saltanatın tasdik için halifeye baş vurdu. Halifemin vazifesi ise, meşru sultanın saltanatın

69- İbnü'l-Cevzî, IX, 62; İbnü'l-Esîr, X, 184; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 73.

70- İbnü'l-Cevzî, IX, 63'de bu mesele, dönemin Hanefî mezhebi önderlerinden İmam Muşattab b. Muhammed el-Hanefî'yesorulmuş, o, "Anasının niyabetinde Mahmud'un saltanatının caiz olduğuna" dair cevap vermiştir; İbnü'l-Esîr, X, 184.

tasdik etmekten ibaretti ki, nitekim o, Melikşah'ın saltanatını tasdik ederek sultana gerekli lakap ve ünvanları verdi.

Bu devirde, halifelik makamında bir değişiklik olduğunda, sultanın yeni halifeye biat etmesi gerekiyordu. Mukteğ Biemrillah halifelik tahtına geçtiğinde, Sultan Melikşah'ın kendisine biat etmesini istedi. Sultan da halifeye çeşitli hediyeler göndererek biat ettiğini bildirdi. Selçuklu sultanları, kendi otoriteleri altında himaye ettikleri Abbâsî halifelerine saygı göstermişler ve geleneklere göre her zaman, onlara biat etmişlerdir.

Sultan Melikşah daha önceki selefleri gibi, Abbâsî halifeliğinin rakibi ve düşmanı olan Fatımîlere karşı Suriye ve Mısır'da mücadele etmek üzere komutanlar tayin etti. Nitekim, Suriye'de yapılan fetihlerle, bir çok şehirde hutbe Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutuldu.

Selçuklu devleti ile halifelik arasında Tuğrul Bey zamanında belirlenen statüye göre; halife, kendisine tahsis edilen bazı iktâ gelirleriyle geçiniyordu. Bunun haricindeki yerlerden elde edilen vergiler, Selçuklu devlet görevlisi Amîd ve ona bağlı memurlar tarafından tahsil ediliyordu. Zaman zaman bu vergi toplama meselesinde anlaşmazlık çıkmış ve iki taraf arasında gerginliğe neden olmuştur.

Yine bu devirde halifelik, Selçuklu devletine bağlı bir müessesese, halife de bu müessesenin lideri olarak Selçuklu devletinin direktiflerine göre davramyordu. Abbâsî halifesi, zaman zaman Selçuklu sultanı veya vezirinin emri ile kendi vezirini, mecburî ikâmete zorlamak veya azletmek durumunda kalmış, yine sultanın direktifi ile vezir tayin etmiştir. Bununla birlikte halife, zaman zaman mukâbil isteklerde bulunabiliyor, halifeliğin yüksek makamlarına tayin edilecek bir görevli için, Selçuklu devleti ile muhabere yapmak lüzumunu hissediyordu.

Bu ilişkilere rağmen Sultan Melikşah, iki kez Bağdad'a geldi ve halifeyi ziyaret etti. Bu ziyaretleri esnasında, halifelik tarafında hürmetle karşılanan Sultan Melikşah, yapılan tamşma merasiminde "Şarkın ve Garbın Sultanı" ilan edilerek yüksek lakap ve ünvanlarla taltif edildi. Ayrıca halife, Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, emaneti Sultan Melikşah'ın uhdesine tevđ ettiğini bildirdi. Sultan da halifeye gerekli hürmeti gösterdikten sonra, emaneti kendisine tevđ ettiğinden dolayı minnettarlığını ifade etti.

Selçuklu hanedanı ile Abbâsî halifeleri arasında akrabalık münasebetlerinin tesis edilmesi her zaman taraflar arasında dostluk ve ittifakı teyid eden bir unsur olmuştur. Nitekim, yine bu devirde iki taraf arasında akrabalık tesis edilmiş, halife, Sultan Melikşah'ın kızı ile evlenmiştir. Fakat bu evlilik pek mutlu bir sonuç doğurmamış, iki taraf arasında siyasî anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmuştur.

Sultan Melikşah devrinin son günlerine doğru meydana gelen siyasî bunalım, sultanın, halifeyi Bağdad'dan kovmasına kadar uzanmış, ancak halifeye verilen mühlet dolmadan Melikşah ölmüştür.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, karısı Terken Hatun'un oğlu Mahmud'u Selçuklu sultanı ilan ettirebilmek için halife ile anlaşması, bu dönemin önemli ve orjinal hadiselerinden biridir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BERKYARUK VE MUHAMMED TAPAR ZAMANI

Sultan Melikşah, ölümünden önce büyük oğlu Ebû Şûcâ Ahmed'i veliahd tayin ederek (480/1087) ona "Melikü'l-mülûk, Adûdu'd-devle ve Tâcu'l-mille Uddetu Emîru'l-mü'minîn" lakabını verdi. Fakat bir yıl sonra 481'de Ebû Şûcâ Ahmed öldü.¹ Veliahd Ahmed'in ölümünden sonra vezir Nizâmü'l-mülk Berkyaruk'u veliahd tayin etmesi hususunda Melikşah'ı ikna etmeye çalışırken, Terken Hatun henüz küçük yaşta olan oğlu Mahmud'u müstakbel sultanlığa namzed kılma çabasında idi.²

İşte Terken Hatun'un bu çabaları ve ihtirasları sebebiyle kısa sürede bozulan ahenk, yalnız Nizâmü'l-mülk'ün ve Sultan'ın ölümü ile kalmamış, Selçuklu devletini de sarsmış ve buhranlara sürüklemiştir. Halife de bu olaylara ister istemez alet olmuş, kendi mevki ve itibarını koruyabilmek için karşılıklı menfaatlara dayanan bir takım anlaşmalara girmiştir.

Sultan Melikşah'ın ölümünü gizleyen Terken Hatun, oğlu Mahmud'un sultanlığı konusunda Halife ile anlaşmış.³ Halife Muktedî başlangıçta Mahmud'un yaşının küçük olduğunu ileri sürerek, onun Sultan olmasına karşı çıkmışsa da daha sonra, Mahmud'un sultanlığını kabul etti. 22 Şevval 485 (25 Kâsım 1092) tarihinde Bağdad'da hutbe Mahmud adına okutuldu ve "Nâsiru'd-Dünya ve'd-Dîn" lakabı verildi. Halife daha sonra veziri Amîdü'd-devle'yi hil'at ve hediyelerle birlikte Mahmud'a gönderdi.⁴

1- İbnü'l-Esîr, X, 152; Aynî, II, 285^a; İbn-i Kesîr, XII, 135.

2- Râvendî, I, 131; Kazvînî, I, 437; *Selçukname*, II, 15; FRC. Bargley, (Introduction) *Ghazâlî's-Book of Counsel For Kings*, (Nasihattü'l-Mülûk) London 1964, 2.

3- Galiba bu anlaşma şartlarından biri de Melikşah'ın torunu (Halife Muktedî'nin oğlu) olan Cafer'in, halifenin veliahtlığı iddiasından, Terken Hatun'un vazgeçmesi idi. Çünkü Terken Hatun oğlu Mahmud'u sultan ilan ettirdikten sonra, torunu (Mahmelek'in oğlu) Cafer'i Halife'nin yanında bırakarak Bağdad'dan ayrılmıştı.

4- İbnü'l-Cevzî, IX, 62-63; İbnü'l-Esîr, X, 184; Râvendî, I, 136; Reşîdüddîn, nşr. Ateş 56; Kazvînî, 440; Ebû'l-Ferec, *Târihu Muhtasar*, 337-338; *Selçuknâme*, II, 30; Münecimbaşı, II, 543; M. A. Köymen, *a.g.e.*, aynı yer; N. Köseoğlu, *a.g.e.*, 61;

A- BERKYARUK'UN SULTAN OLMASI :

Oğlu Mahmud'un sultanlığını halifeye tastik ettiren Terken Hatun, Sultan'ın en büyük oğlu Berkyaruk'u tevkif etmek üzere Kıvâmu'd-devle Kürboğa'yı İsfahan'a gönderdi. Sebebi ise, Berkyaruk'un saltanat hususunda Mahmud ile mücadele etmesinden korkuyordu. Sonunda Berkyaruk İsfahan'da tevkif edilerek hapsedildi. Fakat Sultan Melikşah'ın ölüm haberini duyan Nizâmü'l-mülk taraftarları ayaklandılar. Berkyaruk'u hapisten çıkarıp İsfahan'da onun adına hutbe okutarak hükümdar ilan ettiler. Çünkü onlar Nizâmü'l-mülk'ün öldürülmesinden Terken Hatun ve veziri Tâcu'l-mülk Ebû'l-Ganâim'i sorumlu görüyorlardı.⁵

Terken Hatun torunu Ebû'l-Fazl Cafer'i Bağdad'da bırakarak, sultan ilan ettirdiği oğlu Mahmud ile İsfahan'a hareket etti. Bunu haber alan Berkyaruk kendisine katılan taraftarları ile birlikte Rey istikametine gitti. Nihayet, iki taraf arasında Berucird denilen yerde yapılan savaşta, Terken Hatun'un ordusu mağlup oldu ve Tâcu'l-mülk Ebû'l-Ganâim öldürüldü.⁶ Terken ise, İsfahan'a sığınmak zorunda kaldı.⁷ Bir müddet İsfahan'ı muhasara eden Berkyaruk daha sonra Bağdad'a gitti. Berkyaruk, yanında veziri İzzü'l-mülk olduğu halde Zilkade 486 (Kâsım-Aralık 1093)'da Bağdad'a vardı. Vezir Amîdü'd-devle ile halk, Berkyaruk'u karşıladılar. Sultan, Halife Mukteği Biemrillah'a haber göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istedi. Bu teklif kabul edildi ve Berkyaruk adına hutbe okutulurak "Rükne'd-dîn" lakabı verildi (10 Muharrem 487/30 Ocak 1094).⁸

Terken Hatun oğlu Mahmud adına hutbe okuttuktan sonra, para bastırdı. Mahmud'a "Nâsım'd-Dünya ve'd-Dîn" lakabı verildi. Bkz. İ. Artuk, İÜEFTD, c. V, 142-143; C. Alptekin, "Selçuklu paraları", 501.

5- İbnü'l-Cevzî, IX, 63; Ebû'l-Ferec, *Târihu Muhtasar*, 338; İbn Kesîr, XII, 145; İbn Haldûn, V, 479; Aynî, II, 286^b.

6- Bar Habreaus, I, 345; İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 186; Ebû'l-Fidâ, I, 203.

7- Terken Hatun ile Berkyaruk arasındaki mücadele, Terken'in Ramazan 487/Eylül-Ekim 1094 tarihinde, oğlu Mahmud'un da Şevval 487/Ekim-Kasım 1094'de vefatlarına kadar sürdü. Bundârî, 84; Bar Habreaus, I, 335; Râvendî, 139; İbnü'l-Cevzî, IX, 84; İbnü'l-Esîr, X, 203; Reşidü'd-dîn, Ateş nşr. 58; İbn Kesîr, XII, 148, İbn Haldûn, V, aynı yer.

8- İbnü'l-Cevzî, IX, 80; İbnü'l-Esîr, X, 195; İbn Haldûn, V, 480; Urfalı Mateos, 179; H. Emin, *a.g.e.*, 79.

Berkyaruk'a verilen hil'atleri vezir Amîdü'd-devle b. Cehûr götürdü. Daha sonra Berkyaruk'un sultanlığının tasdik edilmesine dair menşur, tuğra çekilmesi için halifeye arzedildi, halife de uygun bulup tuğrasını çektirerek, Berkyaruk'un saltanat menşurunu tasdik etti (14 Muharrem 487/3 Şubat 1094).⁹

Böylece, Büyük Selçuklu devletinin meşrû hükümdarı olan Sultan Berkyaruk bu senenin Rebitülevvel (Mart 1094) ayına kadar Bağdad'da kaldı ve daha sonra Musul'a döndü.

Berkyaruk, henüz Bağdad'da iken ve hükümdarlığına dair menşûr tasdik edildikten hemen sonra Halife'nin ölümü vukubuldu.

27. Abbâsî halifesi olan Mukteğî Biemrillah 8 Cemaziyülevvel 448 (24 Temmuz 1056)'da Bağdad'da doğdu. Kâim Biemrillah'ın torunu, Muhammed Zahîrû'd-din'in oğlu idi. Babası, o doğmadan önce öldüğü için dedesi Kâim'in yerine halife olmuştu (13 Şaban 467/3 Nisan 1075). Yaklaşık 19 yıl yedi ay halifelik görevi yapan Mukteğî Biemrillah henüz 38 yaşında iken öldü (15 Muharrem 487/4 Şubat 1084).¹⁰ Onun hüsn ü siyret sahibi olduğu, devrinde pek çok hayır, hasenat yapıldığı, halifeliğin itibarını arttırdığı ve döneminde yapılan gayr-i ahlakî işlere mâni olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Mukteğî Biemrillah, Abbâsî hanedanının iradesi güçlü ve himmeti yüce şahsiyetlerinden biri idi.¹¹

Halife ölmeden önce, Sultan Berkyaruk'un sultanlığına dair menşur kendisine taktim edilmişti. Menşuru okuyup üzerinde düşündü ve sonra da tuğra çektirip onayladı. Bunu müteakip kendisine getirilen yemeği yedi ve öldü.¹²

9- İbnü'l-Esîr, X, 195; Müneccimbaşı, II, 543.

10- İbnü'l-Kalânîsî, 125; İbnü'l-Esîr, X, 195; *Atabekiyye*, 13; Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, 338; İbn Kesîr, XII, 146; İbn Tağnberdî, V, 139; Ebu Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, nşr. M. Hilmi-M. Ahmed, Kahire 1956, c. I, 66.

11- İbnü'l-Kalânîsî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 196; *Atabekiyye*, aynı yer; İbn Haldûn, V, 480; İbn Kesîr, XII, aynı yer.

12- İbnü'l-Cevzî, IX, 80; Azimî, 28; İbnü'l-Esîr, X, 196; İbn Tiktaka, 399; Aynî, II, 289^a; Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, aynı yer; Ebû'l-Fidâ, I, 204; Fikret Işıltan, "Muktedî", *İA.*, 574.

Halife'nin bu âni ölümü haklı olarak bazı şüpheleri uyandırmış ve Berkyaruk'u zan altına sokmuştur.

Halife'nin ölümünü, evvelce Mahmud'un sultanlığını kabul etmiş olmasının öcünü almak isteyen Berkyaruk'a yükleme temayülü,¹³ Berkyaruk'un sonradan imparatorlukta baş gösteren büyük karışıklıklar esnasında, bir çok defalar kendisine ihanet eden, sonraki Halife Mustazhir'e gösterdiği müsamaha hatırlanacak olursa, yanlış bir temayüldür.¹⁴

Halife Muktedî Biemrillah vefat edince, henüz genç yaşta olan oğlu Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Mustazhir Billah¹⁵ çağrılıp, babasının yerine hilâfet tahtına geçti. Vezir Amîdü'd-Devle b. Cehîr yeni halifenin huzuruna çıkıp biat etti, sonra da Sultan Berkyaruk'un yamna gidip durumu bildirerek yeni halifeye biat etmesini istedi. Sultan Berkyaruk, Halife Mustazhir'e biat ettikten sonra, veziri İzzü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk, kardeşi Bahâü'l-mülk, sultanın emirleri ve protokola dahil bütün zevât, nakipler, Tarrâd el-Abbâsî ile Muammer el-Alevî ve adamları, Kâdî el-Kudât, el-Gazzâlî, eş-Şâsî ve diğer alimler taziye için geldiler ve yeni halifeye biat ettiler.¹⁶

Henüz onaltı yaşında genç bir delikanlı olan halife, kendisine biat edildikten sonra bütün işlerin idaresini veziri Amîdü'd-devle'ye bıraktı ve "İşleri dilediğin gibi düzenle" dedi. Bu sırada Sultan Berkyaruk'un beraberinde olan askerler Bağdad'da toplandılar. Onların ihlas ve itaatlarını sağlamak amacıyla, "onlara bahşiş dağıtmak gerekir" diyen Amîdü'd-devle'ye, Halife: "Hazine senin hükmündedir, ondan gerektiği kadar sarfedebilirsin" diye izin verdi.¹⁷

Berkyaruk, Terken Hatun ve oğlu Mahmud'u saf dışı bırakarak, kendini meşrû Sultan ilan ettirdikten sonra bu kez de amcası Tâcu'd-Devle Tutuş taht müddeîsi olarak ortaya çıktı.

13- C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. N. Çağatay, TTK., Ankara 1992, 148.

14- F. İşıltan, "Muktedî" md., *İA.*, 574.

15- Mustazhir Billah'ın annesinin Türk olduğu rivayet edilmektedir. İbn Tağnberdî, V, 140; Diyarbekiri, Hüseyin b. Muhammed, *Târihu'l-Hamis*, Beyrut 1238, II, 360.

16- İbnü'l-Esîr, X, 197; İbn Kesîr, XII, 146-147; *Atabekîyye*, aynı yer.; Aynî, II, 289^a.

17- İbnü'l-Cevzî, IX, 82.

Sultan Melikşah'ın kardeşi Tâcü'd-devle Tutuş 486/1093 yılında, Sultan'ın yanına gitmek üzere yola çıkmıştı. Dımaşk ve diğer Suriye şehirlerinin hakimi olan Tutuş, Hit'e geldiğinde kardeşi Melikşah'ın öldüğünü duyunca Hit'i zapt etti. Daha sonra, Haleb'i zapt ederek Kâsım'd-devle Aksungur'u, Antalya hakimi Yağsayan'ı ve Urfa-Harran hakimi Bozan'ı itaatı altına alıp oralarda kendi adına hutbe okuttu.¹⁸

Bunun üzerine Tutuş, halifeye haber gönderip Bağdad'da kendi adına hutbe okutulmasını istedi. Fakat halife onun bu isteğine iltifat etmeyerek, "hutbe okutabilmesi için sulhu sağlaması, İslâm dünyasında hükümünü geçirmesi, İsfahan hazinelerine sahip olması ve kendisine muhalefet edecek Melikşah'ın oğullarından hiç kimsenin kalmaması durumunda, hutbeyi onun adına okutabileceğini" bildirdi.¹⁹

Fakat, şevval 487 (Ekim-Kâsım 1095)'de Sultan Berkyaruk, Tutuş'un askerlerine mağlup oldu. Bunun üzerine Tutuş, Yusuf b. Abak et-Türkmânî'yi Bağdad şahmesi olarak Halifeye gönderdi ve adına hutbe okutması hususunda ısrar etti. Nitekim Berkyaruk'un, Tutuş'un askerlerine karşı yaptığı bir savaşta mağlup olması üzerine, Halife hutbeyi Tutuş b. Alp Arslan adına okutmak zorunda kaldı.²⁰ Fakat bir kaç ay sonra 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) tarihinde Rey yakınlarında yapılan bir savaşta Berkyaruk amcası Tutuş'u yenerek ortadan kaldırdı.²¹ Böylelikle saltanatı tehdit eden bir mânia aşılmış ve hutbe tekrar Berkyaruk adına çevrilmiş oldu.

Bu dönemde, Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği münasebetlerinin normal bir seyir takip ettiğini söyleyebiliriz. Halifelik, Tuğrul Bey zamanında belirlenen statüye uygun idare ediliyor, hilâfet merkezi Bağdad'ın asayışı, Selçuklu sultanının tayin ettiği şahne tarafından sağlanıyordu. Mesela, Bağdad'da vuku bulan bir katil

18- İbn Kalânîsî, 124; İbnü'l-Esîr, X, 188; *Atabekîyye*, 12; Aynî, II, 289^b.

19- İbn-i Tağrıberdî, V, 138.

20- İbn Kalânîsî, 126; İbnü'l-Cevzî, IX, 84-85; İbn Haldûn, V, 481; İbnü'l-Esîr, 197; Aynî, II, 291^b.

21- İbn Kalânîsî, 129; Bundârî, 87; İbnü'l-Cevzî, IX, 85; Urfalı Mateos, 184; İbnü'l-Esîr, X, 199; İbn Haldûn, V, 481; A. Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK., Ankara 1990, s. 9.

olayında Halife'nin nakîbi Tarrâd ez-Zeynebî'nin İbn-i Sinân adında bir katibi öldürülmüştü. Nakîb ez-Zeynebî, Bağdad şahnesi Aytekin Ceb'e haber göndererek ondan, fâili bulup kısas etmesi için bir adam göndermesini istedi. Bağdad şahnesi de, hâcibi Muhammed'i gönderdi. Bâbü'l-Basra ahalisi şahnenin adamını taşladılar. Bunun üzerine Şahne Aytekin, oranın halkı üzerine kardeşini göndererek, halka yaptıklarının cezasını vermesini istedi. O da Babü'l-Basra'da her tarafı ateşe vererek yaktı. Halife, Şahne Aytekin'e haber göndererek halkın üzerinden elini çekmesini istedi. Şahne de onları cezalandırmaktan vazgeçti.²² Bu hadiseden anlaşıldığına göre Bağdad ve civarında meydana gelen gayr-i kanûmî olayların engellenmesinde birinci derecede Bağdad şahnesi sorumlu idi. Eğer şahne yaptığı uygulamalarda bir haksızlığa veya kargaşaya sebep olursa halife tarafından ikaz ediliyordu. Aynı zamanda halifenin Bağdadı sultanın tayin ettiği ve onun temsilcisi olan şahne ile birlikte idare etmekten başka yetkisi olmadığı göstermektedir.

Berkyaruk'un saltanatı zamanında, Halifelik makamına gösterilen saygı aynı şekilde devam etmiştir. Sünnî-İslâm dünyasında muhterem bir kişi olarak kabul edilen Abbâsî halifesinin isim, lakap ve ünvanları gerek Berkyaruk, gerekse daha sonraki Muhammed Tapar tarafından hutbelerde kendi isimlerinden önce zikrettirilmiştir. Bu husus merkeze doğrudan bağlı olan yerlerde olduğu gibi vassal hükümdarlarının idaresindeki bölgelerde de aynen cârî olmuştur. Bu konuda tek istisna Berkyaruk'un saltanatı döneminde Haleb Selçuklu meliki Rıdvan'ın Selçuklu sultanını ve hatta bütün Sünnî İslâm dünyasını karşısına alarak hutbeyi Abbâsî halifesi Mustazhir yerine, Fatımî halifesi Musta'îf (1094-1101) adına okutmasıdır.²³

Haleb Selçuklu meliki Rıdvan 490 (1096-1097) senesinde hakim olduğu yerlerde Mısır Fatımî halifesi Musta'îf Biemrillah el-Alevî adına hutbe okuttu.²⁴

22- İbnü'l-Esîr, X, 203;

23- A. Özeydin, *a.g.e.*, 146.

24- İbn Kalânîsî, 133; İbnü'l-Esîr, X, 225; İbn Tagrıberdî, V, 158 (489 yılı olayları); Ali Sevim, "Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan", *SAD.*, II, 20, "Musta'îf" mad. *İA.*, VIII, 747.

Sebebi ise; Rıdvan'ın, el-Hakim Es'ad adında bir müneccimi vardı ki onu Mısırlı Şiiler'in mezhebine girmesi hususunda teşvik eder dururdu. Rıdvan da ona sempati duyduğu için önemli mevkilere getirmişti. Bu arada Mısır hükümeti tarafından kendisine gönderilen elçiler Rıdvan'ı Fatımî halifelerine itaat etmeğe çağırıyor ve Dimaşk'ı ele geçirmesi için ona mal ve asker göndereceklerini vaad ediyorlardı. Bunun üzerine Rıdvan, Şeyzer ve Antakya hariç sahip olduğu bütün illerde Fatımî halifesi adına hutbe okuttu.

Daha sonra Antalya emiri Yağsıyan ile Artukoğlu Sökmen, Rıdvan'ın yanına gelerek, bunu çok yadırgadıklarını söylediler ve Rıdvan'ı ağır bir dille tenkit ettiler. Bunun üzerine Rıdvan aynı yıl tekrar Abbâsî halifesi adına hutbe okuttu. ²⁵

Bu olay Büyük Selçuklu devletinin takip ettiği, Sünnî inancı temsil eden Abbâsî halifeliği taraftarlığı politikasına ters düşen tek olaydır.

Halifeler, İslâm dünyası için tehlike arzeden olaylar karşısında sultanları uyandırıyor veya tavsiyelerde bulunabiliyordu. İç ve dış tehlikelerin bertaraf edilmesinde sultanları teşvik ediyor ve manevî yönden destekliyordu.

Halife Mustazhir 491 (1097-1098) senesinde Sultan Berkıyaruk'a elçi gönderip Haçlı tehlikesine karşı uyarıda bulundu. Haçlıların güç ve kuvveti artmadan önce bu hususta gerekli hassasiyeti göstermesini, hazırlıkları ikmal etmesini istedi. ²⁶ Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, İslâm dünyasını ilgilendiren önemli konularda her zaman saltanat ile halifeliğin birbirini desteklediğini ve uyardığını görüyoruz.

B- MUHAMMED TAPAR'IN SULTAN OLMASI :

Sultan Berkıyaruk, babası Melikşah'ın ölümünden itibaren, Terken Hatun, amcaları ve muhteris emirlerle uzun ve sürekli bir mücadeleye girerek hepsini bertaraf edip, saltanatını kuvvetlendirdiği bir sırada kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanıyla karşılaştı ve ölümüne kadar onunla mücadele etti. ²⁷

25- İbnü'l-Esîr, X, 225; Müneccimbaşı, II, 544.

26- İbnü'l-Esîr, X, 233.

27- A. Özeydin, a.g.e., 9.

Büyük Selçuklu Sultan Melikşah 16 Şevval 485 (19 Kâsım 1092)'de vefat ettiği sırada hayatta kalan oğullarının en büyüğü Berkyaruk²⁸, ikincisi de Muhammed Tapar idi. 18 Şaban 474 (21 Ocak 1082)'de doğan Muhammed Tapar²⁹, Sultan Melikşah'ın vefatında 11 yaşında olup Bağdad'da babasının yanında idi. Daha sonra Terken Hatun ve kardeşi Mahmud'la birlikte İsfahan'a gitti. Sultan Berkyaruk burada Terken Hatun ile oğlu Mahmud'u muhasara ederken bir fırsatım bulup gizlice Berkyaruk'un ordusunda bulunan annesinin yanına kaçtı.³⁰

Sultan Berkyaruk 486/1093 yılında Bağdad'a giderken kardeşi Muhammed Tapar'ı da yanında götürdü ve burada Gence ile çevresini ona iktâ etti. Ona "Melik" ünvanını verdi ve Türk töresine uygun olarak Emir Kutluğtekin'i atabeg tayin etti.³¹

Muhammed Tapar bir müddet sonra, Berkyaruk tarafından azledilmiş olan vezir Müeyyidü'l-mülk'ün tesiri ile saltanat davasına kalkıştı. Bu vezir daha önce Berkyaruk tarafından görevinden azl ettirilmiş ve hapse atılmıştı. Hapisten çıktıktan sonra Gence meliki Muhammed Tapar'ı, saltanat davasıyla Berkyaruk'a karşı teşvik etti.³² Onun entrikaları ile idaresi altındaki şehirlerde Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi kesen Muhammed Tapar, kendini Büyük Selçuklu sultanı ilan etti, Müeyyidü'l-mülk'ü de vezirliğe getirdi.³³

Sultan Berkyaruk'a muhalefet eden bazı emir ve devlet adamlarının kendisine iltihak etmesiyle, Muhammed Tapar'ın itibarı giderek artıyordu. Böylece, güç ve kudretini artıran Muhammed Tapar Sadu'd-devle Gevherâyin'i Bağdad'a göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istedi. Bu isteğe uyan Halife Mustazhir Billah 17 Zilhicce 492 (4 Kâsım 1099) tarihinde onun adına hutbe

28- Berkyaruk 474 senesi Muharrem (Haziran-Temmuz 1081)'inde doğmuştur. Râvendî, 135; Hüseyinî, 66; İbn Hallikân, I, 268; Reşidüddîn, Ateş nşr. 66; İbnü'l-Esîr, X, 108'de 471/1078-1079'da doğduğunu söylese de bu yanlıştır.

29- Râvendî, 148; İbnü'l-Esîr, X, 417; Reşidüddîn, Ateş nşr. 78; Ebû'l-Fidâ, II, 240.

30- A. Özeydin, *a.g.e.*, 11.

31- İbnü'l-Cevzî, IX, 109; İbnü'l-Esîr, X, 237; Aynî, II, 299^a; A. Özeydin, *a.g.e.*, s. 12.

32- Bundârî, 88; İbnü'l-Esîr, X, 238; Hüseyinî, 161; İbnü'l-Cevzî, IX, 109; Râvendî, 142; Mûneccimbaşı, II, 545.

33- Bundârî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 239; A. Özeydin, *a.g.e.*, 13.

okutmuş³⁴ ve "Gıyâsü'd-Dünya ve'd-Dîn" ünvanını vermiştir.³⁵ Böylece Muhammed Tapar ilk defa halife tarafından meşrû Büyük Selçuklu Sultam ilan edildi.³⁶

C- TAHT KAVGALARI SIRASINDA SULTANLARIN BAĞDAD'DA KENDİ ADLARINA HUTBE OKUTMA MÜCADELESİ :

Muhammed Tapar'ın saltanatını ilam ile, Büyük Selçuklu Devletinde "Fetret Devri" dediğimiz taht kavgaları başlamış oldu. Fetret devri taht kavgalarında genellikle pasif kaldığımız gördüğümüz Abbâsî halifesi Mustazhir, muzaffer veya Bağdad'a hakim olan taraf adına hutbe okutmayı siyasetine uygun buluyordu. Mesela; Muhammed Tapar adına hutbe okuttuktan bir kaç ay sonra Berkıyaruk'un ordusunun Bağdad'a yaklaştığını haber alınca hemen onun adına hutbe okutmuştur.

Sultan Berkıyaruk, Muhammed Tapar ile bir savaşa cesaret edemiyerek İsfahan'a, oradan da Huzistan'a gitti. Burada tasarladığı plana göre, tekrar Bağdad'a giderek yeniden meşrû sultan ilan edilmekte. Bu düşünce ile Huzistan'dan ayrılarak Vâsıt'a geldi. Vâsıt'ta, Hille Arap emiri Sadaka b. Mezyed'de kendisine katıldı. Daha sonra, Bağdad'a hareket eden Sultan Berkıyaruk halkın coşkunu sevgi gösterileri arasında 17 Safer 493 (2 Ocak 1100) günü şehre girdi ve bundan iki gün önce de 15 Safer 493 (31 Aralık 1099) tarihinde tekrar adına hutbe okutmayı başardı.³⁷

34- İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; Münecceimbaşı, II, 545.

35- Bar Habreans, II, 341; İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; İbn Haldûn, V, 480; İbn Hallikân, V, 71'de sadece "Gıyâsü'd-Dîn": Aynî, II, 299^b; H. Emin, *a.g.e.*, 71.

36- A. Özyadı, *a.g.e.*, s. 16.

37- İbnü'l-Cevzî, IX, 112; İbnü'l-Esîr, X, 242; İbn Haldûn, V, 483; Aynî, II, 300^b; Ebû'l-Fidâ, II, 222; A. Özyadı, *a.g.e.*, s. 16-17.

Bu münasebetle Halife Mustazhir veziri Amîdü'd-devle b. Cehîrî çeşitli hediyeler ve hil'âtülerle birlikte Sultan Berkyaruk'a gönderdi.³⁸

Görüldüğü gibi, her iki olayda da halifenin tepkisi olmamış, Bağdad'a gelen ve kendi adına hutbe okutmak isteyen saltanat müddeîlerinin isteklerini hemen kabullenmiştir.

Bağdad'da bulunan Berkyaruk hem içinde bulunduğu mâlî sıkıntı sebebiyle, hem de Muhammed Tapar adına hutbe okutması bahanesiyle halifenin veziri Amîdü'd-devle'yi tevkif ederek, onun ve babasının Diyarbakir ve el-Cezîre valilikleri sırasında Selçuklu devleti hazinesine ödemek zorunda oldukları halde, hala ödemedikleri borçlarını elde etmeyi düşündü. Sultan bu maksatla Ebû'l-Hasan ed-Damgânî, Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî, Ebû Mansûr gibi meşhurların ve kendi veziri Ebû'l-Mehâsin'in katıldığı bir toplantıda, devletin içinde bulunduğu mâlî sıkıntıyı ve asker tedarikinde karşılaştığı zorlukları anlattıktan sonra, Halife'nin veziri Amîdü'd-devle ve babasının, Sultan Melikşah zamamından beri Diyarbakir ve el-Cezîre'den elde edilen gelirlerin kaymağım yediklerini, hazineye hiç bir şey göndermediklerini anlattı ve "Şimdi bu hakların sahiplerine iâdesi gerekir" dedi. Bu maksatla da adı geçen şahısları Amîdü'd-devleye gönderdi.³⁹ Bunlar da onun yanına giderek meseleyi izah ettiler. Vezir: "Ben bir köleyim, Efendimin emri olmadan görüş beyan edemem" dedi. Durumu halifeye arz etmek için izin istedi.

Halife Mustazhir söz konusu olaydan haberdar olunca çok sinirlendi ve: "Bizim geçmişteki hatalarını müsamaha ile karşılayıp sana saldırmamamız, seni yamltmasın" gibi azar ve tehditlerle dolu bir mektup yazdınp, Sultan Berkyaruk'a gönderdi.⁴⁰ Fakat mesele yine dönmüp dolaştı ve neticede vezir Amîdü'd-devle b. Cehîr'in Sultan'ın huzuruna çıkıp gerekli tazminatı ödeyeceğini taahhüt etmesiyle noktalandı. Berkyaruk'da: "Bizim zarûretler sebebiyle sizi zor durumda bırakmamız bir evladın babasını sıkıntıya sokmasından başka bir şey değildir" diye

38- İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 243; İbn Haldûn, V, aynı yer.

39- İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; İbn Haldûn, V, aynı yer.; A. Özeydin, *a.g.e.*, 17.

40- İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer.; A. Özeydin, *a.g.e.*, 18.

halifeye mukabelede bulundu. Daha sonra 160.000 dinarın tazmini kararlaştırıldı. Halife, Sultan Berkyaruk'a hil'at verdi.⁴¹

Devrin mevcut geleneklerine göre, saltanatın tasdiki için sultanlar resmen halifeye biat etmek zorundaydılar. Bu yüzden rakip taht müddeâleri sık sık Bağdad'a gelme lüzumu hissetmişler veya kendi adlarına hutbe okutması için görevliler tayin etmişlerdir. Çünkü teamül gereği saltanat iddiacılarının meşrû hükümdar olabilmeleri, halifenin emriyle hutbelerde adlarının ve yine genellikle halife tarafından tevcih edilen lakaplarının zikredilmesine bağlıydı. Meselâ, Cemâziyülâhîr 493/Nisan 1100'de Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar ile savaşmak üzere Bağdad'dan ayrıldı. İki kardeş 4 Recep 493 (15 Mayıs 1100) tarihinde Hemedan'a dört fersah uzaklıkta Sefidrud'da karşı karşıya geldiler. Berkyaruk'un ordusu yenildi ve veziri Ebû'l-Mehâsin esir edildi. Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidü'l-Mülk ona büyük ilgi göstererek, her türlü ihtiyacım temin ettikten sonra Bağdad amîdliğine tayin ederek, hutbenin Muhammed Tapar adına okutulması ve Halifemin veziri Amîdü'd-devle'nin görevden uzaklaştırılması vazifesi ile Bağdad'a gönderdi. Halife, Muhammed Tapar adına hutbe okutulması isteğini kabul ederek 14 Recep 493 (25 Mayıs 1100) cuma günü, onun adına hutbe okuttu.⁴²

Halife, bazan yaptığı gayr-i kanûnî işler veya sultanların hoşuna gitmeyen tasarruflarından dolayı, onların tepkisini çekmiştir. Fakat halifenin saygı değer bir makamda bulunması, halifeliğin de manevî nüfuzunun olması, onun, sultanlar tarafından hesaba çekilmesine mâni idi. Genellikle bu tür olayların vebâli halifenin vezirine yüklenirdi. Nitekim halifemin veziri Amîdü'd-devle zaman zaman sultanlar tarafından tevkif edilmiş veya görevinden azledilmiştir.

Muhammed Tapar, ağabeyi Berkyaruk'u Hemedan civarında mağlup ettikten sonra, hutbeyi kendi adına okutması ve işleri kendi lehinde düzenlemesi için

41- İbnü'l-Esîr, X, 243'de , Altmış bin dinar; İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 158; İbn Haldûn, aynı yer.; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 82; A. Özyayın, *a.g.e.*, 18.

42- İbnü'l-Cevzî, IX, 123; Aynî, II, 301^a (10 Recep 499); İbnü'l-Esîr, X, 244; A. Özyayın, *a.g.e.*, 19; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 83.

Berkyaruk'un esir düşen vezirini Bağdad'a gönderdi. Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidü'l-mülk tarafından Bağdad amîdliğine tayin edilen Ebû'l-Mehâsin Bağdad'a geldi. Ebû'l-Mehâsin'in, kendisini görevden uzaklaştırmak amacıyla Bağdad'a gönderildiğini öğrenen vezir Amîdü'd-devle, onun, meseleyi halifeye arz etmeden öldürülmesini planladı. Bu iş için İspehbûd Sabâve b. Humârtkini görevlendirdi. Ebû'l-Mehâsin kendisini Ba'kuba⁴³ denilen yerde sıkıştıran Sabâve'ye karşı Artukoğlu İlgâzî'nin yardımını sağlayarak Bağdad'a girdi. Şehre girdikten sonra Muhammed Tapar ve veziri Müeyyidü'l-mülk'ün bütün isteklerini gerçekleştirdi. Muhammed Tapar adına hutbe okutulduğu gibi, halifemin veziri Amîdü'd-devle'yi kardeşleri ile birlikte haps ettirerek 250 bin dinar paraya el koydu. (Ramazan 493/ Temmuz-Ağustos 1100).⁴⁴

Bu hadise Muhammed Tapar ve Müeyyidü'l-mülk'ün Halife Mustazhir üzerindeki nüfuzuna işaret ettiği gibi, saltanat-hilâfet münasebetleri açısından da önemli bir olaydır.⁴⁵ Aynı zamanda halifemin ne kadar pasif davrandığını veya onun, yetki saha ve sınırlarının oldukça daralmış olduğunu gösteriyor.

Muhammed Tapar, Sultan Berkyaruk ile 3 Cemaziyülahir 494 (5 Nisan 1101) tarihinde yaptığı ikinci savaşta mağlup olunca, yardım isteğiyle Horasan hakimi Melik Sencer'e başvurdu. Berkyaruk aleyhine karşılıklı menfaatlere dayalı bir anlaşma yaptılar. Bu arada Berkyaruk yanında Emir Ayaz olduğu halde Bağdad'a yöneldi. Halifemin adamı Emînü'd-devle b. Muslâyâ tarafından yolda karşılanan Berkyaruk 17 Zilkade 494 (13 Eylül 1101) tarihinde Bağdad'a girdi.⁴⁶ Halife, kurban bayramı sırasında Berkyaruk'a kurbanlık deve ve bayram namazı için minber gönderdi, ayrıca Berkyaruk adına hutbe okuttu.⁴⁷ Böylece Berkyaruk, zor bir durumda olmasına rağmen, Halife Mustazhir'in "Kim daha önce gelir ve

43- Bakuba, Bağdad'a 10-15 fersah mesafede bir köy. Bkz. Yakût, I, 453.

44- İbnü'l-Kalânîsî, 139; İbnü'l-Esîr, X, 246-247; İbn Haldûn, V, 484; M. A. Köymen, *a.g.e.*, aynı yer.

45- A. Özyayın, *a.g.e.*, 20.

46- İbnü'l-Cevzî, IX, 124; İbnü'l-Esîr, X, 251-252; İbn Haldûn, V, 486-487; Müneccimbaşı, II, 545.

47- İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer.

muzaffer olursa hutbeyi onun adına okuturum" şeklindeki pasif politikası sebebiyle hutbenin kendi adına okunmasını temin etmiştir.⁴⁸

Taht kavgaları sırasında malî yönden sıkıntıya düşen sultanlar, zaman zaman halifeye başvurarak yardım istemek zorunda kalmışlardır. Nitekim Berkyaruk, kardeşini mağlup edip Bağdad'da kendi adına hutbe okuttuktan sonra mâli sıkıntı içine düştü. Bu sebeble halifeye haber gönderip, içinde bulunduğu mâlî sıkıntıdan bahsederek, halifenin kendisine yardım etmesini istedi. Halife ile yapılan görüşmelerden sonra, Sultan'a elli bin dinar verilmesi kararlaştırıldı. Halife'nin bu yardımına rağmen Berkyaruk'un askerleri, halkın elinde bulunan mallara hücum ettiler.⁴⁹

Halife Mustazhir'in "kim daha önce gelir veya muzaffer olursa onun adına hutbe okutma" politikası hemen her zaman uygulanmış ve değişmez bir politika olmuştur.

Sultan Berkyaruk ile yaptığı savaştan mağlup olarak ayrılan Muhammed Tapar yardım isteğiyle Horasan'ın rakipsiz hakimi Melik Sencer'e başvurdu ve onunla ittifak kurdu.⁵⁰

Daha sonra bu iki Selçuklu devlet adamı, Sultan Berkyaruk'un peşinden Bağdad'a gelerek, 27 Zilhicce 494 (23 Ekim 1101) tarihinde şehre girdiler. Bu sırada Berkyaruk şehri terkederek Vâsıt'a gitmişti. Onların şehre girmeleri esnasında karşılama merasimi yapıp yapılmadığı kaynaklarda açık olarak belirtilmemekle birlikte, Halife Mustazhir'in tevkîmi taşıyan resmî bir belge ile Berkyaruk ve adamlarının çirkin davranışlarından şikayetçi olduğunu, onların gelişinden duyduğu sevinci izhar ederek kendilerine hil'at giydirdiğini, tâç, bilezik, ve iki kılıç kuşattığını, divanda Muhammed Tapar adına hutbe okuttuğunu biliyoruz.⁵¹ Muhammed Tapar hükümet konağında ikamet ederken, Sadu'd-devle

48- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 86-87; A. Özeydin, *a.g.e.*, 25.

49- İbnü'l-Esîr, X, 253; İbn Kesîr, XII, 160; İbn Haldûn, V, 487; Aynî, II, 303^b; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 87; A. Özeydin, *a.g.e.*, 25.

50- İbnü'l-Cevzî, IX, 123; İbnü'l-Esîr, X, 252; Ebû'l-Fidâ, II, 214; A. Özeydin, *a.g.e.*, 23.

51- İbnü'l-Cevzî, IX, 124; 25 Cemaziyülahir 494/Nisan 1101; İbnü'l-Esîr, X, 254-5; Ebû'l-Fidâ, II, 214; İbn Hallikân, V, 72; İbn Tağrıberdî, V, 168; Hüseyinî, 53-54; Münecimbaşı, II, 545; Aynî, II, 303^a; A. Özeydin, *a.g.e.*, 27.

Gevherâyin'in evinde misafir olan Melik Sencer de aym ilgiyi gördü. Halife ona da tâç ve bilezik takıp kılıç kuşattı (11 Muharrem 495 5 Kâsım 1101).⁵²

Halife, 11 Muharrem 945 (5 Kâsım 1101) tarihinde gerçekleştirilen bu merasimde Kemalü'd-devle'yi özel bir gemi ile Selçuklu sarayına gönderdi. Elçi, Muhammed Tapar ve Sencer'i Halifelik sarayına davet etti. Kendilerine tahsis edilen gemi ile Dicle nehrini geçen Muhammed Tapar ve Sencer, halkın coşkun sevgi gösterileri arasında halifenin hazırlattığı iki ata binerek halifelik sarayına yürüdüler. Saraya girdiklerinde, Halife âdet olduğu üzere sırtında Peygamberin hırkası, elinde âsâ, başında hilâfet kavuğu ile tahtı üzerinde oturuyordu. Her iki Selçuklu prensi halifenin önünde yer öpüp hürmet ettikten sonra, Halife Sultan'a yedi kat hil'ât ve iki sancak verdi. Ayrıca başına kıymetli ve süslü bir tâç giydirdi. Daha sonra iki kılıç kuşatarak ellerine bilezik, göğsüne sînebend taktı. Merasimin sonunda Halife, onlara nasihat etmiş ve Kur'an'dan "Hepiniz toptan, sımsıkı Allah'ın ipine sarılın, sakın bölünüp parçalanmayın"⁵³ âyet-i kerîmesini okumuştur.⁵⁴

27 Zilhicce 494 (23 Ekim 1101)'den, 17 Muharrem 495 (11 Kâsım 1101) tarihine kadar yirmi gün müddetle Bağdad'da kalan Muhammed Tapar, bilahere Hemedan'a, Melik Sencer ise, Horasan'da çıkan kanşıklıklar nedeniyle ülkesine gitmek üzere Bağdad'dan ayrılmışlardır.

Halife'min tutumu, bu zamana kadar uyguladığı politikasına uygun ve örnek bir olaydır. Bu olaydan daha bir ay önce Bağdad'a giren Berkyaruk'a hediyeler gönderen, adına hutbe okutan, hatta mâlî yardımında bulunan Halife, bu kez de Muhammed Tapar ve Melik Sencer'e aym hoşgörülü davramışı göstermiştir. Bu olaylarda, halifenin muzaffer veya Bağdad'a hakim olan taraf adına hutbe okutmak ve onun meşrûyetini tasdikten başka bir iş yapmadığını söyleyebiliriz. Bu tasdik işleminin sultanların gayr-i meşrû hareketlerinin halife tarafından meşrûlaştırılması

52- İbnü'l-Cevzî, IX, 130; İbn Tağrıberdî, V, aynı yer; İbn Hallikân, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, IX, 130; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 88; A. Özyayın, *a.g.e.*, 27.

53- Âl-i İmran, âyet 103.

54- İbnü'l-Cevzî, IX, 130.

şeklinde yorumlanması isabetli bir yorumdur.⁵⁵ Bu davranışlarının altında bir art niyet aramak yanlış olmaz.

Sultan-halife münasebetlerinde daha önceki dönemlerde yaşanmamış bu devre ait orjinal bir hadise göze çarpmaktadır. Bu hadise, taht kavgaları sırasında pasif kaldığımız söylediğimiz halife Mustazhir'in, Berkyaruk'un Vâsıt'ta kendisine ait toprakları işgal ederek aleyhinde konuşması üzerine Muhammed Tapar'a müracaat ederek Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmayı teklif etmesi olayıdır.

Berkyaruk, ordusuna yapılan iltihaklar sebebiyle, Muhammed Tapar'a karşı koyabilecek güce ulaştı ve Vâsıt'ta Halifenin şahsına ait bir araziye işgal ederek onun arkasından çirkin sözler sarfetti. Bunun üzerine Halife Mustazhir, Muhammed Tapar'a haber gönderip onu geri Bağdad'a çağırdı. Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmayı teklif ederek, onu bu konuda tahrik etti.⁵⁶

Bu olayda halife, acaba menfaatine dokunulduğu için mi, yoksa içinde bir ukde gibi sakladığı "dünyevî hakimiyet"i elde etmek amacıyla mı bu teklifte bulunmuştu, bunu bilemiyoruz, ancak bir müddet sonra meydana gelen iktidar boşluğu sırasında kimin adına hutbe okutacağım şaşırın halife, hutbelerden sultanların adım çıkarmış, sadece kendi adım zikrettirmiştir.

Muhammed Tapar ise, Halife'ye "Allah'ın rızasına uygun böyle bir işi ben tek başıma halledebilirim, Emîru'l-mü'minîn'in gelmesine gerek yoktur" dedi.⁵⁷ Halife'nin daveti üzerine yeniden Bağdad'a gelen Muhammed Tapar, ilgâzî'yi şahne, Ebû'l-Meali el-Mufaddal b. Abdurrezzak'ı da âmil tayin ettikten sonra geride bıraktığı askerlerini de yanına alarak süratle Rûzrâver'e⁵⁸ gitti. Daha sonra Rûzrâver'e gelen Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında barış yapıldı.

Yapılan anlaşma şartlarına göre, Berkyaruk "Sultan", Muhammed Tapar ise "Melik" ünvanını aldılar. Sahip oldukları ülkenin iki kardeş arasında

55- Sanauallah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, 57; A. Özeydin, *a.g.e.*, 147.

56- İbnü'l-Cevzî, IX, 130; İbnü'l-Esîr, X, 270; İbn Haldûn, V, 486; Aynî, II, 307^a; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 89; A. Özeydin, *a.g.e.*, 27.

57- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer.; A. Özeydin, *a.g.e.*, aynı yer.

58- Ruzrâver, Nihavend yakınlığında bir yer, Yakût, III, 178.

payedilmesinden sonra⁵⁹, anlaşma Muhammed Tapar tarafından bozuldu. Muhammed Tapar beraberinde Emir Yınal olduğu halde Rey'e gitmiş ve orada kaldığı süre içinde beş nevbet çaldırarak kendini Sultan ilan etmiştir.⁶⁰

Nihayet iki kardeş dördüncü defa Rey yakınlarında karşı karşıya geldiler (Cemaziyülevvel 495/Şubat-Mart 1102). Bu savaşta yenilerek hazineleri yağmalanan Muhammed Tapar İsfahan'a kaçtı. Sultan Berkyyaruk da kardeşini takip ederek şehri muhasara etti.⁶¹

Bu devrin diğer bir önemli hadisesi, Selçuklu sultanlarının adlarının hutbelerden çıkarılması olayıdır. Daha önce Muhammed Tapar'a, Berkyyaruk'a karşı birlikte savaşma teklifinde bulunan halife, her iki rakip sultan arasında yapılan anlaşmanın bozulması sonucu, Bağdad'da meydana gelen kargaşa ortamında, kimin adına hutbe okutacağını şaşırmış ve sultanların adlarını hutbelerden çıkararak sadece kendi ismini zikrettirmiştir.

Sultan Berkyyaruk 495/1102 yılındaki İsfahan kuşatmasını kaldırıp Hemedan'a gidince, Gümüştekin el-Kayserî'yi Bağdad şahnesi tayin etti. O sırada Bağdad şahneliğini Muhammed Tapar taraftarı İlgâzî b. Artuk yürütmekte idi. İlgâzî bunu duyunca, Gümüştekin'i şehre sokmamak için kardeşi Sökmen'den ve Arap emiri Sadaka'dan yardım istedi.

Bu arada Berkyyaruk'un Bağdad şahnesi olarak tayin ettiği Gümüştekin, 15 Rebiülevvel 496 (27 Aralık 1102) tarihinde şehre girdi. Eski şahne İlgâzî ise, hükümet sarayından ayrılarak kardeşi Sökmen'in yanına gitti.

Bağdad'a giren Gümüştekin, 23 Rebiülahir 496 (4 Ocak 1103) tarihinde hutbeyi Berkyyaruk adına okuttu.⁶² İşte bu karışık dönemde Bağdad'da okunan hutbelerde yalnızca Halife Mustazhir'in adı zikrediliyor, hiç bir sultanın adına yer verilmiyordu.⁶³

59- İbnü'l-Cevzî, IX, 131; İbnü'l-Esîr, X, 270-271; Ebû'l-Fidâ, II, 225; Ahmed b. Mahmud, II, 39; Mütneccimbaşı, II, 546; bu anlaşma ve şartları için bkz. A. Özyayın, a.g.e., 28.

60- İbnü'l-Esîr, X, 272; Aynî, II, aynı yer.

61- İbnü'l-Esîr, X, 273; Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, 443 Mütneccimbaşı, aynı yer (Save'de Rebiülahir 495/Ocak-Şubat 1102 tarihinde).

62- İbnü'l-Esîr, X, 289; İbnü'l-Cevzî, IX, 134; A. Özyayın, a.g.e., 32.

63- İbnü'l-Esîr, X, 291; İbn Haldûn, V, 489; Suyutî, 428; A. Özyayın, a.g.e., aynı yer.

Bu sırada İlğâzî ve Sökmen'e yardım etmek amacıyla yola çıkan Sadaka'nın emrindeki Araplar, her tarafı yağma ve talan etmeye başlayınca Halife Mustazhir, Kâdî el-Kudât Ebû'l-Hasan ed-Damgâmî ve Tâci'r-rüesâ İbnü'l-Muslâyâ'yı Sadaka'ya gönderdi ve halkı rahatsız eden bu işlere son vermesini istedi. Ancak Sadaka, Gümüştekin el-Kayserî Bağdad'ı terk etmedikçe yağmalamaya devam edeceğini bildirdi. Sadaka'nın kararlı olduğunu gören Gümüştekin 12 Rebiülahir 496 (23 Ocak 1103)'de Bağdad'dan ayrıldı. Bundan sonra hutbe Muhammed Tapar adına okunmaya başlandı.⁶⁴

Nihayet her iki rakip sultan 8 Cemaziyülevvel 496 (19 Şubat 1103) tarihinde beşinci ve son kez olarak karşı karşıya geldiler. Bu karşılaşmada da Muhammed Tapar mağlup olarak savaş yerinden kaçtı.⁶⁵

Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar uzun süre devam eden bu mücadelelerden sonra bir takım menfaatler yüzünden, hem kendileri hem de devletin istikbali açısından sulha zorlanmışlardı.⁶⁶ Barış teklifinin gâlipten gelmesi ve mağlup Muhammed Tapar'ın da bunu kabul etmesi devletin geleceğinin tehlikede olduğunun farkına vardıklarını göstermektedir. Çünkü barış öncesi üç ayrı bölgede, üç ayrı sultan adına hutbe okutulması devletin fiilî olarak bölünmüşlüğüne delildir.⁶⁷

Rebiülâhir 497 (Ocak 1104)'de⁶⁸ yapılan müzakereler sonucunda varılan anlaşmaya göre, Berkyaruk, el-Cibâl, Fars, İsfahan, Rey, Hemedan, Huzistan ve Bağdad (Irak-Acem ve Irak-ı Arab) bölgelerine hakim olacak, Azerbaycan, Diyarbakır, el-Cezîre Musul, Suriye ve Seyfü'd-devle Sadaka'ya ait yerler

64- İbnü'l-Esir, X, 291; İbn Haldûn, V, 489.

65- El-Muntazam, X, 292-293; Ebû'l-Fidâ, II, 262; *Kazvînî*, 443; İbn Haldûn, V, 489-490.

66- Suyûtî, 428; Bkz. M. A. Köymen, *a.g.e.*, 90; A. Özyayın, *a.g.e.*, 33-34.

67- Rey, el-Cibal, Taberistan, Huzistan, Fars, Diyarbakır, el-Cezire, Mekke ve Medine Berkyaruk'un hakimiyetinde olup hutbe onun adına okunmakta idi. Azerbaycan, Arran'a bağlı beldeler, Ermenistan, İsfahan, Tekrit hariç bütün Irak'ta M. Tapar adına, Cürcan'dan Maveraü'n-nehr'e uzanan Horasan bölgesinde ise Melik Sencer ve M. Tapar adına okunmakta idi. (A. Özyayın, *a.g.e.*, 34).

68- İbnü'l-Cevzî, IX, 138; İbnü'l-Esir, X, 300-301; Ebû'l-Fidâ, II, 216.

Muhammed Tapar'a verilecek, Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar sultan olacaktı.⁶⁹

Berkyaruk yapılan bu anlaşma şartlarından halifeyi haberdar edince Halife, Bağdad şahnesi İlgâzî'yi huzuruna çağırıp hutbeyi Berkyaruk adına okutmasını istedi. İlgâzî de bunu kabul ederek 19 Cemâziyüevvel 497/18 Şubat 1104 perşembe günü divanda, ertesi gün de camilerde hutbe Berkyaruk adına okundu.⁷⁰

Böylece, devlet otoritesini tahrip eden, halkı aç ve perişan hale sokan ve uzun süre devam eden taht kavgalarına son verilmiş oluyordu. Bundan sonraki taht kavgaları esnasında zaman zaman kardeşleri birbirine karşı tahrik ettiğini gördüğümüz Abbâsî Halifeleri de bu fırsattan istifade ederek dünyevî hakimiyetlerini yeniden ele geçirme sevdasına kapılmışlardır. Taht kavgaları sırasında sultanların Bağdad'da kendi adlarına hutbe okutma mücadeleleri Berkyaruk'un ölümüne kadar sürmüştür, Muhammed Tapar'ın saltanat döneminde ortalık sakinleşmiştir. Fakat Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra benzer mücadeleler devam edecektir.

D- BERKYARUK'UN ÖLÜMÜ VE MUHAMMED TAPAR'IN SALTANAT DÖNEMİ :

Sultan Berkyaruk, yapılan anlaşmadan sonra Bağdad'a giderken yolda hastalandı. Hayatından ümit kesilince, emirlerini yanına çağırarak henüz beş yaşında olan oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etti. Emir Ayaz'ı da atabeg tayin ederek, her ikisine de itaat ve oğlu Melikşah'ı rakiplerine karşı müdafa etmelerini istedi.⁷¹

69- Hüseyinî, 54; İbnü'l-Esir, X, aynı yerler; Sibî İbnü'l-Cevzî, Mir'atü'l-Zaman (VII. cüz, I kısım), Haydarâbâd 1350/1951, s. 8; Ebû'l-Fidâ, II, 218; İbn Haldûn, V, 491; Kazvînî, 443-444; İbn Tağrıberdî, V, 187-188; Ebû'l-Ferec, *Târihu Muhtasar*, 343; Aynî, II, 311^b; A. Özyayın, *a.g.e.*, aynı yerler; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 91-92.

70- İbnü'l-Cevzî, IX, 138; İbnü'l-Esir, X, 301; Ebû'l-Fidâ, II, 217; Suyûtî, 429; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 93; A. Özyayın, *a.g.e.*, 36.

71- İbnü'l-Cevzî, IX, 141; İbnü'l-Esir, X, 308; Bar Habreaus, II, 343; Reşidüddîn, nşr. Ateş, 66; Kazvînî, 444; A. Özyayın, *a.g.e.*, 39.

Nihayet Sultan Berkyaruk 2 Rebiülahir 498/22 Aralık 1104 tarihinde yirmi beş yaşında vefat etti.⁷² Melikşah b. Berkyaruk'un atabeyi Emir Ayaz, Sultan Berkyaruk'un vefat haberini alınca veliaht Melikşah için otağ, çetr gibi hükümdar için gerekli olan şeyleri hazırlattı.⁷³ Sultan Berkyaruk'u Bağdad'a gitmeye teşvik etmek düşüncesiyle İsfahan'a gelmiş olan Bağdad şahnesi Emir İlgâzî de bu yolculukta Melikşah'a refakat ediyordu. 17 Rebiülevvel 498/6 Ocak 1105 tarihinde Bağdad'a geldiler. Halife Mustazhir'in veziri Ebû'l-Kâsım Ali b. Cehîr onları karşıladı. İlgâzî ve Emir Toğa Yürek derhal divanı toplayıp Melikşah b. Berkyaruk adına hutbe okunmasını istediler. Buna icabetle 23 Rebiülahir 498 (12 Ocak 1105) perşembe günü divanda, ertesi gün de camilerde Büyük Selçuklu Sultanı olarak Melikşah adına hutbe okundu ve dedesi Melikşah'ın lakabı "Celâlü'd-devle" verildi.⁷⁴

Sultan Berkyaruk'un ölüm haberi üzerine, Muhammed Tapar 23 Cemâziyülevvel 498 (10 Şubat 1105) tarihinde Bağdad'a geldi. Şehrin batı tarafında konakladı ve kendi adına hutbe okuttu. Doğu tarafında ise hutbe Melikşah b. Berkyaruk adına okunuyordu. 25 Cemâziyülevvel 498 (12 Şubat 1105) pazar günü Kâdî'l-kudât, nakîpler ve Emir Ayaz'ın veziri es-Safiye Ebû'l-Mehâsin, Muhammed Tapar'ın huzuruna gelerek, anlaşmak istediler. Bunun üzerine Muhammed Tapar, Melikşah'ı evladı gibi gördüğünü ve ona bağlı emirlere de umûmî af ilan ettiğini bildirdikten sonra yemin etti. Halifenin Muhammed Tapar'a ait saltanat menşûrünü imzalamasından sonra o, Büyük Selçuklu devletinin tartışılmaz yegâne sultanı oldu.⁷⁵ Görüldüğü gibi bu devirde de halifenin bütün vazifesi, meşrû sultanın ismini kendi adından sonra hutbelerde zikretmekten ve

72- İbnü'l-Esîr, X, 308; Reşidüddîn, nşr. Ateş, aynı yer; İbn Hallikan, I, 268; A. Özyadı, *a.g.e.*, aynı yer.

73- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer.

74- Bundârî, 91-92; İbnü'l-Cevzî, IX, 142; İbnü'l-Esîr, X, 309-310; İbn Tağrıberdî, V, 191; İbn Kesîr, XII, 164; Aynî, II, 314^a; A. Özyadı, *a.g.e.*, 40.

75- Bar Habreaus, II, 344; İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 312-313; Aynî, II, aynı yer; İbn Haldûn, V, 492-493; Ebû'l-Fidâ, II, 229; A. Özyadı, *a.g.e.*, 42; H. Emin, *a.g.e.*, 83.

saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşûrları mecburî tasdikten ibaret olmuştur.

Abbâsî halifesi muhterem kişiliği ve saygıdeğer bir makamda bulunması dolayısı ile bölgede meydana anlaşmazlıklarda taraflar arasında arabuluculuk yapıyordu.

Hille Arab emiri Seyfû'd-devle Sadaka ile Sultan Muhammed Tapar arasındaki münasebetler bozuldu. Sebebi, Amîd Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyn'in Muhammed Tapar'a, Hille emiri Sadaka'nın kuvvet ve şevketinin artmasından, Sultandan kaçanları himaye etmesinden bahisle, onun hakimiyeti altındaki şehirlerin alınmasının lüzumuna işaret etmesi idi. Amîd Ebû Ca'fer Muhammed'in bu ikazından bir müddet sonra, Âve hakimi Ebû Dülef Sürhab b. Keyhüsrev Sultan'dan kaçarak Sadaka'ya sığındı. Sultan onun kendine teslim edilmesini isteyince Sadaka, bunu reddettiği gibi Ebû Dülefi resmen himaye edeceğini bildirdi.⁷⁶ Bunun üzerine Sultan, Sadaka'nın haddini bildirmek üzere Irak'a yöneldi. Sadaka ise sultanın geldiğini işitince asker toplamaya başladı.

İşte bu sırada Halife Mustazhir, Sadaka'ya, Sultan'a isyan etmenin mukadder akıbetinden bahsedip vazgeçmesini, meseleyi halletmek için aracılık yapabileceğini bildirdi. Sadaka, Halife'nin elçisi Nakîbu'n-nukebâ Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî'ye önce müsbet cevap verdi, fakat sonra Sultan'a katılırsam hayatımdan emin olamam dedi.⁷⁷

Muhammed Tapar 20 Rebûlâhir 501/8 Aralık 1107 tarihinde Bağdad'a geldi.⁷⁸ Sultan, Sadaka'nın kesin olarak savaşa çıkacağını öğrenince emirlerine haber gönderip yardım istedi. Bu arada Sadaka, Sultan ile kendisi arasındaki meselede halifenin vereceği kararı kabul edeceğini bildiren bir mektubu halifeye göndermişti. Mektup halifeye Cemâziyülevvel 501/Aralık 1107-Ocak 1108'de ulaştı. Halife bu mektubu Sultan'a gönderdi, Sultan da buna muvafakat edeceğini bildirdi. Fakat Sadaka sözünde durmadı.⁷⁹

76- İbnü'l-Cevzî, IX, 156; İbnü'l-Esîr, X, 353 vd.; Sibî, II, 26; İbn Kesîr, XII, 169.

77- İbnü'l-Esîr, X, 354.

78- İbnü'l-Kalânîsî, 159; İbnü'l-Esîr, X, 354.

79- İbnü'l-Esîr, X, 355.

Seyfî'd-devle Sadaka ile savaşmak üzere 2 Cemâziyühahir 501/18 Ocak 1108 tarihinde Bağdad'dan çıkan Sultan, Halife'nin ricasıyla Zaferâniyye'de durduruldu. Halife tekrar, Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî ile Cemâlî'd-devle'yi Sadaka'ya gönderdi ve Sultan'a itaat etmesini emretti. Sultan ile Sadaka arasında tam anlaşma sağlanacağı sırada, her iki tarafın askerlerinin savaşa girdiği haberi geldi. Bu olaylar devam ederken Halife üçüncü kez Sadaka'ya mektup yazdı ve tekrar Ali b. Tarrâd' ile Ebû Saîd el-Herevî'yi elçi olarak gönderdi. Bu elçiler önce Sultan'ın yanına uğrayıp Sadaka'nın yakınları için emamâme aldılar. Fakat bu girişimde sonuç vermemiş, sadaka, Sultan'a bir takım önsartlar ileri sürerek, savaş ortamını kendi elleri ile hazırlamıştı. Nihayet 19 Recep 501/4 Mart 1108'de⁸⁰ iki ordu Hille-Vâsıt arasındaki Nu'mâniyye'de savaşa girdi. Sadaka savaşta yaralanarak öldürüldü.⁸¹

Böylece Halife'nin çabaları boşa çıkmış, fakat Selçuklu devleti âsî bir Arap emirinden kurtulmuş oldu.

Berkyaruk'un ölümünden sonra Muhammed Tapar, Selçuklu devletinin yeniden güçlü ve hakim bir duruma gelmesi için çaba göstermiş, nitekim bunda da başarılı olmuştur.⁸² Öncelikle Hille Arap emiri Seyfî'd-devle Sadaka'yı bertaraf ederek Irak-ı Arab'da otoritesini sağlamlaştıran Sultan, halifelik üzerinde de bir takım tasarruflarda bulunmuştur. Mesela, Sultan'dan gelen bir mektup üzerine Abbâsî halifesi Mustazhir, veziri Mecdî'd-đin b. Muttalib'i görevinden azletmek zorunda kaldı. Daha sonra sultanın ileri sürdüğü, âdil olmak, halka iyi davranmak ve gayr-i müslimlerden hiç kimseyi devlet işlerinde istihdam etmemek gibi kurallara uymak şartıyla yeniden görevine iade edildi.⁸³

80- Sibti, I, 26'da 6 Recep 501 geçmektedir; İbnü'l-Esîr, X, 358.

81- Azimî, A. Sevim nşr., 36; Hüseyinî, 55; İbnü'l-Kalânîsî, 159; Râvendî, 156! Bundâri, 103; İbnü'l-Cevzî, IX, 155; İbnü'l-Esîr, X, 358-359; Sibti, I, 26; İbn Hallikân, II, 263; Ebû'l-Fidâ, II, 234; İbn Kesîr, XII, 169-170; İbn Tağrıberdî, V, 196; O. Turan, *Selçuklular Tarihi...* 235; Zettersteen, "Sadaka b. Mansur" mad., *IA.*; A. Özyayın, *a.g.e.*, 48-49-50.

82- Bundâri 116.

83- İbnü'l-Esîr, X, 364; Sanavullah, *a.g.e.*, 60.

Ancak bir müddet sonra aym vezir tekrar görevinden azledildi (11 Recep 502/15 Şubat 1109). Bu kez halife, sultandan izin alarak⁸⁴ vezâret makamına Ebû'l-Kâsım Ali Cehîr'i tayin etti. O sırada İsfahan'da bulunan Ebû'l-Kâsım Ali b. Cehîr Bağdad'a gelerek hem sultanın, hemde halifemin onayı ile halifelik veziri oldu. Fakat bu şahsın vezirliği de uzun sürmemiş üç ay sonra (Şevval 502/Mayıs 1109) halife tarafından hapsedilmiştir.⁸⁵

Bu olay Muhammed Tapar'ın saltanatı döneminde Selçuklu devletinin halifelik üzerindeki otoritesini göstermek açısından oldukça önemlidir. Sultan istediği zaman halifelik makamının en yüksek memurunu azledebiliyor, azlettiği kişinin yerine yine kendi istediği veya muvafakat ettiği birinin tayin edilmesine müsaade ediyordu.

Hemen her devirde hanedan üyeleri arasında vukûbulan evlilik münasebetlerine Muhammed Tapar'ın saltanatı zamanında da rastlıyoruz. Halifelerin, sultanların kızları ile evlenme geleneğini Abbâsî halifesi Mustazhir de devam ettirerek, Melikşah'ın kızı Seyyide Hatun ile evlenmeyi düşündü. Bu amaçla Zeynü'l-İslâm Ebû Sa'd el-Herevî'yi İsfahan'a gönderdi (Şaban 502/Mart 1109). Halife'nin yaptığı bu teklifin kabul edilmesi üzerine Hatun, 28 Recep 504/10 Mart 1111 tarihinde Bağdad'a geldi ve kardeşi Muhammed Tapar'ın beraberinde Sultan sarayına indi. Hatun'un Bağdad'a gelmesi halk arasında büyük coşku yarattı ve şehir sokakları süslendi. Daha sonra 10 Ramazan 504/23 Mart 1111 tarihinde Hatun'un çehizi görkemli bir şekilde getirildi ve izdivaç gerçekleşti.⁸⁶

Böylece, Muhammed Tapar'ın hükümdarlığı sırasında muhteşem bir düğünle yapılan evlilik iki hanedan akrabalık bağları ile birbirine yakınlaştırmış oldu.

İslâm dünyasını tehdit eden iç ve dış tehlikeler karşısında müslümanların yardımına baş vurdukları tek otorite şüphesiz Selçuklu devleti sultanı idi. Bununla

84- İbnü'l-Cevzî, IX, 159.

85- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, I, 27; İbnü'l-Esîr, X, 382.

86- Hüseyinî, 57; İbnü'l-Cevzî, IX, 165-166; Sibî, I, 34; İbnü'l-Kalânîsî, 173; İbnü'l-Esîr, X, 376; İbn Kesîr, XII, 172; Aynî, II, 320^a; Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 200-203; burada kızın ismi İsmet Hatun olarak zikredilmektedir.

birlikte halifenin de müslümanların başı sıkıştığında, yardımına başvurdukları mânevi bir otorite olduğunu görüyoruz. Ancak halifenin kendisine ait bir ordusu olmadığından bu ihtiyaca cevap verecek maddî gücü yoktu. Bunu Haleb'in Haçlılar tarafından kuşatılması esnasında, bir grup insanın Sultan'dan ve Halife'den yardım istemek üzere Bağdad'a gelmelerinden anlıyoruz.

Suriye bölgesinde haçlı zulüm ve istilasına maruz kalan beldelerin emir ve halkı Sultan Muhammed Tapar'ın Cemâziyülevvel 504 (Kâsım-Aralık 1110)'da Bağdad'a geldiğini duyunca⁸⁷ mektup gönderip yardım istemeğe başladılar. Bu arada muhtemelen Rıdvan'ın emriyle bir elçilik heyeti haçlı taarruzlarına karşı Sultan ve Halife'den yardım istemek üzere, Haleb'ten Bağdad'a gönderildi.

Bu heyet 6 Şaban 504/17 Şubat 1111'de Bağdad'a girdi.⁸⁸ Cuma günü kendilerine katılan Bağdadlılar ile birlikte Sultan camiine giderek, burada feryad u figan ettiler ve haçlıların kadın-erkek, çoluk-çocuk demeden müslüman halkı esir alıp öldürdüğünü, Sultan ve Halife'nin müslümanların durumuyla ilgilenmediklerini söylediler.⁸⁹ Bu kişiler Cuma namazı esnasında olaylar çıkıp, hatibi minberden indirdikten sonra, namazın kılınmasına engel oldular. Devlet erkâm, Sultan Muhammed Tapar'ın haçlılara karşı kendilerine yardım edecek bir orduyu mutlaka göndereceğini söylemeleri üzerine onları teskin edebildiler.⁹⁰

Bu heyet ertesi hafta cuma günü Halife camiine giderek aynı hareketleri tekrarladılar. Halife Mustazhir yapılan taşkınlıklara son derece öfkelenmiş ve suçluların hemen yakalayıp cezalandırılmalarını emretti. Fakat Sultan Muhammed Tapar halifeyi teskin ve ikna ederek, bundan vazgeçirdi. Daha sonra da Haçlı saldırısına karşı gerekli tedbiri aldı.⁹¹

Sultan Muhammed Tapar 511 yılı Şaban ayında (Kâsım-Aralık 1117) hastalandı ve hastalığı uzun süre devam etti. Zilhicce ayının ortalarında (Nisan 1118) hayatından ümit kesince, oğullarının en büyüğü olan 14 yaşındaki

87- İbnü'l-Kalânîsî, 173; A. Özyayın, *a.g.e.*, 109-110.

88- İbnü'l-Kalânîsî, aynı yer.

89- Bar Habreus, II, 350; el-Muntazam, X, 386.

90- İbnü'l-Kalânîsî, 173; İbnü'l-Adîm, Zübde'tü'l-Haleb, nşr. S. Dahhan, Dımaşk 1954, II, 158; Sibt, I, 34; İbnü'l-Esîr, X, 386; A. Özyayın, *a.g.e.*, 111.

91- İbnü'l-Kalânîsî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 387; Aynı mütel. *Atabekiyye*, 20; A. Özyayın, 110-111.

Mahmud'u yanına çağırıldı ve ona, tahta çıkıp oturmasını, devlet işlerine nezaret etmesini söyledi. Sonra da onun adına emirlerinden biat aldı.⁹²

Sultan Muhammed Tapar biatten bir kaç gün sonra 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) perşembe günü, çağdaş kaynak Zübdetü'n-nusra'nın⁹³ ifadesiyle, sîreti güzelleştiği ve devleti kemale erdiği... bir sırada vefat etmiştir.

Ertesi gün Hutbeler oğlu Sultan Mahmud adına okutuldu⁹⁴

E- DEĞERLENDİRME :

Daha önceki devirlerde olduğu gibi, bu devirde de Selçuklu-halifelik münasebetlerinin normal bir seyir takip ettiğini söyleyebiliriz. Gerek Berkyaruk, gerekse Muhammed Tapar'ın hutbelerde kendilerinden önce Abbâsî halifesinin adını, lakap ve ünvanlarını zikrettirdiğini görüyoruz.

Devrin mevcut geleneklerine göre sultanlar, resmen halifeye biat etmek zorundaydılar. Tahta çıkan, yada bu hususta mücadele veren saltanat iddialarının meşrû hükümdar olarak ilanı, halifenin emriyle hutbelerde adlarının ve yine genellikle halife tarafından tevcih edilen lakaplarının zikredilmesine bağlıydı. Bu sebepledir ki, bu dönemde rakip taht müddeâleri, saltanatlarının tasdiki ve yetkilerinin meşrûlaştırılması için sık halifeye başvurmuşlardır. Bundan dolayı, halife de ister istemez bu dönemdeki siyasi kavgalara bulaşmıştır. Taht iddiaları isteklerinin halife tarafından kabul edilmemesi halinde tehdit yoluna gittikleri gibi, bazen de halifeyi nazar-ı itibara almadan kendi adlarına hutbe okutmaktan çekinmemişlerdir.

Fetret devri taht kavgalarında genellikle pasif kaldığımız gördüğümüz Abbâsî halifesi Mustazhir, muzaffer veya Bağdad'a hakim olan taraf adına hutbe okutuyordu. Bu karışık ortamda halifenin, muzaffer tarafın meşrûyetini tasdikten başka bir iş yapmadığını söylemek mümkündür.

92- İbnü'l-Esîr, X, 417; İbn Hallikân, V, 73; Reşidüddîn, 78; İbn Kesîr, XII, 181; Aynî, II, 244^b; Müneccimbaşı, II, 547; A. Özeydin, *a.g.e.*, 149.

93- Bundâf, 116.

94- İbnü'l-Esîr, X, 386.

Buna rağmen Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, Tâcu'd-devle Tutuş'un Bağdad'da kendi adına hutbe okutmak istemesi üzerine halife, onun teklifini reddetmiş, hutbe okutabilmesi için sulhu sağlaması, İslâm dünyasında hükmünü geçirmesi ve kendisine muhalefet edecek Melikşah'ın oğullarından hiç birinin kalmaması durumunda, hutbeyi onun adına okutabileceğini söylemiştir. Böylece halife teamüllere uygun davranmış ve saltanatu tehdit eden bir mâniaya, kolaylıkla boyun eğmek eğiliminde olmadığını göstermiştir.

Halife bazen yaptığı gayr-i kanûnî işler veya sultanların hoşuna gitmeyen tasarruflarından dolayı onların tepkisini çekiyordu. Fakat halifenin muhterem bir kişi, halifeliğin ise Sünnî İslâm dünyasını sembolize eden bir müessesesi olması, sultanlar tarafından hesaba çekilmesine mânî idi. Genellikle bu tür olayların vebâli halifenin vezirine yüklenirdi. Sonuçta siyasî düşüncelerle halifenin vezirleri sık sık değiştirilir ve sultanların direktifleri ile bir başkası vezirliğe tayin edilirdi.

Bu dönem taht kavgaları sırasında mâlî yönden sıkıntıya düşen sultanlar, zaman zaman halifeye baş vurarak maddî yardım talebinde bulunmuşlardır.

Bu devrin orjinal hadiselerinden biri Abbâsî halifesi Mustazhir'in, Berkyaruk'un Vâsıt'ta kendisine ait toprakları işgal ederek aleyhinde konuşması üzerine Muhammed Tapar'a müracaat ederek, Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmayı teklif etmesidir.

Diğer önemli bir olay, taht kavgaları sırasında, sultanların kendi adlarına hutbe okutmak için, Bağdad'a gönderdikleri görevliler arasında mücadeleler devam ederken, 496 (1103) yılında bir ara kimin adına hutbe okutacağını şaşırان halifenin, sultanların adını hutbelerden çıkararak yalnızca kendi adını zikrettirmesi hadisesidir.

Berkyaruk'un ölümünden sonra, Muhammed Tapar, hem Selçuklu devletinin yeniden güçlü ve hakim bir duruma gelmesi için çaba göstermiş, hem de halifelik üzerinde tam bir otorite kurmuştur. Muhammed Tapar'ın İslâm dünyasını tehdit eden Batınlılara karşı verdiği mücadele, Sünnî-İslâm dünyası ve halifelik tarafından takdirle karşılanmıştır.

Daha önceki devirlerde olduğu gibi, sultanların kızları veya kız kardeşleri ile evlenerek, Selçuklu devleti nezdinde itibar sağlamak yada taraflar arasında dostluğu pekiştirmek amacıyla yapılan evlenme geleneğine Halife Mustazhir de katılmıştır. Halife Mustazhir, Melikşah'ın diğer bir kızı Seyyide Hatun'la Muhammed Tapar zammında yapılan muhteşem bir düğünle evlendi.

BEŞİNCİ BÖLÜM SENCER ZAMANI

A- MAHMUD'UN SULTAN OLMASI :

Muhammed Tapar öldüğünde, geride beş oğul bırakmıştı. Bunlar, Mahmud, Mesud, Tuğrul, Süleymanşah ve Selçukşah idi.¹ Muhammed Tapar'ın vasiyeti üzerine ölümünden sonra, Büyük Selçuklu Devleti tahtına en büyük oğlu Mahmud çıktı.

Mahmud tahta çıktıktan sonra, babasının veziri Rebîbu'd-Devle Ebû Mansur'u, Abbâsî halifesi Mustazhir Billah'a göndererek, Muhammed Tapar adına okunan hutbenin bundan böyle kendi adına okutulmasını ve saltanatının tasdikini istedi. Bunun üzerine 13 Muharrem 512 (6 Ekim 1118) tarihinde düzenlenen bir merasimle Bağdad'da hutbe Sultan Mahmud adına okunarak meşrû hükümdar ilan edildi.²

Sultan Mahmud, Halife Mustazhir'e saltanatını tasdik ettirdikten hemen sonra, ilk iş olarak Bağdad'daki Selçuklu devleti temsilcisi şahme Mucâhidî'd-đîn Bihruz'u azletti. Sultanın etrafındaki devlet adamları Bihruz'dan hoşlanmıyorlardı. Bunun üzerine Aksungur el-Porsukî'yi Bağdad şahmesi olarak tayin etti.³

Fakat kısa bir süre sonra, Aksungur el-Porsukî'yi de azl ederek, büyük emirlerden olan Emir Mengüpars'ı Bağdad şahmeliğine tayin etti.⁴ Sultan Mahmud bu tayin ile Bağdad'da daha güvenilir ve güçlü bir adamın bulunmasını istemiş olmalıdır.

1- Bundârî, 116; Sibî, I, 69; İbn Tağrıberdî, V, 214; C. E., Bosworth, Toghri'l's-Struggle With the Buyida and the Consolidation of the Eastern Conquest, *The Cambridge History of Iran*, V, 119; H. Kayhan, *Sultan Mahmud Devri Selçuklu Tarihi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1986 İstanbul, s. 3.

2- Bundârî, 116-117; İbnü'l-Cevzî, IX, 196; Sibî, I, 70; İbnü'l-Esîr, X, 424; İbn Haldûn, V, 494; Aynî, II, 249^a; İbn Tağrıberdî, V, 215; İbn Hallikân, V, 182 (23 Muharrem 512 tarihi kayıtlıdır); H. Emin, *a.g.e.*, 92.

3- İbnü'l-Esîr, X, 424.

4- İbnü'l-Esîr, aynı yer.; İbn Haldûn, V, 494.

Emir Mengüpars'ın Bağdad şahneliğine tayin edildiğini duyan eski şahne Porsukî, Halife Mustazhir'e müracat ederek, "Sultan ile muhaberat sağlamıncaya kadar, Mengüpars'ın kendi adına Irak ve Bağdad nâibi olarak gönderdiği Emir Hüseyin b. Özbek'in beklemesini", söylemesini rica etti. Bunun üzerine Halife, Emir Hüseyin'e haber gönderip beklemesini tavsiye etti. Emir Hüseyin: "Eğer Halife, geri dönmemi emrediyorsa dönerim, aksi halde Bağdad'a girmekten başka çarem yoktur." cevabını verdi.

Halife'nin arabuluculuk girişimine rağmen, iki Selçuklu devlet adamı arasında savaşa mani olunamadı. Porsukî asker toplayıp Emir Hüseyin'in üzerine yürüdü ve Emir Hüseyin'le maiyetindekiler mağlup olarak Sultan'ın karargahına döndüler.⁵ Halife'nin pasif politikası Sultan Mahmud'un da yeni tahta geçmesi nedeni ile başlayan bu kargaşa bir müddet daha devam edecektir.

Bu sırada Abbâsî Halifesi Mustazhir Billah'ın ölümü vukubuldu. 28. Abbâsî Halifesi olan ve bu devrin siyasi tarihinde pasif bir rol oynayan Mustazhir Billah, 16 Rebiülâhir 512 (6 Ağustos 1118) tarihinde yaklaşık 41 yaşında iken öldü.⁶ Kaynakların ifadesine göre, Halife Mustazhir yumuşak huylu, güzel ahlaklı, halka iyi davranan, âlim ve salihleri seven, zulmü engelleyen, fasih ve güzel konuşan şair bir kimse idi.⁷ 24 yıl 3 ay halifelik yapan Mustazhir Billah'ın halifeliği devrinde üç hükümdar adına hutbe okundu. Bunlar Tâcu'd-Devle Tutuş b. Alparslan, Berkyaruk b. Melikşah ve Muhammed Tapar b. Melikşah idi.⁸

5 - İbnü'l-Esir, X, 425; İbn Haldûn, aynı yer.

6 - İbnü'l-Kalânîsî, 200 (14 Rebiülâhir Perşembe); Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman (VII. cüz, I, kısım) Haydarâbâd 1350/1951, s. 73; İbnü'l-Esir, X, 425; aynı müel., *Atabekiyye*, 22; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasar*, 347; *Kazvîni*, 358; Ebü'l-Fidâ, I, 230; İbn Tiktaka, 406; İbn Haldûn, V, 495; K. V. Zettersten, "Mustazhir" mad., *IA.*, VI, 832; Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, 431 (23 R. Evvel 512); el-Enbâ, 170-174.

7 - İbnü'l-Kalânîsî, aynı yer; Sibt, I, aynı yer; İbnü'l-Esir, X, 426; aynı müel., *Atabekiyye*, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 182; İbn Haldûn, aynı yer; Aynî, II, 247^b.

8 - Sibt, I, 73; İbnü'l-Esir, X, 425; aynı müel., *Atabekiyye* 22; Ebü'l-Ferece, *a.g.e.*, aynı yer (Bu arada bazı kaynaklar garip bir tesadüften bahsediyorlar ki; Sultan Alp Arslan'ın vefatından hemen sonra Kâim Biemrillah, Melikşah'ın vefatından hemen sonra Halife Muktedî Biemrillah, Muhammed Tapar'ın vefatından hemen sonra Mustazhir Billah

Halife Mustazhir'in vefatından sonra oğlu Müstersid Billah Ebû Mansur el-Fazl'a biat edildi (24 Rebiülahir 512/14 Ağustos 1118). Veliht olarak yirmi üç yıldır adına hutbe okunmaktaydı.⁹ Mustazhir'in, 486 yılı Rebiülevvel (Nisan 1093) ayında Bağdad'da bir cariyeden doğan en büyük oğlu idi.¹⁰

Halife Müstersid'e kardeşleri, Muktedî Biemrillah'ın oğulları olan amcaları ve diğer emirler, kâdılar, din adamları ve ileri gelen devlet erkâm biat ettiler. Halife adına biatları alan kişi vezaret makamına vekalet eden Kâdî Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Damgâni idi.¹¹

Halife Müstersid kendi adına biat alma işlemi tamamlandıktan sonra vezir nâibi Kâdî Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Damgâni'yi azl ederek, yerine Sultan'ın veziri Rebîbü'd-Devle Ebû Mansur'un oğlu, Ebû Şücâ Muhammed'i vezir tayin etti.¹²

Selçuklu sultanı Mahmud tarafından, Bağdad şahneliğine tayin edilen kişiler arasında çıkan anlaşmazlık ve savaş neticesinde Bağdad ve civarında meydana gelen otorite boşluğundan, Arap emiri Dübeys gibi Melik Mesud'un da faydalanmaya teşebbüs ettiğini görüyoruz.

Melik Mesud b. Muhammed, Atabeyi Çavuş Bey ile Musul'da buluyorlardı. Maiyetlerindeki emirler, onlara, Irak üzerine yürümelerini tavsiye ederek orada kendilerine mani olabilecek bir kuvvet olmadığını söylediler. Bu olay Bağdad ve çevresinde Selçuklu devlet otoritesinin zayıfladığını gösteriyor. Bunun üzerine Melik Mesud ile Çavuş Bey beraberlerinde Kasımu'd-devle Aksungur, Fahu'l-Mülk Ebû Ali b. Ammâr ve bazı iktâ sahipleri olduğu halde büyük bir ordu ile hareket ettiler. Sultan Mahmud tarafından Bağdad şahneliğinden azl edilen

vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, X, 427; Ebû'l-Fidâ, I, 230; İbn Kesîr, XII, 182; Ebu Şâme, I, 71.

9- İbnü'l-Cevzî, IX, 197; İbnü'l-Esîr, X, 426; el-Kütübî, *Fevât el-Vefâyât*, II, 248; el-Enbâ, 174 (27 Rebiülevvel 512).

10- Annesi Ümmü Veled bir Türk Cariye idi. Bkz. İbn Kesîr, XII, 208; Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 207.

11- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibte, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; el-Kütübî, *Fevât el-Vefâyât*, aynı yer.

12- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Haldûn, V, 495.

Aksungur Porsukî, onlar Bağdad'a yaklaşınca üzerlerine yürüdü. Melik Mesud ve Çavuş Bey bunu haber alınca Emir Kirmâvî'yi, Porsukî'ye göndererek barış talebinde bulundular ve kendilerinin Dübeys'e karşı ona yardımcı olmak gayesi ile geldiklerini bildirdiler. Bunun üzerine barış yapıldı.¹³

Bu arada Porsukî ile barış yapan Melik Mesud, Bağdad'a girerek hükümet konağına (Dâru'l-memleke) yerleşti. Melik Mesud, kendi adına hutbe okutulması için bir girişimde bulunmadı. Halbuki, Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar devrinde gördük ki, Bağdad'a kim girerse, hutbe onun adına okunmuştur. Burada Melik Mesud'un Bağdad'a gelmekteki amacının, saltanatı ele geçirmek olmadığını düşünebiliriz. Belki de hilâfet merkezi Bağdad ve çevresinde oluşan otorite boşluğunu doldurmak veya yapılacak yağmalardan elde edilecek ganimetlere sahip olmaktı, diye yorumlayabiliriz.

Arap emiri Dübeys'de, saltanatın Mahmud'a intikali ile meydana gelen otorite boşluğundan istifade ederek Irak'ta kendi nüfuzunu kurmak istiyordu.¹⁴ Dübeys'in bu niyetini bilen şahne Porsukî, 512 yılının Cemâziyülevvel (Ağustos-Eylül 1118)'inde Hille¹⁵ üzerine yürüyüp oradan Dübeys'i uzaklaştırmak amacıyla askerleri ile Rakka'ya kadar gitmiş ve karargah kurmuştu.

Dübeys, Melik Mesud ve Porsukî'den korkuyordu. Bunun için meseleyi güzellikle halledip, düşmanlığa ve savaşa mani olmak amacıyla onlara güzel hediyeler gönderdi. Fakat Mengüpars'ın geldiğini duyunca, bu kez ona haber gönderip kendi tarafına çekmek istedi. İkisi birbirlerine yardım edip destek olmaya karar verdiler. Dübeys ile Mengüpars birleşince, Melik Mesud, Porsukî, Çavuş Bey ve maiyetindekiler, onlarla savaşmak üzere Medain'e gittiler. Fakat onların asker sayısı yönünden kendilerinden üstün olduklarını haber alınca, Melik Mesud ile Porsukî geri dönüp Sarsar nehrini geçerek, geçit yerlerini kontrol altına aldılar.

13- İbnü'l-Esîr, X, 428; İbn Haldûn, V, 496.

14- M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İmparatorluk Devri*, TTK., 1984 Ankara, s. 30.

15- Hille, sözlükte "kalabalık halkın yurdu" anlamına geliyor. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, II, 294-295.

Her iki taraf da Sevâd'daki Nehrül-melik, Nehr-i Sarsâr, Nehr-i İsâ¹⁶ ile Düceyl'in bir bölümünü çok fazla yağmaladılar.

Bu olaylar üzerine Halife Müsterşid, Sedîdü'd-devle el-Enbârî ve Nizâmîye müderrisi Üstad Es'ad el-Mehîmî'yi, Melik Mesud ve Porsukî'ye elçi olarak gönderip, bu durumu yadığadığını bildirdi. Kan dökülmesine mani olmalarını ve fesat çıkarmaktan vaz geçerek anlaşmaya varmalarını emretti.¹⁷

Halife'nin olaylara mani olmak için gönderdiği elçilerin diplomatik girişimleri sonucunda olsa gerek, yapılan yağma ve kötülöklere son verildi. Porsukî, Melik Mesud ile kendisine yöneltilen suçlamaları reddederek Bağdad'a döndü. Bu olaylarda Halife'nin tutumu bizim için önem taşımaktadır ki; Halife, Selçuklu devletini meşrû otorite sayarak onun tarafında yer almıştır.¹⁸

Daha sonra iki taraf arasında barış sağlandı.¹⁹ Barışı müteakip Sultan Mahmud'un en son Bağdad şahneliğine tayin ettiği emir Mengüpars görevine başladı. Fakat bir müddet sonra, şahnenin Bağdad halkına iyi davranmadığı anlaşıldı. Sultan Mahmud şahnenin yaptıklarını duyunca, ona haber gönderip yamna çağırıldı ve kendisine katılmasını istedi. Buna karşılık o, müğâlata yaparak Sultan'ı oyalayıp mal toplamaya ve halkı müsadere etmeğe devam etti. Bağdad halkı, Sultan'ın ona karşı tavrının değiştiğini ve yamna çağırıldığını duyunca, harekete geçtiler. Bunun üzerine Mengüpars, halkın kendisine karşı ayaklanmasından korkup Bağdad'ı terketti.²⁰

Saltanatının başlangıcında, yani Sâve savaşı öncesi Sultan Mahmud için halli en güç meselelerden biri, görüldüğüne göre Bağdad şahneliği meselesidir. Bu da bize, Bağdad ve çevresinde Selçuklu devlet otoritesinin zayıfladığını gösteriyor.

16- Bağdad'ın batısında Fırat'ın kollarından birinin birleştiği yerin adı. Yakût, V, 321-322.

17- İbnü'l-Esir, X, 429; Aynı müel., *Atabekiyye*, 24; İbn Haldûn, aynı yer.

18- M. A. Köymen, *II. İmparatorluk*, s. 36.

19- Halifenin barış görüşmelerine olumlu yanıt vermesinden dolayı olsa gerek, Halife bu yılın Recep ayında (Ekim 1118), Dübeys'e cübbe ferciyye, altın eğerli at, kılıç ve Bayrak gönderdi (Sibt, I, 72).

20- İbnü'l-Esir, X, 430-431.

a- Sencer'in Batı'ya Müdahalesi (Selçuklu Devlet Merkezinin Doğuya Kayması) :

Horasan ve Mâverâünnehr hakimi Sultan Sencer, kardeşi Muhammed Tapar'ın ölümünü müteakip, yedi günlük bir taziye merasimi düzenledikten sonra, bir elçiyi bazı hediyelerle birlikte halifeye gönderdi.²¹ Sencer'in niyeti Büyük Selçuklu Devleti'nin yegane hükümdarı olmak, Sultan Mahmud'un hakim olduğu yerleri ele geçirmektir. Bunun için Halife'nin kendisine destek olmasını istedi. Halife de onu desteklediğinin bir işareti olarak, Sencer'e saltanat hil'atı ile birlikte Âne, Semerkant ve Mâverâünnehir'in yönetim menşûrlarını gönderdi.²²

Bu olay, Sencer'in kardeşi Muhammed'in ölümünü müteakip sultanlığını ilan edeceğini ve bunu meşru bir hale getirmek için de, zamanın hakimiyet telakkisine göre Halife'ye başvurup ondan gerekli onayı aldığını gösteren bir işarettir.

Bunun üzerine Sultan Sencer, el-Cibâl, Irak ve yeğeni Mahmud'un hakimiyetindeki diğer yerleri ele geçirmek amacıyla batıya doğru harekete geçti. Çünkü o, yeğeni Mahmud'un henüz çocuk yaşta olduğunu ve vezirinin tahakkümüne altına girdiğini düşünüyordu.²³

Sultan Mahmud amcası Sencer'in batıya doğru harekete geçtiğini duyunca, ona her yıl ikiyüz bin dinar vermeyi vadetti. Buna rağmen Sencer, yoluna devam ederek Cürcan'a kadar ilerledi. Sultan Mahmud amcası Sencer'in Cürcan'a geldiğini haber alınca büyük bir ordu ile yola çıktı. Nihayet iki ordu 2 Cemâziyülevvel 513 (11 Ağustos 1119) tarihinde Sâve²⁴ yakınlarında karşı karşıya geldiler. Sultan Mahmud bu savaşta yenildi ve ordusu dağıldı.²⁵

21- Sultan Sencer'in elçilerle birlikte gönderdiği mektupta, iktâ gelirlerinden Halife için 50.000 dinar, halifenin vezirine ise, 10.000 dinar tahsis edildiği anlaşılmaktadır (İbnü'l-Cevzî, IX, 206).

22- Sibt, I, 72.

23- İbnü'l-Esîr, X, 435-438.

24- Bkz. G. L. Strange, s. 211-212. Sâve, Merkezî İran'da Kazvin-Kum anayolu üzerinde bir şehir, H. H. Schander, "Sâve" mad. /A., X, 253.

25- İbnü'l-Kalânîsî, 202; Azîmî, 43; İbnü'l-Cevzî, IX, 205; Sibt, I, 77-78; Râvendî, I, 165 (511 yılı başında vuku buldu, deniyor); İbnü'l-Esîr, X, 438; İbn Kesîr, XII, 184; el-

Sultan Sencer'in, yeğeni Mahmud'u mağlup ettiği haberi Bağdad'a on gün içinde ulaştı. Emir Dübeys b. Sadaka, Halife Müstersid'e haber gönderip hutbeyi Sencer adına okutmasını istedi. Bunun üzerine 26 Cemaziyülevvel 513 (4 Eylül 1119) tarihinde Bağdad'da hutbe Sencer adına okunmaya başlandı.²⁶ Sultan Mahmud adına okunan hutbeye son verildi. Sultan Mahmud bu mağlubiyetten sonra İsfahan'a, Sencer ise Hemedan'a gitti. Sencer, askerlerinin az olduğunu ve yeğeni Mahmud'un çevresinde toplandıklarını görünce ona barış teklifinde bulundu.

Bu barış teklifi üzerine Sultan Mahmud, 513 yılı Şaban ayında (Kasım-Aralık 1119) beraberinde kıymetli hediyelerle birlikte Sultan Sencer'in yanına giderek bir mülakat yaptılar.²⁷ Tarihe "Rey Mülakatı" diye geçen bu sulh sonucunda, Sencer imparatorluğun hakiki sahibi olarak Hemedan, Rey, Sâve, Hûy ve İsfahan'ın bir kısmına hakim oluyor, yeğeni Mahmud ise, Irak, el-Cibâl ve Şam bölgelerine tayin ediliyordu.²⁸

Böylece devlet siyasi ve idari bakımdan yeniden şekilleniyordu. Yani Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi hükümdarı Sultan Sencer metbû, Irak ve Anadolu bölgesi kendisine verilen Sultan Mahmud tâbi hükümdar oluyordu. Bunu müteakip Sultan Sencer, hakimiyetinde bulunan yerlere haberler gönderip hutbelerde kendi isminden sonra yeğeni Mahmud'un isminin okunmasını emretti. Aynı şekilde 513 yılı Şevval ayında (Ocak 1120) Halife Müstersid'e haber yollayarak kendisi ile yeğeni adına hutbe okutmasını istedi.²⁹

Bunun sonucu olarak da 514 yılı Muharrem (Nisan 1120) ayından itibaren aynı yerlerde her ikisi de "Şâhensâh" ünvanını almak suretiyle Sultan Sencer

Enbâ, 175; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular" mad., *İA.*, X, 375; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 236.

26- İbnü'l-Esîr, X, 438; İbn Kesîr, XII, 184, Bu kaynakta 16 C. Evvel 513/25 Ağustos 1119 tarihi kayıtlıdır.

27- İbnü'l-Kalânîsî, 202; Hüseyinî, 62; Bundârî, 122; Sibî, I, 78; İbnü'l-Esîr, X, 439; Reşidü'd-dîn, 106; Müneccimbaşı, II, 547.

28- *el-Enbâ*, 175; İbnü'l-Esîr, *Atabekîyye*, II, 40; M. A. Köymen, "Sencer", mad., *İA.*, 488; Sanauallah, *The Decline of the Seljuqid Empire*, 39; H. Emin, *a.g.e.*, 95.

29- İbnü'l-Cevzî, 206; Sibî, I, 78; İbnü'l-Esîr, X, 439.

ve Mahmud adına hutbe okundu.³⁰ Hutbede Sencer için "Sultânul-A'zâm, Sultânus-Selâtin", Mahmud'a ise "Sultânul-Mua'zzam, Seyyidü's-Selâtin" ünvanları kullanıldı.³¹

Bunun neticesi olarak da Mahmud için, tıpkı Sencer için olduğu gibi beş nöbet tabi çalınmasına karar verildi.³² Bağdad'da okunan hutbelerde Sencer "Adûdu'd-devle" Mahmud ise "Celâlî'd-devle" ünvanları ile zikredildiler.³³

Görüldüğü gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud'un elinde kalmayarak, yine Selçuklu hanedanından amcası Sencer'e geçmiş ve bunun neticesi olarak, imparatorluğun ağırlık merkezi batıdan daha doğuya kaymıştır.

Halifelik ise, Irak ve Anadolu bölgesi kendisine verilen Sultan Mahmud'a tâbi kalıyordu.³⁴

Hille Arap emini Dübeyş b. Sadaka Irak bölgesinde karışıklıklar çıkarmak ve bundan menfaat sağlamak düşüncesinde idi. Bu düşünce ile önce Melik Mesud'u, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a karşı isyana teşvik etmiş ve iki kardeşin 15 Rebiülevvel 514/14 Haziran 1120 tarihinde Esedâbâd yakınlarında savaşmalarına neden olmuştu.³⁵ Daha önce belirttiğimiz gibi Dübeyş'in amacı, Bağdad ve çevresini yağmalayarak mal ve menfaat sağlamaktı. Melik Mesud'un Sultan Mahmud'a yenildiğini duyunca bölgeyi yağma ve tahribe başladı.

30- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

31- el-Enbâ, 175; Sultan Sencer ve Sultan Mahmud'un bu ünvanları kullanarak bastırdıkları sikkeler hakkında bkz. C. Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 438-439.

32- el-Enbâ, 175; Râvendî, II, 166; Hüseyinî, 62 Reşidü'd-din, 81; M. A. Köymen, *II. İmparatorluk*, 11.

33- Sibî, I, 79; Aynî, II, 358^a.

34- Büyük Sultan sıfatıyla Selçuklu İmparatorluğunun başına geçtikten sonra, Türk hakimiyet telakkisi icabı aynı imparatorluğu yeniden tanzim eden Sencer, geri kalan arazinin hepsini Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a tâbi bırakmıştır (Geniş bilgi için bkz. M. A. Köymen, *II. İmparatorluk...*, 14; Aynî. müellif, "Sencer", mad., *IA.*, 488; H. Emin, *a.g.e.*, 94).

35- İbnü'l-Cevzî, IX, 217; Sibî, I, 89; İbnü'l-Esîr, X, 447; İbn Kesîr, XII, 185; Ebû'l-Fidâ, I, 232.

Halife, Dübeys'i teskin etmek için Nakibü't-tâlibîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muammer'i göndererek, onu bu işten vazgeçirmek istedi ise de fayda vermedi.³⁶ Bu arada Halife, Sultan Mahmud'a elçiler göndererek Dübeys'in Irak'tan uzaklaştırılmasını istedi. Yağma ve tahriplerine cesaretle devam eden Dübeys, Bağdad'a gelerek şehrin batı kesiminde, Dâru'l-Hilâfe'nin tam karşısına çadırını kurdu. Sonra, sultanı Bağdad'a çağırdığı için Halifeyi tehdit etmeye başladı. "Sultan'ı buraya sen çağırdın, onu geri gönder yoksa yapacağımı yaparım" diyerek halifeyi korkuttu.³⁷ Fakat Sultan'ın geldiğini haber alınca Bağdad'dan ayrılmak zorunda kaldı.

Halife'nin yardım talebi üzerine 514 yılı Recep (Eylül-Ekim 1120) ayında Sultan Mahmud Bağdad'a girdi.³⁸ Halife'nin veziri İbn Sadaka kendisini merasimle karşıladı. Sultanın Bağdad'a girdiğine sevinen Bâbu'l-Ezc halkı üzerine dinarlar saçtı. Sultan şehre girdikten sonra ilk iş olarak Bağdad şahmeliğine Barankuş Zekevî'yi tayin etti.³⁹

Daha sonra Sultan Mahmud'dan korkan Dübeys b. Sadaka, karısı Şeref Hatun'u af dilemek üzere yirmi bin dinar para ve çeşitli hediyelerle birlikte Sultan'a gönderdiyse de, O, Dübeys'in özürünü kabul etmemiştir. Dübeys bu girişimden bir sonuç almayınca, Sultan'ın otlaktaki hayvanlarını yağmaladı. Bunun üzerine Sultan aynı yılın Şevval (Aralık 1120 Ocak 1121) ayında Dübeys'in üzerine yürümek için Hille'ye doğru yola çıktı.⁴⁰ Sultan Mahmud'un geldiğini haber alan Dübeys, tekrar emân dilemek istediysen de sonunda çareyi ilgâzî'nin yanına sığınmakta buldu. Fakat Sultan'ın askerleri onun peşini bırakmayınca itaat arz etmek zorunda kaldı.⁴¹

Bu suretle Irak'ta geçici de olsa sulh ve sükun sağlanmış oldu. Yani bu sırada Irak'ta gerek halifelik, gerekse Selçuklu devleti için en kudretli düşman olan

36- İbnü'l-Cevzî, IX, 217; Sibî, I, 90; *Atabekiyye*, 25.

37- İbnü'l-Esîr, X, 448; İbnü'l-Cevzî, IX, 218; Sibî, I, 90; İbn Kesîr, XII, 185.

38- İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; Sibî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 449.

39- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

40- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer.

41- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; Ebû'l-Fidâ, I, 232; İbn Kesîr, XII, 185; İbn Haldûn, V, 500.

Dübeys'in artık tehlike teşkil etmeyeceğini düşünen Sultan Mahmud, Bağdad'ı terkederek devletin asıl pâyitahtı olan Hemedan'a dönmek istedi. Fakat Halife, Dübeys tehlikesinin tamamen ortadan kalktığına emin değildi. Bunun için Sultan'a 515 yılı yazım da kendi yanında (Bağdad'da) geçirmesini istedi. Çünkü, Sultan'ın Bağdad'ı terk etmesini fırsat bilen Dübeys'in, İslâmlığın manevî merkezine tekrar hücum etmesinden korkuyordu. Halife, Sultan'ı bir müddet daha Bağdad'da ikamete ikna edebilmek için, Selçuklu ordusunun dört aylık masraflarını karşılamayı kabul etmiştir.⁴²

Halife, Sultan'ı Dübeys tehlikesine karşı Bağdad'da kalmaya ikna ettikten bir süre sonra, kendisine sadık kalacağına dair yemin etmesini istedi. 515 yılı Safer (Nisan-Mayıs 1121) ayında, avlanmadan dönen Sultan Mahmud, hususî olarak Halife tarafından görevlendirilen mutemed adamlarının⁴³ huzurunda, zamanın telakkisi gereği, halifeye itaat edeceğine ve baş gösterecek hadiselerde onunla istişarede bulunacağına dair yemin etmiş, bu olay nedeniyle halifeye hediyeler göndermişti.

Sultan Mahmud'un hiç bir kayıt ve şart ileri sürmeden yemin etmesi, halifeyi tatmin etmiş, Sultanı taltif etmek üzere büyük bir merasim tertip etmiştir. Halife 4 Şaban 515 (19 Ekim 1121) tarihinde hilafet sarayının salonunda meclisi topladı. Kendisi südde üzerinde oturuyordu. Sonra Sultan'ın veziri Ebû Tâlib Sümeyleft geldi ve süddenin sağ tarafında durdu. Halife'nin veziri İbn Sadaka sol tarafta duruyordu. Nihayet Sultan Mahmud içeri davet edildi, yanında kardeşi Mesud olduğu halde içeri girdiler. Halife'nin önünde hürmetle eğildiler ve yer öptüler. Sonra da Halife, Sultan'a tam hil'ât giydirip tâçlandırdı.⁴⁴ Ertesi gün Sultan'ın ziyaretine karşılık olmak üzere, Halife'nin veziri İbn Sadaka Sultan'ın nezdine gitti.⁴⁵

42- İbnü'l-Cevzi, IX, 222; Sibte, I, 96; M. A. Köymen, II. İmparatorluk, 39.

43- İbnü'l-Cevzi, IX, 225; Bu kişiler, *Kâdir'l-Kudât Zeynebi*, İbnü'l-Enbâri, İkbâl, Nazâr ve diğerleri.

44- İbnü'l-Cevzi, IX, 225; Sibte, I, 97; İbnü'l-Esîr, X, 470; Aynî, II, 363^b.

45- İbnü'l-Cevzi, IX, 226.

Bu dönem, sultan-halife münasebetlerinde müşterek kararların alındığı olaylardan biri Halife ile Sultan Mahmud'un, Sultan Sencer'e elçi göndermeleridir (Rebiülevvel 515/Mayıs-Haziran 1121). Yine bu yıl Sultan Sencer'in annesi (Mahmud'un ninesi) Seferiyye Hatun'un pâyitaht Merv'de ölümü üzerine, Bağdad'da üç gün boyunca ta'ziye merasimi yapıldı.⁴⁶ Daha sonra, hem ta'ziyeleri sunmak, hem de Sultan Mahmud ve Halife Müsterşid tarafından yazılmış menşûrları, Sencer'e götürmek amacıyla bir elçilik heyeti gönderildi.⁴⁷

Başkâdı Ebû Saîd el-Herevî'nin başında bulunduğu bu heyet, ertesi yıl hediyeyle birlikte geri Bağdad'a döndüler.⁴⁸ Bu heyetin gönderiliş amaçlarından biri herhalde Sultan Sencer'in hükümdarlığının halife tarafından meşrulaş-tırılması amacına yönelik olmasıdır.⁴⁹

Görüldüğü gibi, bu dönemde sultan-halife münasebetleri normal seyir izlemiş, çeşitli mahiyeti hâiz meselelerde, hayat şartlarının da tesiri ile müşterek kararlarla hareket edilmiştir.

Bu hadiseden sonra Halife ile Sultan Mahmud'un müşterek olarak yaptıkları bir başka teşebbüs de Artukoğlu İlgâzî'ye elçi göndermeleridir.⁵⁰ Elçi gönderilmesinin iki amacı vardı. Bunlardan biri, Sultan'ın kardeşi Melik Tuğrul ile birlikte Gürcü seferine katılan ve sağ sâlim geri dönen İlgâzî'yi tebrik etmek, diğeri ise, Sultan'ın önünden kaçtıktan sonra kayınpederi İlgâzî'ye sığınan Dübey'si himayesinden mahrum etmesini ve kızı ile olan nikahını fesh etmesini istemektir. İlgâzî, Halife ile Sultan'ın isteklerine rağmen Dübey's ile kızının nikahını fesh etmedi, ama Sultan ile Halife'ye olan tâbiliğini yeniden yeminle te'kid etti.⁵¹

Sultan ile Halife'nin Dübey's konusunda anlaşma yapmak üzere İlgâzî'ye elçi göndermeleri, iki taraf arasında müzakere yolunu açmış oluyordu. Bu uzlaşma

46- İbnü'l-Esîr, X, 469; İbnü'l-Cevzî, IX, 228-229; İbn Kesîr, XII, 189.

47- İbnü'l-Cevzî, IX, 229.

48- İbnü'l-Cevzî, IX, 234; Sibî, *TIEM*, XII, 146^b.

49- M. A. Köymen, *II. İmparatorluk*, 43.

50- İbnü'l-Cevzî, IX, 227; Sibî, *TIEM*, XII, 145^a; İbnü'l-Esîr, X, 514 yılı olayları arasında zikrediliyor; İbn Tağrıberdî, V, 515.

51- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

havasından istifade ile Dübey's, Halife'ye bir mektup göndererek, galiba itaat arz edip, anlaşma teklifinde bulundu. Halife de Sultan'dan habersiz olarak Dübey's'e bir elçi göndermiş ve ona hitaben yazdığı mektubunda, "bu barış girişimiyle kendi tevveccühünü kazandığını" Dübey's'e bildirmiştir. Böylece, kaynaklarda açıkça belirtilmemiş olsa da Halife Müsterşid, Selçuklu sultanını bir tarafa bırakarak Dübey's'le anlaşmış oldu.

Bu anlaşma ortamının sonucu olsa gerek, Dübey's tekrar Hille'ye dönmüş ve orada bulunan Selçuklu mümessillerini (Şahne) yerlerinden sürüp çıkarmıştır.⁵² Böylelikle Dübey's'in eline geçen bu bölgelerde Selçuklu hakimiyeti yok edildi.

Dübey's'in bu davranışını, Selçuklu hakimiyeti ile halifelik otoritesine karşı bir baş kaldırı ve kısa süre önce kendisi ile yaptığı anlaşmanın ihlali olarak gören Halife Müsterşid, bu kez Bağdad'da bulunan Sultan Mahmud'u Dübey's üzerine yürütmeye teşvik etti.⁵³ Bu suretle Selçuklu sultanını ikinci plana atarak, bu Arap emiri ile yaptığı anlaşma denemesi hüsrarla neticelenen Halife, menfaatlerinin o tarafta değil Selçuklu devleti tarafında olduğunu anlamış oldu.

Halife'nin teşviki üzerine Sultan Mahmud, Barankuş Zekevî komutasındaki bir orduyu Hille'de bulunan Dübey's üzerine gönderdi. Dübey's, Selçuklu ordusunun geldiğini haber alınca el-Ezâr denilen mevkiye sığındı. Barankuş Zekevî, Dübey's'i o bölgede muhasara altına aldıktan sonra, Sultan adına uzlaşma teklifinde bulundu. Uzlaşmanın sağlanabilmesi için Dübey's'in Sultana muhalefetten kaçınmasını, ayrıca bir emniyet tedbiri olarak da kardeşi Mansur'u Sultan'ın nezdine göndermesini istedi. Dübey's, içinde bulunduğu koşullar nedeniyle bu sulhu kabul edip, kardeşini Bağdad'a gönderdi.⁵⁴

Görülüyor ki, daha önce halifenin, Selçuklu devletinin menfaatlerini ve hakimiyet haklarını dikkate almadan tek taraflı olarak Dübey's'le anlaşmasına ve bunun neticesi olarak, Sultan-Halife münasebetlerindeki ahenkli işbirliği

52- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

53- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 473-474. Bu kaynak, Dübey's'in Hille'ye dönüşünde kardeşi Mansur'un rolü olduğunu, Halife ve Sultandan af dileyerek gittiğini söylüyor. Halbuki İbnü'l-Cevzî'de (aynı yer) Halife'nin Dübey's'le anlaşmak istemesinden istifade ile Hille'ye gittiğini anlıyoruz.

54- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer. Bu kaynaktaki malumat biraz farklı.

siyasetinin halife tarafından bozulmasına, bir mukabele gibi olmak üzere, bu sefer de Selçuklu sultanı, halifeliğin bu hususta düşüncesi ve görüşlerini almadan Dübeyş ile anlaşmıştır.⁵⁵

Fakat Halife böyle bir anlaşmaya razı olmamış, Sultan Mahmud'a müracat ederek Dübeyş'in Irak'tan uzaklaştırılmasını istemiştir.⁵⁶ Bu maksatla yapılan müzakereler sonuç vermemiş ve Sultan pâyitaht olan Hemedan'a gitmek üzere hazırlıklara başlamıştır.⁵⁷ Sultan 1 Rebiülevvel 516 (10 Mayıs 1122) tarihinde Bağdad'dan ayrıldı.⁵⁸

Halife, Dübeyş'e karşı kendinî emniyette hissetmediğinden, Aksungur Porsukî'yi Bağdad ve Irak şahnesi sıfatıyla Bağdad'da bırakmasını Sultan'dan istedi. Sultan halifenin bu isteğini kabul ederek bu komutanın Bağdad'a gelmesini emretti.⁵⁹

Bu durumda Halife'nin, Sultanla Dübeyş arasındaki anlaşmayı kabullenmediğini anlıyoruz. Çünkü o, Bağdad ve çevresini Dübeyş'ten gelecek saldırıya karşı savunması için Aksungur'u resmen görevlendirmesini Sultan'dan istemiştir.⁶⁰

b- Halifenin Etkinliğini Artırması :

Sultan Mahmud, Bağdad'ı terkeder etmez Halife bir nevi umûmî seferberlik ilan etti. Yaptığı çağrıda, Dübeyş'e karşı harbe iştirak etmeyen askerlerin halifelik himayesinden mahrum edileceğini bildirdi.⁶¹ Halife, isteği üzerine Bağdad şahneliğine tayin ettirdiği Aksungur Porsukî'nin de Dübeyş üzerine yürümesini emretti.

55- Köymen, *II. İmparatorluk...*, 55.

56- İbnü'l-Cevzî, IX, 228.

57- İbnü'l-Esîr, X, 473.

58- İbnü'l-Cevzî, IX, 232; İbnü'l-Esîr, aynı yer. Bu kaynakta Safer/Nisan ayında ayrıldı.

59- İbnü'l-Cevzî, IX, 231; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

60- İbnü'l-Cevzî, IX, 233.

61- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

Aksungur Porsukî maiyetindeki ordusu ile birlikte Dübey's'in üzerine yürüdü. Fakat 516 yılı Rebiülevvel ayının sonunda (9 Haziran 1122) yapılan savaşta Aksungur'un ordusu bozguna uğradı. Selçuklu ordusunun mağlubiyeti üzerine Halife, Selçuklu Sultanına müracaat lüzumu duymadan tekrar Dübey's ile uzlaştı. Halife-Dübey's uzlaşmasına göre; halifenin veziri olup, galiba Dübey's düşmanlığı ile temayüz etmiş olan Celâlî'd-dîn Ebû Ali b. Sadaka'nın vezirlikten azledilmesi karara bağlanmıştı ki, bu da halifelik müessesesinin Selçuklu vesayetinden çıkıp Mezyedoğulları vesayetine girmek zorunda olduğunu göstermektedir.⁶²

Sultan Mahmud, Aksungur'un mağlubiyeti neticesinde, halifenin Dübey's'le anlaşmasına çok sinirlendi. Öncelikle Dübey's'in kardeşi Mansûr b. Sadaka'yı ve oğlunu tevkif ederek tepkisini gösterdi. Daha sonra, kendisinden habersiz Dübey's'le ikili anlaşmaya giren Halife'ye karşı bir tedbir alması gerekiyordu. Nitekim Sultan, Halife Müstersîd Billah'a haber gönderip, Dübey's'le yaptıkları anlaşma gereği azlettiği İbn Sadaka'nın yerine, kendi veziri Osman b. Nizâmî'l-mülk'ün kardeşi Ahmed'i vezirliğe getirmesi tâlimatını verdi. Sultan'ın, Kâdî'l-kudât Ebû Saîd el-Herevî aracılığı ile gönderdiği bu tâlimat üzerine Halife, Ebû Nasr Ahmed b. Nizâmî'l-mülk'ü vezir tayin etti (Şaban 516/Ekim 1122).⁶³

Halifelik müessesesinin en yüksek makamı ile, Selçuklu devletinin en yüksek idarî makamındaki kişilerin kardeş olması, bu iki müessesenin ahenkli bir şekilde işbirliği amacına yönelikti. Sultan'ın, halifelik vezirini belirlemesi, Selçuklu devletinin halifelik üzerindeki nüfuz ve tesirini göstermesi açısından oldukça önemlidir.⁶⁴

Sultan Mahmud'un müdahalesi üzerine Halife, takip ettiği iki yönlü siyasetinde başarılı olamamıştır. Dübey's ise, Halife'nin anlaşma şartlarına uymadığını, Aksungur Porsukî'yi kendi üzerine sevk ettiğini ve parayla takviye

62- İbnü'l-Cevzî, IX, 235; İbnü'l-Esîr, X, 474; M. A. Köymen, *II. İmparatorluk*, 59.

63- İbnü'l-Cevzî, IX, 236; İbnü'l-Esîr, X, 476.

64- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 61.

Porsukî 516 yılı Ramazan (Kasım 1122) ayında Dübeys ile savaşmak üzere yola çıktı.⁶⁶ Bunu müteakiben Halife, bizzat savaş hazırlıklarına başladı.

Dübeys'in bu son hareketi doğurduğu neticeler bakımından son derece önemlidir. Çünkü uzun zamandan beri ilk defa Dübeys'in taarruzuna karşı, halifeyi ordusu başında görüyoruz.

Dübeys'in taarruza geçeceğini öğrenen Halife Müsterşid, hükümdarlık çadırının çıkarılmasını emretti. Arkasından seferberlik ilan ederek, halkı cihada (Gaza) çağırdı. Halife'nin, seferberlik ilan ederken halka "Cihâd" ve "Gazâ" kelimelerini kullanarak çağrıda bulunması, bu savaşa mukaddes, yani kafirlere karşı yapılan dinî savaş mahiyeti vermek istendiğini gösteriyor.⁶⁷ Bu olayda önemli olan, halifemin dünyevî iktidarı tekrar eline almağa teşebbüs etmesidir.

Halife'nin bu teşebbüsünü, batıdaki Papa-İmparatorlar mücadelesine benzeten bir tarihçimiz "Bu suretle batıda uzun süre devam eden Papa-İmparatorlar mücadelesi gibi doğuda da Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu İmparatorları arasında Halife-Sultanlar Mücadelesi Devri, adını verebileceğimiz bir devir başlamıştır" diyor.⁶⁸

Halife Müsterşid 14 Zilhicce 516 (13 Şubat 1123) Cuma günü namazdan sonra, sırtında siyah elbise, başında sarık, omuzlarında Peygamberin hırkası, elinde asa, belinde kuşak olduğu halde çadırına doğru yürüdü. Hem dinî reis, hem de bir hükümdar gibi sefere hazırlanan Halife, kendi nedimlerinden Nazar'ı başkumandan, İkbali de hâcip tayin etti.⁶⁹ Bu arada Aksungur Porsukî de maiyetindeki askerlerle birlikte halifemin yanına gelip, onun saflarına katıldılar. Halife, Aksungur Porsukî ve diğer komutanlardan, savaşta kendisine bağlı kalacaklarına dair yemin etmelerini istedi. Onlar da bağlılıklarını yeminle teyid ettiler.⁷⁰ Halife'nin ordusu; Bağdad halkı, Selçuklu ordusunu temsilen Porsukî ve bazı Arap emirlerinden oluşuyordu. Savaş alanına ilerlerken, hükümdarlık

66- İbnü'l-Esîr, X, 480.

67- İbnü'l-Cevzî, IX, 242; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Aynî, II, 367^b.

68- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 62.

69- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; *Atabekiyye*, 25.

70- İbnü'l-Cevzî, IX, 243.

alâmetlerinden bayrak (Alem)⁷¹ ve çetr kullanılması, halifeye müstakil bir hükümdar görüntüsü veriyordu. Bağdad halkı halifenin muzaffer olması için dua ediyor, Kur'ân-ı Kerîm hatmediyorlardı.

Nihayet, Dicle ile Fırat nehirleri arasında Nil⁷² kasabası civarında yapılan savaşta Dübeyş mağlup oldu. Pek çok insan nehirde boğuldu, bir çoğuda esir alındı. Halife savaş esnasında bizzat kılıç kullanmak zorunda kaldı ve savaş sonunda huzuruna getirilen esirlerin öldürülmelerini emretti (Muharrem 517/Mart 1123).⁷³

Görüldüğü gibi, Tuğrul Bey zamanında belirlenen statüye göre uzun zamandan beri İslâm dünyasında muhterem bir kişi olarak telakkî edilen Halife, ilk defa elinde kılıç ve özel sancağı ile savaş meydanına çıkmış, sanki bir hükümdar gibi siyasi hakimiyetini tekrar ele geçirmeğe teşebbüs etmiştir.

Halife Müsterşid, Dübeyş ile yaptığı savaşı zaferle sonuçlandırmış, fakat Dübeyş meselesini tam halletmeden geri Bağdad'a dönmüştür (10 Muharrem 517/10 Mart 1123).⁷⁴ Halife'nin Dübeyş meselesini tam halletmeden Bağdad'a dönmesini, M. A. Köymen, "İleride Selçuklu devletine karşı bir koz ve muvazene unsuru olarak kullanmak için halletmemiştir" diye yorumlamaktadır.⁷⁵ Halbuki, savaş meydanından mağlup olarak kaçan Dübeyş, bazı Arap kabilelerinin desteğini alarak Basra üzerine yürüdü ve şehri yağmalayarak halkı şehirden uzaklaştırdı. Bunu duyan Halife, Porsukî'ye haber gönderip Dübeyş meselesini ihmal ettiği için onu azarladı.⁷⁶ Bu olay Halife'nin Bağdad ve çevresinde huzur ve sükun istediğini, yani Dübeyş meselesinin halledilmesini istediğini göstermektedir.

Halife Bağdad'a dönünce, halifelik sıfatı yanında, muzaffer bir devlet reisi gibi Bağdad ve çevresindeki karışıklıkları önlemek amacıyla bazı tedbirler aldı.

71- İbnü'l-Cevzî, IX, 243; Aynî, II, aynı yer.

72- Bkz. G. Le Strange, Bağdad, 72-73.

73- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 482; Atabekîyye, 26; Aynî, II, aynı yer ve 368^a.

74- İbnü'l-Cevzî, IX, 243; İbnü'l-Esîr, X, 482; Ebû Şâme, I, 74.

75- M. Köymen, a.g.e., 68.

76- İbnü'l-Esîr, X, 482.

c- Sencer'in Irak Selçuklu Devletine Müdahalesi :

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun hakiki sahibi olan (metbu sultan) Sencer, Irak bölgesinde meydana gelen olayları yakından takip ediyor, gerektiğinde müdahalede bulunuyordu. Hem tâbiî olan Irak Selçuklu Devleti sultanı Mahmud'a, hem de tâbiînin tâbiî olan halifelige zaman zaman müdahalede bulunarak, vezirlerini azl etmelerini veya kendi istediği kişileri vezir tayin etmelerini emrediyordu. Bu süreç içinde Halife, birinci derecede Büyük Sultan Sencer'e, ikinci derecede de Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a tâbi idi.

İşte Sultan Sencer bu yıl (517/1123) içinde Sultan Mahmud'a haber göndererek veziri Osman b. Nizâmü'l-mülk'ü azl etmesini istedi. Büyük Sultan Sencer'in emri üzerine vezirini azl eden Sultan Mahmud, hiç bir sebep göstermeksizin, halifeden vezirini azl etmesini istedi. Bu suretle Sultan Mahmud'un emri ile vezirliğe getirilen bu zat, aynı sultanın talebi ile vezirlikten uzaklaştırıldı.⁷⁷ Bu olay, saltanatın halifelik üzerindeki etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Halife bir müddet sonra eski veziri İbn Sadaka'yı tekrar vezirliğe tayin etti.⁷⁸

Halifenin veziri Selçuklu sultanlarının emir ve direktifleri ile tayin ediliyor veya azledilebiliyordu. Buna karşılık halife, Selçuklu sultanından mukabil taleplerde bulunabiliyordu. Nitekim halife Bağdad şahnesinin değiştirilmesini Sultan Mahmud'dan istedi.

Halife Müsterşid Billah, uzun zamandır kendisine hizmet ettiği halde Bağdad şahnesi Porsukî'den nefret ediyordu. Bunun için Sultan Mahmud'a haber gönderip onu bu görevinden azl edip eski iktâ bölgesi Musul'a iade etmesini istedi. Sultan da Halife'nin ricasım⁷⁹ kabul ederek Porsukî'yi Musul'a gönderdi. Sultan

77- İbnü'l-Cevzi, IX, 246; Sibte, *TİEM*, nr. 2134, XII, 151^b; İbnü'l-Esîr, X, 486. Bu kaynakta, Halife veziri Ahmed b. Nizamü'l-mülk'ü, Sultan Mahmud'dan emir almadan önce azlettiği kayıtlıdır.

78- İbnü'l-Esîr, Aynı yer.

79- İbnü'l-Esîr, X, 491; İbn Haldûn, V, 503.

Mahmud daha sonra Sadu'd-devle Barankuş Zekevî'yi Bağdad şahneliğine tayin etti.⁸⁰ Görüldüğü gibi, Irak Selçuklu hükümdarının her talebini yerine getiren Halife, bazen mukabil taleplerde bulunabiliyordu. Halifeliğin manevî nüfuzu düşünülecek olursa bunu tabii karşılamak lazımdır.

Porsukî'nin Bağdad şahneliğinden alınmasını isteyen Halife, belki de amacına ulaşmada onu engel görmesinden dolayı, ricada bulunmuş ve Porsukî'yi görevinden azl ettirmiştir.⁸¹ Çünkü Halife, Dübeys'le yaptığı savaş tecrübesinden sonra, Bağdad'da şehir surlarını yeniden tamir ettirdi. Böylece savunmaya önem vererek dışarıdan gelecek saldırılara bizzat karşı koymayı düşündü. Bu tavır ve davranışlar halifelik müessesesindeki bünye değişikliğinin en bariz örnekleridir.

Selçuklu hükümdarları ile Abbâsî halifeleri arasında vukubulan kız alıp verme âdeti Sencer döneminde de devam etti. Abbâsî Halifesi Müstersîd Billah 518 yılı Recep (Ağustos-Eylül 1124) ayında, hâdimi Nazar ile İbnü'l-Enbârî'yi Sencer'in yanına gönderdi. Bu mutemed adamları ile birlikte meşhur âlim Kâdi Ebû Saîd el-Herevî'yi dünürlük yapması ve nikah için görevlendirdi.⁸² Kaynaklarda bu evlilikle ilgili teferruatlı malumat olmamakla birlikte, iki kaynağımızda, Halife'nin İmparator Sencer'in kızını almağa muvaffak olduğu kaydedilmiştir.⁸³

d- Melik Tuğrul-Halife Mücadelesi :

Hille Arap emiri Dübeys, Halife Müstersîd ile yaptığı savaşta mağlup olunca, (Muharrem 517/Mart 1123) bazı Arap emirlerinin desteğini almak istedi. Fakat Halife'nin emri üzerine Aksungur Porsukî'nin kendi üzerine yürüyeceğini duyunca Melik Tuğrul b. Sultan Muhammed'in yanına sığındı. Melik Tuğrul tarafından izzet, ikramla karşılanan Dübeys, onu Irak üzerine yürümeğe teşvik etti.⁸⁴

80- İbnü'l-Cevzî, IX, 249 (Halifenin ricasından bahsedilmiyor); İbnü'l-Esîr, X, 492; İbn Haldûn, aynı yer.; İbn Kesîr, XII, 194; Aynî, II, 374^b.

81- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 75.

82- İbnü'l-Cevzî, IX, 249; Sibî, Haydarabad nşr. I, 112; İbn Kesîr, XII, 194; Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 211-212; Aynî, II, 375^b.

83- İbnü'l-Cevzî, IX, 250; Sibî, aynı yer.

84- İbnü'l-Cevzî, IX, 252; Sibî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 482.

Dübeys'le birlikte harekete geçen Melik Tuğrul'un amaçları, Bağdad üzerine yürümek, Irak'ta Melik Tuğrul'un riyasetinde yeni bir Selçuklu hakimiyeti kurmak ve Bağdad halifeliğini kendi vesayetleri altına almaktır.⁸⁵

Halife, Dübeys'in Melik Tuğrul ile ittifak kurarak Irak'a doğru ilerlediklerini haber alınca, bölgeye girmelerine mani olmak amacıyla harekete geçti. Irak şahnesi Barankuş Zekevî'ye haber göndererek, savaşa hazır olması ve asker toplaması için emir verdi.

Halife'nin savaş için giriştiği bu hazırlıklar esnasında, halifelik lehine kaydedilebilecek mühim bir hadise gerçekleşti. Bu hadise, Halife'nin Sultan Sencer'in kızını almağa muvaffak olmasıdır.⁸⁶ Halife'nin Büyük Sultan Sencer'le kurduğu bu akrabalık bağının halifelik için siyasî bir menfaat temin edip etmediği ileride ortaya çıkacaktır. Fakat bu safhada şu söylenebilir, bu evliliğin halifenin yeni hüviyeti için müsbet tesiri olmuştur. Onun siyasî itibarını yükselttiği ve gelecekteki mücadelelerinde hasımlarına karşı daha rahat hareket etme zemini hazırladığı söylenebilir.⁸⁷

Savaş için toplanan askerlere silah dağıtan Halife, 5 Safer 519 (13 Mart 1125) günü devlet erkamı önünde yola çıkarken, üzerinde peygamberin hırkası, elinde asa, başında serpuş ve başı üzerinde şemse (saltanat şemsiyesi), yanında ise veziri Ebû Ali b. Sadaka, Nakîbu'n-Nukebâ, Kâdı'l-kudât ve nedimi İkbâl vardı.⁸⁸ Görüldüğü gibi, Melik Tuğrul'la savaş için Bağdad'dan hareket eden halifenin kıyafeti, daha önce Dübeys'e karşı yürüdüğü zamankinden hiçte farklı değildi.

Halife, rakiplerine karşı müdafa amacıyla yaptığı hazırlık sonrasında, Bağdad yakınlarına gelen hasımları üzerine cesaretle yürüdü. Melik Tuğrul, Halife'ye karşı savaşa girme cesaretini gösteremeden yolunu Tarîk-i Horasan'a çevirdi.⁸⁹ Bu

85- İbnü'l-Cevzî, IX, 252; İbnü'l-Esîr, X, 498; İbn Kesîr, XII, 196; İbn Haldûn, V, 503.

86- İbnü'l-Cevzî, IX, 250; Sibî, aynı yer.

87- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 76-77; Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 212.

88- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.; *Atabekîyye*, 25-26; Aynî, II, 373^a.

89- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.; İbnü'l-Esîr, X, 496.

arada Dübeys ise, Tuğrul'a iltihak etmek için yola çıkmıştı. Fakat o sırada şiddetli yağın yağmur Tuğrul ve adamlarını oldukça etkilemiş, Tuğrul ateşli bir hummaya yakalanmıştı. Dübeys, yanındaki iki yüz kadar süvari ile Nehrevan'a vardı. Onlar da şiddetli yağın ve yiyecek sıkıntısından zor durumda idiler. Nihayet Halife ile Dübeys, Nehrevan yakınlarında karşılaştılar. Dübeys, Halife'nin saltanat şemsiyesini (Şemse) görünce, halifenin önünde yer öptü ve "Ben kovulmuş bir kulunuzum, Emîru'l-mü'mîn kulumu affetsin" dedi.⁹⁰ Dübeys müttefiki Selçuklu prensini bir tarafa bırakarak, kendisini kurtarmak üzere bir defa daha Halife ile uzlaşmak istedi. Fakat Halife'nin veziri İbn Sadaka'nın engel olması ile amacına ulaşamadı.⁹¹ Halife'den yüz bulamayan Dübeys, Melik Tuğrul'un yanına, Halife ise yirmi beş günlük bir aynılıktan sonra Bağdad'da döndü. Halife, Bağdad'a döndükten sonra, Dübeys'in takip ve te'dibi için asker toplamaya devam etti.

Melik Tuğrul'un yanına dönmeğe mecbur olan Dübeys, ona "çıkın yolun Sencer'in nezdine gitmek ve onu kardeşi Mahmud'a, kendisini de Halife Müstersid'e karşı himaye etmesini istemek" olduğunu söyledi.⁹² Bunun üzerine her ikisi de Horasan'a gittiler. Yolda Sultan Mahmud'un hakimiyet sahasına dahil ülkelerden geçerken, Melik Tuğrul'un, Hemedan halkından fevkalade vergi alması Sultan Mahmud'u hareket geçirdi.⁹³

Dübeys ile Melik Tuğrul, Sultan Sencer'in nezdine varınca ondan, malum kişilere karşı kendilerini himayesi altına almasını rica ettiler.⁹⁴ Büyük Sultan, başlangıçta kendilerini hoş karşıladı ise de, onların şikayetlerini dinledikten sonra, rakiplerine karşı yardım edecek yerde, Dübeys'i tevkif ettirip bir kalede haps ettirdi. Sencer'in Dübeys'i hapsettirmekten maksadı, Halife'ye yakınlaşmak yani

90- İbnü'l-Esîr, X, 497; Aynı müel., *Atabekiyye*, 26; İbn Haldûn, V, 504; Aynî, II, aynı yer.

91- İbnü'l-Cevzî, X, 253; Sibî, *TIEM*, XII, 155^b; İbnü'l-Esîr, X, 497; son kaynakta, Halife, Dübeys'e acıdı ve onunla barışmak istedi deniliyor.

92- Sibî, *TIEM*, XII, 155^b.

93- İbnü'l-Esîr, X, 503.

94- İbnü'l-Cevzî, IX, 253; Sibî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 497. Son kaynakta, "Halife ve Barankuş Zekevî'den şikayetçi oldular" kayıtlı.

onun teveccühünü kazanmaktı.⁹⁵ M. A. Köymen, Dübey's'in tevkif edilip hapsedilmesi olayını, kaynaklarda verilen malumata rağmen, Sultan Sencer'in alması gereken tabii bir karar gibi görmektedir.⁹⁶

Bu dönemde, Bağdad'daki Selçuklu devleti temsilcisi (şahne) ile halifelik mensupları arasında zaman zaman anlaşmazlık vukubuluyor, halifenin ordusu başında seferlere çıkması ve müstakil bir hükümdar gibi davranması Selçuklu temsilcisini rahatsız ediyordu. Meselâ, Bağdad şahnesi Barankuş Zekevî ile Halife Müstersid Billah'ın nâibleri arasında çıkan nefret ve anlaşmazlık üzerine, Halife Barankuş'u tehdit etti. Kaynaklarda bu ihtilafın sebebi, Selçuklu devletinin Halifelik nezdindeki mümessili olan şahne ile Halife'nin nâibleri arasında karşılıklı ihtilafın başgöstermesi sonucu, halifenin, nâiblerinin tarafını tutması ve Bağdad şahnesini tehdit etmesidir. Bunu müteakip, hayatından korkan Şahne'nin, durumu arz etmek üzere Sultan'ın yanına gitmesidir.⁹⁷ Bu olay şöyle de yorumlanabilir. Aynı toprak üzerinde hakim olmak isteyen iki devletin, yani halifelik devleti ile Selçuklu devletinin, menfaatlerinin çarpışmasından ibarettir.

9 Recep 519 (11 Ağustos 1125) tarihinde Bağdad'dan ayrılan şahne Barankuş Zekevî, Sultan Mahmud'un nezdine giderek, ona bir rapor sundu. Raporunda, "Halife'nin saltanat istediğini, askerlerine kumandanlık ettiğini, savaflara katıldığını, cesaretinin arttığını ve Sultan'ın ona karşı dikkatli olması gerektiğini" bildirdi. "Eğer Irak'a gidip Bağdad'a girmekte acele etmezse, Halife'nin daha da güçleneceğini, Bağdad'a girmesine mâni olacağım ve şu anda elinde olan imkân ve fırsatı o zaman bulamayacağım" anlattı. Ayrıca "Halifenin, vezir İbn Sadaka'nın tesiriyle civar ülkelerdeki kumandanlar ile, bütün mahallî emirlere kendi etrafında toplanmaları için mektuplar gönderdiğini" bildirdi.⁹⁸

95- İbnü'l-Cevzî, aynı yer. Bu kaynakta açıkça Sultanın, halifeye yaklaşmak amacıyla Dübey's'i hapsettirdiği yazılı.

96- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Bkz. M. A. Köymen, *a.g.e.*, 80.

97- İbnü'l-Esîr, X, 502; *Atabekîyye*, 28-29; İbn Haldûn, V, 504; Ebû Şâme, I, 74.

98- İbnü'l-Cevzî, IX, 253-254; Sibî, *TİEM*, XII, 155^b; İbnü'l-Esîr, X, 503-504; İbn Haldûn, V, 504 (İbnü'l-Esîr'deki 520 yılı Recep ayı yanlış tesbit olsa gerekir); Aynî, II, 278^a.

Bağdad şahnesi Barankuş Zekevî'nin halife hakkında yaptığı şikayetlerin Sultan Mahmud'u tatmin etmediğini, meseleyi bizzat tahkik etmek istediğini anlıyoruz.⁹⁹ Sultan, Halife'nin ordusu başında iki kez sefere çıkmasını, Bağdad'a yapılan tecavüz karşısında, bu tecavüzü önlemek için girişilen bir müdafa hareketi olarak telakkî etmiş olmalıdır. Bundan dolayı da nihai amacının ne olduğunu tam anlayamadığı halifeye karşı bir mücadeleye girmek istemediği düşünülebilir. Ayrıca, Sultan Sencer'in himayesine sığınmış ve taht müddeîsi olan Melik Tuğrul'un, tahtı için halifeden daha büyük tehlike oluşturduğunu düşünerek, halifeyi kendisine rakip almak istememiş olabilir.¹⁰⁰

e- Sencer'in Batıya İkinci Müdahalesi :

Sultan Mahmud, yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı, Halife'ye karşı bir tedbir almak şöyle dursun, tahtı için asıl tehlikenin kaynağı olarak gördüğü Sultan Sencer'e karşı halife ile birleşmeyi tercih etti. Zîra kaynaklarımızın ifadesine göre Sultan Mahmud, Halife Müstersid'in Melik Tuğrul'a karşı savaşmasından memnun olduğunu bir mektupla halifeye bildirmişti.¹⁰¹ Sultan mektubunda, "kendisi için yaptıklarından dolayı halifeyi tebrik ederek teşekkürlerini bildirmiş ve halifenin hizmetçisi olduğunu, yakında huzuruna geleceğini" ifade etmiştir.¹⁰²

Daha sonra iki taraf, kendi aralarında yaptıkları muhabere ve müzakereler sonucunda, Sencer'e karşı birlikte savaşmaya karar verdiler.¹⁰³ Bu ittifak, Halife ile Sultan Mahmud'un müşterek düşmanları olan Melik Tuğrul'u himayesine almasına karşı gösterilen basit bir aksülamel değildir. Bilakis bu iki siyasî teşekkülün iç işlerine müdahale eden Sencer'e karşı ve onun tâbiliğinden kurtulmak amacıyla yapılmış şumullü bir anlaşmadır. Bu anlaşmanın diğer bir özelliği de, Halife ile Sultan'ın eşit güçlerde iki hükümdar gibi davranmalarıdır. Bu

99- İbnü'l-Cevzî, IX, 254; Sibî, *TIEM*, XII, 155b.

100- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 83-84.

101- İbnü'l-Cevzî, IX, 254; Sibî, aynı yer.

102- Sibî, aynı yer.

103- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.; Sibî, aynı yer.

da Halife'nin şahsına bağlı bir ordu kurmak suretiyle siyasî hüviyetini tamamlama yolunda büyük bir merhaleye varmış olduğunu ve Sultan Mahmud'un bu siyasî hüviyeti tamdağını gösteriyor.¹⁰⁴

Halife ile Sultan Mahmud'un kendi aleyhinde ittifak kurduklarını öğrenen Sencer, yeğeni Mahmud'a bir mektup göndererek, onu bu ittifaktan vaz geçirmeye çalıştı. Sultan Sencer mektubunda, "Sen benim sağ kolumsun, Halife ise, bana ve sana karşı oyun oynamaya azm etmiştir. Seninle ittifak ederek beni tasfiye ettikten sonra sana dönecektir. Ona iltifat etme. Bilirsin ki benim erkek evladım yoktur. Seni evladım edindim sana kızlarımı verdim. Benimle savaş yaptın, seni mağlup ettiğim halde sana kötülük yapmadım, bana karşı savaş yapmana sebep olanları öldürdüm ve seni sultanlığa iade ettim. Senin hakkındaki fikrim, bir babamın evladı hakkındaki fikir ve kanaati gibidir. Binaenaleyh sana düşen, ordumu alarak Bağdad'a gitmek, halifenin veziri İbn Sadaka'yı yakalamak, onların emrinde olan Kürtleri öldürmek, vezirin yaptırdığı askerî binaları, harp alet ve vâsıtalarını zaptetmek ve Halife'ye; "Ben senin kılıcımın ve hizmetçimim, sen babalarımın âdeti gereğince evine dön, ben senin haksızlığa ve tazyike maruz kalmama hacet bırakmam" demektir. Bu dediklerimi yaparsan ne âlâ, aksi halde şiddet kullanacağım" dedi.¹⁰⁵ Bu mektuptan anlaşıldığına göre, Sencer, Halife'nin eski statüsüne döndürülmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, siyasî bir devlet olarak hazırlıklarını mükemmel bir hale getirmiş olduğu anlaşılan halifenin hareketi, babalarımın gittiği yoldan fiilen ayrılmayı ifade etmektedir. Selçuklular ile aralarında ilk Selçuklu İmparatoru Tuğrul Bey'den beri mevcut statükoyu ihlal etmesine müsaade edilmemeli, gerekirse kuvvet kullanmak suretiyle bunu engellemeye çalışmalıdır.

Sultan Mahmud, Büyük Sultan Sencer'in mektubunu, kendisi için yeni tayin edilen vezir namzedinden aldı. Mektubu okuduktan sonra kendine olan güveni bir kat daha arttı ve metbûu Sencer'in tavsiyelerini kabul etti.¹⁰⁶ Daha sonra Bağdad üzerine yürüme hazırlıklarına girişti.

104- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 85.

105- İbnü'l-Cevzî, IX, 254-255; Sibt, *TIEM*, XII, 156^b.

106- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibt, aynı yer.

Halife, Sencer'in tazyiki ile müttefiki Mahmud'un Bağdad üzerine yürüyeceğini haber alınca, Mahmud'u Bağdad'a girmekten alıkoymak istedi. Sedidü'd-devle İbnü'l-Enbârî'yi Mahmud'a göndererek Bağdad'a gelmesini bir yıl sonraya ertelemesini istedi. Hatta bunun için muazzam miktarda para vermeyi teklif etti.¹⁰⁷ Halife'nin Bağdad'a girmekten alıkoymasının gerekçesi, halkın kıtlıktan yeni çıkmaları ve darlık içinde olmalarıdır. Bu durum, halifenin emelleri hakkında Mahmud'un şüphesini artırdı ve amcası Sencer'le, Şahne Barankuş Zekevî'nin tahminlerinde haklı olduklarını anladı.

Halife, Sultan Mahmud'u Bağdad'a gelmekten alıkoymayınca, sultanın vezirine elçi ve mektup göndererek, gelmesini engellemesi için emir verdi. Fakat vezirden kendisini çok mütesir eden bir cevap aldı.¹⁰⁸

Görüldüğü gibi, Halife'nin Sultan Mahmud'u her ne pahasına olursa olsun, Bağdad'a sokmamak hususunda bu kadar ısrar etmesinin bazı sebepleri olmalıdır. Bu sebebler şöylece sıralanabilir: 1. Halife'nin amacı, devlet olma yolunda aldığı askerî, siyasî ve malî tedbirleri Sultan'ın görmesine mâni olmaktır. 2. Henüz tamamlayamadığı anlaşılan bu hazırlık ve tedbirlerini tamamlayabilmek için vakit kazanmak. 3. Nihayet kendi tebaâsı telakkî ettiği bölge halkını sıkıntıya maruz bırakmamak.¹⁰⁹

Halife barış yolu ile Sultan'ı geri döndüremeyeceğini anlayınca, silah isti'maline ve asker toplamaya başladı. Bunu müteakip, başta kendi ailesi ve haremi olmak üzere, savaşamayacak olan Bağdad halkını şehrin batı kesimine geçirdi (10 Zilkade 520/26 Kasım 1126).¹¹⁰ Halife silahlı mücadeleye gireceğinin

107- İbnü'l-Esîr, X, 502; Başka bir kaynakta ise; Halife elçisine şu sözleri söylemiştir.

"İrak Dübeys tarafından harap edildikten sonra sana ve bana dayanamaz. Çünkü benim nezdimde ordu vardır, infakı lazımdır. Sen de orduyla geliyorsun, halbuki memleket haraptır. İkimizi birden çekemez (*el-Enbâ*, 154). Bu kaynakta da halifenin müstakil ordusu olduğu açıkca ifade ediliyor. Yani Halife müstakil bir orduya sahip siyasî bir teşekkül olma yolundadır.; *Atabekiyye*, 29; *Aynî*, II, 378^a.

108- İbnü'l-Cevzî, IX, 255.

109- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 90-91.

110- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, *TİEM*, XII, 156^b; İbnü'l-Esîr, X, 503'de (Zilhicce/Aralık 1126-Ocak 1127); *Atabekiyye*, 29 (Zilkade 520).

alameti olarak, Sultan Mahmud'un geleceği istikamette Bağdad dışında süradık (Halifelik çadırı)'m kurdurdu.¹¹¹

Sultan Mahmud, Bağdad'a girmeden önce, halifeyi silahlı bir hareketten vaz geçirmek ve Selçuklu devleti ile halefelik arasında daha önce belirlenmiş eski statü esas olmak üzere bir uzlaşmaya varmak için Halife nezdine bir elçilik heyeti gönderdi. Barankuş Zekevî ile Es'ad Tuğraî'nin başında bulunduğu bu elçilik heyeti süradık önüne geldikten sonra kapıda bir müddet bekletildiler. Daha sonra halifenin huzuruna giren elçiler, önünde yer öptüler ve müzakereler başladı. Elçiler, Bağdad'a gelmesinden endişelenen Halife'ye, Sultan Mahmud'un çok kızdığını söylediler. Konuşmalar somunda da Halife'ye haşin davrandılar. Halife verdiği cevapta; "kendisinin Sultan'a, bu sene Irak'a gelmeyi te'hir etmesi icap ettiğini söylediğini, Sultan'ın ise, bunu kabul etmediğini belirttikten sonra, Sultanla aralarındaki anlaşmazlığı ancak kılıcın halledeceğini" ifade etti. Sonra Barankuş'a hitaben, "Sultanın kalbini sen bozdun ve onun Irak'a gelmesine sebep oldun dedi ve öldürmek için üzerine yürüdü. Fakat vezir İbn Sadaka, onun elçi olduğunu hatırlatarak, öldürülmesine mâni oldu. Bu suretle elçilik heyeti halifenin savaş azmimi öğrenmekten başka hiç bir netice elde edemedi, beraberlerinde vezir İbn Sadaka'nın yazdığı, büyük ihtimalle içinde menfi cevap bulunan mektup olduğu halde Karmisin¹¹² (Karmansah)'de bulunan Sultan Mahmud'un yanına döndüler. Barankuş Zekevî, Bağdad'da gördüklerini ve halifenin savaş için şehrin batı yakasına çadır kurdurduğunu ve askeri silahlandığını Sultan'a bildirdi. Sultan buna oldukça sinirlendi ve Bağdad üzerine yürüyüşe geçilmesini emretti.

Halife kurban bayramı namazını süradıkının arkasına ilave ettirdiği büyük çadırda kılınmasını emretti (10 Zilhicce 520/28 Aralık 1126). Bayram namazında bütün devlet erkam hazır bulundu. Halife Müsterşid çadırın ortasına yerleştirilen minberin üzerine çıkarak bir konuşma yaptı. Minberin yambaşında Halife'nin veliahdi Râşid elinde kılıç olduğu halde duruyordu.¹¹³ Bu manzara bir dinî

111- İbnü'l-Esîr, aynı yer; Aynî, II, aynı yer.

112- G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, s. 186.

113- İbnü'l-Cevzî, IX, 256; Sibî, *TIEM*, XII, 156^b-157^a; İbnü'l-Esîr, X, 504; *Atabekiyye*, 29.

merasimden çok sanki bir savaş propogandası mitingine benziyordu. Dinî merasim sona erip Halife çadırına çekilince, halk göz yaşlarını tutamayarak halifenin zaferi için dua ettiler.

Sultan'ın Bağdad üzerine yürümekte kesin kararlı olduğunu öğrenen Halife, savaş taktiğinde yeni bir değişiklik yaparak, müdafaa savaşı yapmak üzere ordusunu nehrin doğusundan batısına geçirdi.¹¹⁴ Daha sonra, hâdim Affî bir askerî kîta ile Vâsıt'a gönderdi. Amacı buradaki Selçuklu devleti mümessillerini sürüp çıkarmaktı. Bu sırada Bağdad civarında Hulvan'a kadar gelmiş olan Sultan, Affî üzerine meşhur İmâde'd-din Zengî'yi gönderdi. Zengî halifelik ordusu ile önce sulh yapmak istedi ise de başarılı olamadı. Sonuçta, savaş yapıldı ve halifelik ordusundan pek çok kişi öldürüldü ve esir edildi.¹¹⁵

Sultan Mahmud 18 Zilhicce 520 (4 Ocak 1127)'de Bağdad'a girdi¹¹⁶ ve Bâbu Şemmasiyye'de konakladı. Askerlerinin bir kısmı halkın evlerine girdiler. Halkın şikayetleri üzerine Sultan buna mâni oldu ve askerlerinin zarar vermesini önleyici tedbirler aldı.

Sultan, Bağdad'a girdikten sonra da aralarındaki anlaşmazlığı, silahlı çatışmaya meydan vermeden, sulh yolu ile halletme çarelerine devam etti. Halife'ye elçiler göndererek onu, teskin edici sözlerle anlaşmaya ve sarayına dönmeye davet etti. Halife ise, her seferinde menfî cevap veriyordu.¹¹⁷ Sultan'ın ordusu nehrin doğusunda, halifenin ordusu karşısında yerini aldı. Nehrin batı yakasındaki halk, karşılarındaki Sultanın askerlerine küfrediyorlar, onlara "batınîler", "mülhidler" diye hitab ediyorlar ve halifeye isyan ettiklerini, yaptıkları her türlü mukavelemin hükümsüz olduğunu, hatta nikahlarının fâsid olduğunu

114- İbnü'l-Cevzî, IX, 258; Sibî, *TIEM*, XII, 157^a; İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Haldûn, V, 505.

115- İbnü'l-Cevzî, IX, aynı yer; Sibî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 503; *Atabekiyye*, aynı yer.

116- İbnü'l-Kalânîsî, 215; Bundârî, 144 (Zilhiccenin son 10. günü); İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 504'de (20 Zilhicce 520'de Sultan halkın şikayetlerini önleyici tedbirler aldı, deniyor); *Atabekiyye*, 29; Aynî, II, 378^a; İbn Haldûn, V, 505.

117- Sibî, *TIEM*, XII, 157^a; İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekiyye*, aynı yer.; Aynî, II, aynı yer.

söylüyorlardı. Aynı zamanda birbirlerine ok atarak kendilerince savaşı başlatmış oluyorlardı.

Sultan Mahmud'un ordusundan bir grup asker, halifenin doğu yakasındaki sarayını yağma ettiler (4 Muharrem 521/19 Ocak 1127).¹¹⁸ Halife'nin sarayının yağmalanmasına Sultan Mahmud'un göz yumduğu, emir vermese bile engel olmadığı anlaşılıyordu.¹¹⁹ Halifenin sarayının yağmalanmasına halkın tepkisi büyük oldu. Bağdad halkı toplanarak "savaş", "savaş" diye bağırıyorlardı. Bunu gören Halife süradıkından çıktı. Başında çetresi vardı, veziri İbn Sadaka önünde yürüyordu. Etrafında toplanan savaşçıları teşvik etmek amacıyla askerî mızıkacı (Bûkat) çalınmasını emretti.¹²⁰ Bu arada halifenin sarayını yağmalayan Selçuklu askerleri üzerine, yaklaşık bin kadar silahlı Bağdadlı ansızın baskın yaptı. Kumandanlar da dahil pek çok kişi öldürüldü ve bir o kadar da esir edildi. Mukabil yağma hareketleri ile arbeye devam etti.¹²¹

Nihayet Halife ve veziri, emirlerindeki muharip kuvvetlerle 25 Muharrem 521/7 Ocak 1127 tarihinde nehrin doğu yakasına geçtiler. Bunun üzerine Selçuklu ordusu şehri dışardan muhasara etti.¹²² Muhasara sırasında yapılan çarpışmalar günlerce devam etti. Bu arada halifelik ordusunda bulunan bir komutan Ebû'l-Feth b. Verrâm¹²³ bilinmeyen bir nedenle Selçuklu ordusu safına geçti. Bunu müteakip, daha önce Vâsıt'a gönderilen ve halifenin adamı Aff'e karşı bir zafer kazanan, İmâde'd-dîn Zengi de Sultan'a yardım için Bağdad'a geldi.¹²⁴ Bu zamana kadar taarruz üstünlüğünü elinde tutan halife iken, bu kumandan geldikten

118- İbnü'l-Kalânîsi, 216; İbnü'l-Cevzî, X, 2; Sibî, XII, 160b; İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 197 (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam'da bu olayları bizzat gördüğünü, o zaman henüz çocuk yaşta olduğunu bildiriyor); Aynî, II, 378^b.

119- Bundârî, 144'de Halifenin Sarayının yağmalanmasından vezir Dergûzîn'i'yi sorumlu tutuyor.

120- İbnü'l-Esîr, X, 504; *Atabekîyye*, 30.

121- İbnü'l-Cevzî, X, 3.

122- İbnü'l-Cevzî, X, 3-4; *Atabekîyye*, aynı yer; Aynî, II, aynı yer.

123- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, aynı yer; Ebu'l-Heyca el-Kürdî ismi geçmektedir.

124- İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, aynı yer; İbn Haldûn, V, 505.

sonra, üstünlüğü temin eden sultanın taarruza hazırlandığını görüyoruz. Nihayet dengenin aleyhine bozulduğunu gören Halife, Sultan'la anlaşmaya razı oldu. İki siyasî teşekkül arasında uzlaşmanın meydana gelmesinde halifenin veziri İbn Sadaka'nın oldukça önemli rolü oldu.¹²⁵ Böylece savaş durdu ve elçiler gönderilerek sulh müzakereleri başladı.

Halife, Sultan Mahmud'un sadakat yemini etmesi için Kâdı'l-kudât Zeynebî ve İsmâil es-Suffî ile beraber otuzdan fazla şâhidden oluşan elçilik heyetini gönderdi. Fakat Sultan bu heyettekileri altı gün müddetle yanında alıkoydu. Halk elçilik heyetinin tevkif edildiği zehabına kapılarak, savaş için hendekler kazmaya başladı. Sultan'ın aleyhinde konuşuyorlar, "batım" olduğu, "Rûm gazasına çıkacak yerde, halife ve müslümanlarla savaşmaya geldiğini" söylüyorlardı.¹²⁶

Halkın bu tepkileri karşısında, Sultan'ın kumandanları, başta Barankuş Zekevî olmak üzere Halife ile savaşılmasını istiyorlardı.¹²⁷ Fakat Sultan, halifeliğin kutsallığına inanmakta, devletin aleyhine de olsa mecbur kalmadıkça, hatta metbûu Sencer'in açık emrine rağmen halife ile bozuşmayı göze alamamakta idi.

Sultan Mahmud, savaş isteyen kumandanlarına rağmen, halifelik başkadısı Zeynebî'nin başkanlığındaki elçilik heyetini huzuruna kabul etti. Başkadı Zeynebî halifenin mektubunu Sultan'a okuyunca, Sultan yer öptü ve "İşittim ve halifenin emirlerine itaat ettim" dedi.¹²⁸ Uzlaşmadan sonra Sultan'ın adamları, savaş esnasında Bağdad halkı tarafından yağmalanan malların iadesini Halife'den istediler.¹²⁹ Sultan'ın adamlarının yağmalanan malların iadesi için Halife'ye başvurmaları, Sultan Mahmud'un Bağdad halkı üzerindeki hakimiyet hakkının, halifelik devletine intikal ettiğini ve bunun Sultan Mahmud tarafından da kabullenildiğini göstermektedir. Bu talep üzerine Halife hâcibine gerekli emri

125- İbnü'l-Kalânisi, 216; İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, XII, 160^a; *Atabekiyye*, 30'da Sultan'ın Sulh için elçiler gönderdiği belirtiliyor; Aynî, II, 378^b.

126- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

127- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

128- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Kalânisi, 216.

129- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

vererek yağmalanan malların imkan dahilinde geri iade edilmesini emretti. Böylelikle Sultan, Halife'nin itaatine girmiş ve halifeliğin siyasi hüviyetini tammış oluyordu.¹³⁰

Daha sonra Halife, veziri ile birlikte en seçkin adamlarından oluşan bir heyeti hediyelerle birlikte büyük bir merasimle Sultan'a gönderdi.¹³¹ Sultan'ın huzurunda yapılan merasimde vezir İbn Sadaka, âdet olduğu üzere elçilik vazifesini îfa ettikten sonra, Sultan ayağa kalkarak yer öptü. Merasimden sonra her iki siyasi teşekkülün vezirleri, Sultan'ın vezirinin (Dergüzinî) sarayında bir araya gelerek, iki devletin karşılıklı münasebetlerini ilgilendiren meseleleri görüştüler. İki vezirin temsil ettikleri devletlerin karşılıklı münasebetlerini tanzim için ne gibi karar aldıkları hakkında kaynaklarda her hangi bir malumat yoktur. Fakat, müzakereler somunda vezir İbn Sadaka'nın Sultan'ın vezirinin sarayından çıkarken memnun ayrılmasından anlaşılıyor ki, aralarında tam bir mutabakat sağlandı.¹³²

Bu mutabakata göre; Bağdad'daki Selçuklu taraftarlarının menfaatleri, halife tarafından dikkate alındığı ve korunduğu anlaşılıyor. Sonra Darphanenin açıldığı ve kim dinar yaptırmak için verdiği ayarı düşük paraları kabul etmezse kammın akıtılacağı ilan edildi. Halife'nin veziri bu yüzden cezaya uğradı ve Sultan'a her ay için bin dinar tazminat ödedi. Sonra Darphane kapatıldı ve bu tedbirlerden sonra ticari serbestlik getirildi.¹³³

Görüldüğü gibi, Sultan Mahmud Bağdad'daki iktisadi hayata müdahale ederek, düzene koydu ve kısa sürede iktisadi hayatta bolluk ve genişlik meydana geldi.

Bağdad'da ticari hayatın da düzene girmesi sonucu, iki siyasi teşekkül arasında nezaket ziyaretleri başladı. Bu kez Sultan'ın veziri daha önceki ziyarete mukabele olarak Halife'nin nezdine geldi (4 Safer 521/20 Şubat 1127). Halifelik tarafından büyük bir alaka ile karşılanan elçilik heyetine hil'ât giydirme merasiminden sonra, iki vezir tekrar bir araya gelerek uzun süre yalnız

130- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 105; Aynı mlf., "Sencer" mad., *İA.*, 488.

131- İbnü'l-Cevzî, X, 4.

132- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 106.

133- İbnü'l-Cevzî, X, 5.

görüştüler.¹³⁴ Bu ikili müzakereler, ziyaretin nezaket ziyareti sınırlarını aştığını göstermektedir.

Bir müddet sonra Sultan Mahmud, Medâin'de hastalandı. Sultan bayılarak atından düşmüş, hatta öldüğüne dair şâyialar etrafa yayılmıştı. Sultan'ın hastalığı sırasında, Halife Müstersid, Selçuklu Sultanına ilaç ve hediyeler göndermiştir.¹³⁵ Halife'nin gösterdiği yakın alaka ve Sultan'a hediyeler göndermesi, onun yeni kurulan sulh münasebetlerinde samimi olduğunu ve iyi münasebetlerin devam etmesi isteğini gösteriyor.

Sultan Mahmud, Bağdad'dan ayrılmadan önce İmâde'd-dîn Zengi'yi Bağdad şahneliğine tayin etti.¹³⁶ Halifeliğin manevî hüviyeti yanında, siyasî hüviyetinin de Sultan Mahmud tarafından resmen olmasa bile fiilen tanındığını daha önce belirtmiştik. Buna rağmen, Sultan Mahmud'un Irak ve Bağdad'a şahne ataması, Selçuklu devleti ile halifelik münasebetlerinin devam etmesine mâni olmadığını görüyoruz. Yani, yapılan siyasî anlaşmalardan sonra, siyasî hüviyeti kabul edilen halifeliğin, Selçuklu devletine tâbiliği devam etmektedir.¹³⁷

Sultan Mahmud, Bağdad işlerini böylece Selçuklu devleti menfaatlerine uygun düşecek şekilde hallederek 12 Rebiülahir 521 (28 Nisan 1127) tarihinde Bağdad'dan ayrıldı. Sultan ayrılmaya karar verince, Halife ona hil'âtlar ve çok sayıda hayvanlar gönderdi.¹³⁸

Sultan Bağdad'dan ayrıldıktan sonra veziri Kıvâmü'd-dîn Ebu'l-Kâsım Ali Dergüzîni'yi Hemedan'da azl edip hapsetti.¹³⁹ (Recep 512/ Temmuz 1127). Sultan'ın vezirini azletmesinin sebebi, halifelik ile yapılan müzakerelerde Selçuklu devletinin ve onun başında bulunan hükümdarın menfaatlerine uygun şekilde

134- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

135- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

136- İbnü'l-Esîr, X, 507'de, Sultan'ın, Zengi'yi Bağdad şahnesi olarak atamasının sebebi; Halife'den kendisine bir zarar gelmesini önleyecek şekilde başarılı bir komutan olması dolayısıyladır. Ayrıca, İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, XII, 160b; Ebû'l-Fidâ, I, 238; İbn Kesîr, XII, 198; *Atabekiyye*, 31; İbn Hallikân, II, 328; İbn Haldûn, V, 505.

137- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 110.

138- İbnü'l-Cevzî, X, 5; İbnü'l-Esîr, X, 507'de 10 Rebiülevvel 521/24 Mart 1127 tarihli.

139- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 508.

tanzim edememesidir. Yani, müfuz ve salahiyetini daha fazla, halifelik lehine kullanmakla itham edilmesidir.¹⁴⁰ Bu da yapılan müzakerelerden Sultanın pek memnun kalmadığını gösteriyor.

Sultan azlettiği vezirinin yerine, halifemin harfesinde bulunan Enûşirvân b. Hâlid'i tayin etti. Fakat Enûşirvân b. Hâlid, kısa süre sonra kendisi görevinden istifa ederek Bağdad'a döndü.

Ma'zul vezir Dergüzî'nî'ye gelince, Sultan Sencer'in 522/1128 yılında batıya (Rey) gelişine kadar hapiste kaldı. Sultan Sencer, 24 Muharrem 523/29 Ocak 1129'da onu tekrar Mahmud'a vezir yaptı.¹⁴¹

f- Sencer'in Batıya (Rey) Yürümesi ve Halifelik Siyaseti

Büyük Selçuklu Sultanı bu yıl (522/1128) batıdaki işleri düzene koymak amacıyla Horasan'dan Rey'e geldi.¹⁴² Sultan Sencer imparatorluğun batısındaki işlerin merkezden emir, tavsiye ve direktiflerle düzeltilmeyeceğine hükmetmiş olmalı ki, imparatorluk işini yeniden düzenlemek amacıyla ordusunun başında batıya hareket etti. Geliş sebebi; Sultan Mahmud ile aralarındaki anlaşmazlık¹⁴³ veya Melik Tuğrul ile Arap emiri Dübeys'in, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'i Irak'a yürümeye teşvik etmeleridir. Çünkü onlar, Sultan Sencer'e, Halife Müstersîd ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un kendisine karşı müdafada bulunmak üzere ittifak ettiklerini ileri sürüyorlardı.¹⁴⁴

140- Bundârî, 141'de vezirin azl sebebi belirtilmiyor. Sadece üç yıllık vezirlik döneminde zalim ve gaddarlığından dolayı azl edildi diyor; İbn Haldûn, V, 506.

141- İbnü'l-Esîr, X, 515; İbn Haldûn, aynı yer.

142- Hüseyinî, 146; El-Bundârî, 146; İbnü'l-Cevzî, X, 8; İbnü'l-Esîr, X, 515; İbn Haldûn, aynı yer.

143- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

144- İbnü'l-Esîr, aynı yer. Belki de, Sultan Mahmud'un halifeliğin siyasi hüviyetini resmen olmasa bile, fiilen kabul etmesidir. Halbuki, daha önce Sultan Sencer, halifeliğin siyasi hüviyetini yok etmesini Sultan Mahmud'a açık olarak emretmişti; Aynî, II, 391^a.

Ordusu ile kendine ait toprakların en batısındaki Rey şehrine gelen metbu Sultan Sencer, Hemedan'da bulunan yeğeni Sultan Mahmud'a elçi göndererek "eskisi gibi itaat üzere bulunup bulunmadığımı" görmek üzere onu kendi nezdine çağırdı. Sencer'in davetine icabet eden Sultan Mahmud, Hemedan'dan ayrılarak Rey'e gitti. Sultan Sencer, bütün ordusuna onu karşılamalarını emretti ve yanında bir taht kurdurarak yeğeni Mahmud'u yanına oturttu. Yani yeğenine şeklen kendisine müsâvî veya saltanatta ortak bir hükümdar muamelesi yaptı; son derece itibar ederek, ikramlarda bulundu. Bu buluşma ve iki hükümdarın Rey'de ikametleri 15 Zilhicce 522/10 Aralık 1128 tarihine kadar sürdü.¹⁴⁵

Halifelik Meseselesi'ne gelince: Sultan Sencer'in batı seferine çıkmasındaki önemli etkenlerden biri, Halife ile Sultan Mahmud'un ittifak ettiklerine dair söylentiler idi. Sencer'in Sultan Mahmud'la yaptığı Rey mülakatında halifelik meselesine hiç değinmediğini görüyoruz. Hatta halifeliğe karşı her hangi bir şekilde tedbir alınmasını ve onun siyasi hüviyet kazanmasını, önlemeyi emretmediği gibi, Sultan Mahmud'dan halife ile aralarındaki anlaşmayı bozmasını bile istememiştir. Bilakis Sencer'in, halifelik ile olan münasebetin zahiren normal olduğunu göstermeye oldukça dikkat ettiğini, Halife'nin kendisine gönderdiği elçiye gösterdiği ilgi ve alakadan anlıyoruz.¹⁴⁶

Halife, Ali b. Tarrad ez-Zeynebî'yi, Dübeys'i katından uzaklaştırması için elçi olarak hil'ât ve hediyelerle birlikte Sencer'in yanına gönderdi. Halife'nin gönderdiği hil'âtları giyen Sencer, elçiye büyük ikramlarda bulundu. Elçiye gerdanlık, iki at, iki süslü kılıç ve iki sancak veren Sencer, kapısında üç namaz vakti nöbet çalınmasına izin verdi. Görüldüğü gibi Sultan Sencer, daha önce elçi gönderen hiç bir hükümdarın elçisine göstermediği ilgi ve itibar, halifenin elçisine göstermiştir. Hatta Halife'nin siyasi hüviyetini tanıdığını gösteren alâmetler vermiştir.¹⁴⁷ Daha sonra da Nisâbur hatibi İbn Saîd'i elçi olarak Halife'ye gönderdi.

145 - İbnü'l-Esîr, X, 515; İbn Haldûn, V, 506; Ebû'l-Fidâ, I, 239-240.

146 - İbnü'l-Cevzî, X, 5; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 121.

147 - İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 198.

Halife'nin elçisi Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî beraberinde Sultan Sencer'in elçisi İbn Saîd olduğu halde Bağdad'a geldiler. Halife Bağdad camilerinde hutbede onun adının zikredilmesini emretti ve hil'âtler giydirdi.¹⁴⁸

Sultan Sencer, metbû hükümdar olarak imparatorluğun batısındaki işleri kendi lehine düzene koymak için Rey şehrine gelmiş ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmud ile Abbâsî Halifesinin elçisine son derece iyi davranmıştı. Bununla beraber Halife'nin düşmanı olan Dübey's'in Bağdad şahneliğine tayin edilmesini istemiştir. Sultan Sencer daha önce Sultan Mahmud tarafından Bağdad şahneliğine tayin edilmiş olan İmâde'd-dîn Zengi'nin azl edilerek yerine Dübey's'in tayin edilmesini istedi. Ayrıca Halife'nin bu tayine itiraz edebileceğini düşünerek yeğeni Mahmud'a, "Halife'nin de Dübey's'i affetmesini", halifeye söylemesini istedi.¹⁴⁹ Halbuki Sencer, Dübey's ile Melik Tuğrul kendi himayesine sığındıkları zaman, Dübey's'i hiç te hoş karşılamamış, hatta onu tevkif bile etmişti. Sencer bu anlaşılmaz tutumunu belki de halifelik ve Zengi tehlikesini göz önünde bulundurarak yapmış olmalı.¹⁵⁰ Bunun içinde nüfuzunu kullanarak Dübey's'in Bağdad şahneliğine getirilmesini istemiştir.

Bu olaylardan anlıyoruz ki Sultan Sencer halifeliğe karşı açık bir siyaset izlememiştir. Bir taraftan halifenin elçisine büyük iltifatlar ederek, sanki halifeliğin siyasî hüviyetini tammış gibi davramıyor, öte yandan Halife'nin siyasî rakibi ve düşmanı olan Dübey's'in Bağdad şahneliğine tayin edilmesini emrediyor.

Sultan Mahmud, Rey mülakatı kararlarını tatbik etmek üzere Bağdad'a geldi 19 Muharrem 523 (14 Ocak 1129).¹⁵¹ Şehre girmeden önce beraberinde getirdiği Dübey's'i yolda bir yerde bıraktı. Sultan'ın Bağdad'a girişinde her hangi bir karşılama merasimi yapılmaması, belkide Dübey's'in Bağdad şahneliğine tayin edildiğini Halife'nin önceden haber almasından dolayıdır. Sultan Mahmud şehre

148- İbnü'l-Cevzî, X, 8; İbn Kesîr, XII, 199.

149- İbnü'l-Cevzî, X, 8; Ebû'l-Fidâ, I, 240.

150- Sultan Sencer, 527 yılında Halife Müsterşid'e gönderdiği bir mektupta Dübey's'e karşı olan yumuşak tutumunun sebebini izah ediyor. Bkz. s. 158.

151- İbnü'l-Cevzî, X, II; İbnü'l-Esîr, X, 517; İbn Kesîr, XII, 199; Aynî, II, 391^b; C. Alptekin, *The Reing of Zengi*, Erzurum, 1978, s. 34.

girdikten bir müddet sonra, metbû hükümdar Sencer'in emri üzerine, Halife'den Dübey's'i affetmesini istedi. Halife, Dübey's'i affetmesi için yapılan teklifi reddettiği gibi, onun Selçuklu devlet teşkilatında görevlendirilmesine, yani Bağdad şahneliğine tayin edilmesine şiddetle karşı çıktı. Sultan Mahmud'a mektup yazarak: "Eğer Dübey's'in Bağdad'a girmesini engellemezsen onu, buradan biz çıkarırız. Aramızdaki barış ve anlaşmayı da bozarız" dedi.¹⁵² Hatta Dübey's'in Bağdad şahneliğine tayin edilmesine mâni olmak için, Sultan'a 100.000 dinar vermeyi teklif etti.¹⁵³

Buna göre, Halife Dübey's'ten gelecek tehlikeyi önlemek için, onun Selçuklu devlet teşkilatında görev almasına karşı çıkıyor. Halife gibi Zengi'nin de Sultan Mahmud'u bu karardan vazgeçirmek için kendisine tazminat vermeyi teklif etmesi, Halife ile aralarında kendiliğinden bir menfaat birliği meydana getiriyor.

Sultan Mahmud'a teklif edilen bu muazzam meblağlar, onun bu işten, yani Zengi'nin azl edilmesi planından şimdilik vazgeçtiğini gösteriyor.¹⁵⁴

Daha sonra Dübey's şehre girdi ve Sultan'ın sarayında konakladı. Dübey's'in Bağdad'a girdikten sonraki davranışları konusunda değişik rivayetler vardır. Bir kaynağımıza göre Dübey's, Sultan'ın sarayına indikten sonra, Halife'den af talep etti.¹⁵⁵ Fakat Halife, Dübey's'in bir beldeye tayinedilmesine razı olmadı. Halbuki Dübey's Halife'yi razı edebilmek için 100.000 dinar vermeyi teklif etmişti. Diğer kaynaklarda ise, Dübey's'in Bağdad'a girdikten sonra affedilmesi için halifelik nezdinde teşebbüslerde bulunduğu dair bir kayıt yoktur. Bilakis, Dübey's'in Sultan sarayına indikten sonra kendisini gören halk tarafından lanetlendiği ifade edilmektedir.¹⁵⁶

152- İbn Kesîr, XII, 199.

153- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, *TEM*, XII, 164^a; Aynî, II, aynı yer; İbn Tağrıberdî, V, 234; İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurub fî Ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemaleddin eş-Şibak, Mısır (tarihsiz), I, 44. İbnü'l-Cevzî'de (aynı yer) Zengin'in kendi tayinine mani olmak için Sultan'a 100.000 dinar vermeyi teklif ettiği kayıtlıdır. İbnü'l-Adîm, II, 244; C. Alptekin, *a.g.e.*, aynı yer.

154- Sibî, aynı yer.

155- İbnü'l-Esîr, X, 517.

156- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

Dübeys'in Bağdad şahneliğine tayin edilmesi düşüncesinden vazgeçen Sultan Mahmud Selçuklu kumandanlarından Bihrûz'u Bağdad şahneliğine tayin ederek Hemedan'a döndü (4 Cemaziyülahir 523/25 Mayıs 1129).¹⁵⁷

Sultan Mahmud, Bağdad'dan ayrılırken Dübeys'i de beraberinde götürmüştü. Fakat Dübeys bir fırsatını bularak Sultan'ın yanından kaçtı. Eski yerleşim merkezi Hille'ye giderek, oradaki Selçuklu mümessili Bihrûz'u bölgeden çıkardı (Ramazan 523/Ağustos-Eylül 1129).¹⁵⁸ Dübeys'in Sultan'ın yanından kaçarak Hille'yi ele geçirmesi Bağdad ve Hemedan'da büyük heyecan uyandırdı.

Halife, Dübeys'e karşı Sultan'dan yardım talebinde bulunmadı. Fakat Sultan, Kızıl ve Ahmedîlî adındaki iki kumandanını yanına çağırarak onlara: "Dübeys'e siz kefil olmuştunuz, şimdi sizden onu istiyorum" dedi. Bu iki kumandanın Ahmedîlî, Irak'ı Dübeys'in şerrinden kurtarmak ve onu tekrar Sultan'a teslim etmek amacıyla üzerine yürüdü.¹⁵⁹ Dübeys bunu duyunca Halife'ye elçi göndererek "Eğer beni bağışlarsan aldıklarımı kat kat geri veririm ve senin muîf kulun olurum" diyerek anlaşmak istedi. Fakat Bağdad halkı Dübeys'in sözlerine inanmayarak silahlanmaya devam ettiler. Dübeys de ordu toplayıp silahlanmasını sürdürüyordu.

Sultan'ın komutanı Ahmedîlî 19 Şevval 523 (5 Ekim 1129) tarihinde Bağdad'a geldi. Halife'nin huzuruna çıkarak elini öptü, daha sonra da Dübeys'in üzerine yürüme amacıyla Hille'ye yöneldi. Bu sırada Sultan Mahmud Bağdad'a gelmek üzere yola çıkmış ve Bağdad yakınındaki Hulvan'a kadar gelmişti. Bunu haber alan Dübeys, Sultan'a hediyeler göndererek tekrar Sultan ve Halife'den özür diledi ve affedilmesini istedi. Sultan, Dübeys'in gönderdiği hediyeleri kabul etmeyerek geri gönderdi. Sultan'ın anlaşmaya yanaşmadığını ve Bağdad'a gireceğini öğrenen Dübeys Hille'yi terk ederek Basra tarafına kaçtı.¹⁶⁰

157- İbnü'l-Cevzî, X, 12; İbnü'l-Esîr, X, 517; İbn Haldûn, aynı yer.

158- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 518; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, aynı yer.

159- İbnü'l-Esîr, aynı yer.; İbn Vâsıl, aynı yer.

160- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Ebû'l-Fidâ, I, 240; İbn Vâsıl, aynı yer.

Sultan Mahmud 4 Zilkade 523/10 Ekim 1129 tarihinde Bağdad'a girdi. Halife'nin veziri Ali b. Tarrad ez-Zeynebî ve devlet erkamı Sultan'ı istikbal için yola çıkmışlardı.¹⁶¹ Sultan yedeğindeki üçbin dinar kıymetindeki altın vezire verdi.¹⁶² Bu olaylar Halife ile Sultan arasındaki münasebetlerin tekrar normale döndüğünü göstermektedir.

g- Mesud'un Saltanatı Ele Geçirme Teşebbüsü

Melik Mesud b. Muhammed Tapar bu sene Zilhicce ayında (Kasım-Aralık 1130), amcası Sencer'in yanından (Horasan'dan) ayrılıp Sâve'ye gitti. Melik Mesud'un, Sultan Sencer'in emriyle, ağabeyi Mahmud'a muhalefet etmesi için Horasan'dan ayrıldığına, dair haberler yayıldı.¹⁶³ Sultan Mahmud'un Rey şehrinde metbûu Sencer ile yaptığı mülakatta, kendisine verilen emir ve direktifleri yerine getirmemesine karşı, Sencer'in Melik Mesud'u ağabeyi Sultan Mahmud'a karşı taht mücadelesine girişmek üzere serbest bırakması düşünülebilir.¹⁶⁴ Melik Mesud'un taht müddeîsi olarak Horasan'dan ayrıldığı ve etrafında bir çok kumandanın toplandığı haberi, Bağdad'da bulunan Sultan Mahmud'a 525 yılının Rebiülevvel (Şubat 1131)'inde ulaştı.

Bu haberler üzerine Sultan Mahmud hazırlıklarını tamaladıktan sonra, Bağdad'dan ayrılmak için Halife'den izin istedi. Fakat Halife, Sultan'ın Bağdad'dan ayrılmasına razı olmayarak, aralarındaki anlaşma ve yeminleri hatırlattı. Ayrıca, Sultan Bağdad'dan çıktığı takdirde, düşmanı Dübeys'in döneceğini ve Hille'yi tekrar alacağını, bunun her defasında böyle olduğunu, bunu Sultan'ın da bildiğini ifade etti. Kendisinin ise ordu toplayıp savaş yapmasının mümkün olmadığını bildirdi.¹⁶⁵ Bu sözler halifeliğin kendi varlığını kendi kuvvetleri ile müdafa edebilmek kudretinden mahrum kaldığını gösteriyor.

161- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

162- İbnü'l-Cevzî, X, 13.

163- İbnü'l-Esîr, X, 526; İbnü'l-Cevzî, X, 20; Sibî, XII, 165^a.

164- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 164.

165- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

Sultan Mahmud Halife'ye verdiği cevapta; "Saltanatı boyunca halife ve müslümanların menfaati için gayret ettiğimi ifade ettikten sonra, kardeşi ile aralarında bir hadisenin baş gösterdiğini, bu durum karşısında halifeye yardım edemeyeceğini ve yaptığı yeminin de düştüğünü, kendi işlerini istediği şekilde tanzimde serbest olduğumu" bildirdi.¹⁶⁶ Daha sonra Halife'den oğlu Davûd için hutbe okunmasını, veliahtlığının tanınmasını istedi ve ilaveten halifeden para talep etti. Fakat Halife bunu kabul etmedi. Sultan'ın bu davranışı; aralarındaki anlaşma ve yeminler fesh edildikten sonra, halifeliğe karşı her türlü harekette kendisini serbest saydığını göstermektedir. Bir kaynağımız bunu açık ifade ederek, Sultanın halifeye karşı niyetlerinin değiştiğini kaydetmektedir.¹⁶⁷

Halife, Sultan Mahmud'un yaptığı tekliflerin ikisini de reddederek, "parasının bulunmadığını", hutbe okutabilmesi için de "Sultan Sencer'in izin vermesi" ile mümkün olabileceğini söyledi.¹⁶⁸ Halife Müsterşid bu cevabı ile, Bağdad'da okunan hutbede bir değişiklik isteme hakkının yalnızca büyük Sultan Sencer'e ait olduğunu, tâbi Sultan Mahmud'un böyle bir talepte bulunamayacağını bildirdi.

Aldığı bu cevaptan dolayı çok kızan Sultan Mahmud, Halife'yi değiştirmek azmi ile payitahtı olan Hemedan'a gitti.

Daha sonra Sultan Mahmud, kardeşi Mesud ile uzlaşma sağlamak için bir mülakat yapmak amacıyla, temaslara başladı. Mesud'un gönlünü alacak güzel sözler söyleyerek, onunla sulh yapmağa muvaffak oldu.¹⁶⁹

166- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

167- Sibî, XII, 169^a.

168- Sibî, XII, 169^a.

169- İbnü'l-Cevzî, X, 21.

Yapılan anlaşmadan kısa bir süre sonra Sultan Mahmud 15 Şevval 525 (10 Eylül 1131)'de henüz 27 yaşında iken Hermodan'da öldü.¹⁷⁰

Sultan Mahmud, Abbâsî Halifesi Müsterşid'i azl ederek yerine başka birini geçirmek gayesi ile Bağdad üzerine yürüyüş hazırlıklarını yaptığı bir sırada öldü.¹⁷¹

170- İbnü'l-Kalânîsî, 230; Bundârî 146; İbnü'l-Cevzî, 24; İbnü'l-Esîr, X, 528; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasar*, 353 (25 Şevval 525); İbn Tiktaka, 454; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, 42; Reşidü'd-dîn, 108-109; Râvendî, I, 196; Ebû'l-Fidâ, II, 5; M. T. Houtsma, "Mahmud" mad., *JA.*, VII, 171; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 174; H. Kayhan, *agtez*, 79.

171- Sibte, XII, 17^a; İbn Tağnberdî, V, 246 (Halife Müsterşid'in işlerinin ifsadına azmetmişti).

B- MESUD'UN SULTAN OLMASI :

Sultan Mahmud'un ölümünü müteakip, henüz küçük yaşta olan oğlu ve veliahtı Davûd, vezir Ebû'l-Kâsım Dergüzîni ile Meraga valisi Aksungur Ahmedî'nin gayretleri sonucu tahta çıkarıldı.¹

Davûd, babasının meşrû vârisi olarak tahta geçtikten sonra, Bağdad'da kendi adına hutbe okutulması için halifeye elçi gönderip müracaat etti. Fakat Halife onun adına hutbe okutmayı reddetti.² Halife Müstersîd Billah "Hutbe konusunda kararın Sultan Sencer'e ait olduğunu, o kimi isterse onun adına hutbe okutabileceğini" bildirdi.³ Böylece Davûd adına, yalnızca el-Cibal (Irak-ı Acem) ve Âzerbaycan eyaletlerinde hutbe okundu.⁴

Bu arada Melik Davûd 525 yılı Zilkâde ayında (Eylül-Ekim 1131) Hemedan'dan Âzerbaycan'a gitmişti. Burada iken amcası Mesud'un Cürcan'dan yola çıkıp Tebriz'e geldiğini ve orayı istila ettiğini haber aldı. Amcasının üzerine yürüyerek onu Tebriz'de muhasara etti. 526 yılının Muharrem ayı (22 Aralık 1131) sonuna kadar süren muhasaradan sonra iki taraf anlaştilar.⁵

Mesud yeğeni Davûd ile anlaştıktan sonra, etrafına asker toplayarak Hemedan'a gitti. İşte bu sırada Bağdad'a haber gönderip, halifeden kendi adına hutbe okutmasını istedi.⁶ Halife Müstersîd, Melik Davûd'un elçilerine verdiği menfi cevabı, Mesud'un elçilerine de verdi. Yani Sultan Sencer'in onayı olmadan hiç kimse adına hutbe okutmayacağını bildirdi. Bunu müteakip Halife, Sultan Sencer'e elçi göndererek "Hutbe konusunda hiç birine izin vermemesini istedi ve

1- İbnü'l-Cevzî, X, 24; İbnü'l-Esîr, X, 532; *Atabekîyye*, 43; Ebû'l-Fidâ, II, 5; İbn Tağrıberdî, V, 247; İbn Haldûn, V, 506.

2- İbnü'l-Esîr, X, 532; İbn Haldûn, aynı yer.

3- İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; Bar Habreaus, II, 364; İbn Vâsıl, I, 46; F. Sümer, "Mesud", mad., *İA.*, VII, 136; C. Alptekin, "Zengi", mad., *İA.*, XIII, 527.

4- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 531; İbn Haldûn aynı yer.

5- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 532; İbn Haldûn, V, 506 (26 Muharrem 526); İbn Vâsıl, I, 47.

6- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Tağrıberdî, aynı yer; İbn Haldûn, aynı yer.; Müneccimbaşı II, 553.

hutbenin sadece kendi (Sencer) adına okunması gerektiğini" söyledi.⁷ Bu Sencer'in çok hoşuna gitti.

Şu halde Halife'ye göre, Irak Selçukluları tahtı son bulmuştur, veya daha doğru ifadesi ile doğrudan doğruya İmparator Sencer'e intikal etmiştir.

Halife'den böyle bir cevap alan Mesud, Musul hakimi Zengi ile haberleşerek, onun yardımını talep etti. Zengi bu yardım talebine muvafakat ederek, yardım vaadinde bulundu.⁸ Bunun üzerine cesareti artan Mesud, Bağdad'a bir elçi daha göndererek, halifeden hutbeyi kendi adına okutmasını istedi. Mesud'un elçisi Bağdad'da iken, "eğer reddedecek olursan, şöyle yaparız" diye halifeyi tehdit etti. Fakat Halife bu isteği de reddetti.⁹

Mesud'un, Zengi'nin yardımını temin ederek, Irak Selçuklu tahtına rakipsiz olarak sahip olma ümidinin arttığı bir sırada, Fars ve Huzistan Meliki Selçuk Şah Atabeyi Karaca ile birlikte Bağdad'a geldi.¹⁰ Mesud'dan önce Bağdad'a gelen Selçuk Şah doğrudan hükümet sarayına indi. Halife ona izzet ikramında bulundu ve kendisine bağlı kalacağına dair yemin ettirdi. Fakat Selçuk Şah adına hutbe okutulmadı.¹¹

7- İbn Vâsıl, I, 47; Bar Habreaus, II, 364; Münecimbaşı, II, 553; Selçuklu prenslerinden her biri (Mesud, Davud, Selçuk Şah ve Tuğrul) halifeye haber göndererek saltanatın kendilerine tevcih olunmasını istediler. Halife ilk önce Sencer'i tercih etti. Diğerlerine şu haberi gönderdi. "İçinizden her kim Melikşah'ın oğlu Sencer'i istiyorsa ve ona yazılı bir taahhüd vermek istiyorsa yanına gelsin, ben de onu kabul ederim." Sencer'e de şu haberi gönderdi. "Biz senden başkasını istemiyoruz. Sen de bir başkasının hüküm sürmesine mücadele etme".

8- Bar Habreaus, II, 364; İbnü'l-Esîr, X, 532; Bar Habreaus, II, 364'de, Mesud, halifenin cevabını aldıktan sonra, Musul'daki Zengi'ye giderek halifeye karşı harp açmak üzere altın ve yardım istedi. Sonra göçebelerin emiri Dübey'si arayarak kendisini halifenin yanına götürmesini istedi. Zengi, Mesud'a "50.000 dinar ile istediğiniz kadar köle, cariye ve at verebilirim, fakat Dübey'si vermem. Çünkü Sultan Sencer, onun kimseye verilmemesi için emir verdi. Ben de onun emrine karşı gelemem" dedi.

9- İbnü'l-Esîr, aynı yer; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 180; H.A.R, Gibb, *Zengi and The Fall of Edessa, A History of the Crusades*, I, Philadelphia, 455, vd.

10- İbnü'l-Cevzî, X, 25; İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekiyye*, 43; İbn Vâsıl, aynı yer; *Ebû'l-Fidâ*, II, 6.

11- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Vâsıl, aynı yer; İbn Haldûn, V, 506; Halife ile İttifak kurdular.

Bunun üzerine Mesud, Bağdad'a müteveccihen yola çıktı ve şehrin kenar mahallesi Abbâsiye'ye¹² kadar gelerek orada konakladı.¹³ Zengi de ona katılmak için Musul'dan hareket etmişti. Selçuk Şah'ın atabeyi Karaca es-Sakî , Zengi'nin üzerine yürüyerek onu mağlup etti ve Tekrit'e çekilmek zorunda bıraktı.¹⁴ Selçuk Şah ile Halife'nin askerleri Mesud'un üzerine yürüdüler. İki tarafın öncü birlikleri arasında çatışma çıktı. Mesud ile Selçuk Şah arasında iki gün süren bir çatışmadan sonra, Zengi'yi mağlup eden vezir Karaca es-Sakî 'nin Selçuk Şah'a yardıma geldiği haberi Mesud'un geri çekilmesine neden oldu.¹⁵

Daha sonra, Sultan Sencer'in Batıya doğru hareket ederek Rey'e vardığını ve onun halife ile diğerleri üzerine yürümeye kararlı olduğunu haber alan Mesud, Halife'ye haber gönderip durumu izah etti. Böylece, Mesud tek başına mücadeleye devam etmenin faydasızlığını anlayarak düşmanlığı bırakmış, metbû Sultan Sencer'e karşı halife ile ittifaka niyet etmiş oluyordu.¹⁶ Mesud, Halife'ye: "Eğer onunla savaşmak ve onu Irak'tan uzaklaştırmak üzere ittifak yapmayı uygun görürsen, Irak bölgesi halifenin vekiline ait olsun, ben buna muvafakat ediyorum" dedi. Halife ise verdiği cevapta, ondan biraz beklemesini istedi.¹⁷

Barış için elçilerin gidip gelmesinden sonra, Irak'ın Halife'nin vekiline ait olması, Mesud'un sultan, Selçuk Şah'ın da onun veliahtı olması şartıyla anlaşmaya vardılar. Sultan Mesud Bağdad'a döndü ve hükümet sarayına indi. Selçuk Şah ise şahnelik konağına misafir oldu.¹⁸

12- Le Strange, Bağdad, 142-148, Bağdad'da bir semt.

13- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Haldûn aynı yer; İbn Vâsıl, I, 48.

14- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibte, XII, 170^b; İbnü'l-Esîr, X, 533; *Atabekiyye*, 43; İbn Kesîr, XII, 203; İbn Vâsıl, aynı yer.

15- İbn Vâsıl, I, 49; C. Alptekin, *The Reing of Zengi*, 36; F. Sümer, "Mesud" mad., *IA.*, VIII, 136; *Atabekiyye*, 44.

16- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 203 (Selçuk Şah ile Mesud'un ittifakından bahsediyor.); *Atabekiyye*, 43; Suyuti, 432; Bar Habreus, aynı yer de (Halife'nin Mesud'la sulh yaptığını, teklifin ondan geldiğini belirtiyor. Halife, Mesud'u saltanat sarayına aldı, hepsi de Sencer'e karşı savaşmak üzere hazırlandılar); C. Alptekin, *a.g.e.*, aynı yer.

17- İbnü'l-Esîr, X, 533.

18- İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekiyye*, 44; İbn Vâsıl, I, 49; Ebû'l-Fidâ, II, 6; İbn Haldûn, aynı yer; Suyûtî, aynı yer; Mûneccimbaşı, II, 553; C. Alptekin, "*Musul Atabegliği*", 538; Aynı müellif, "*Zengi*", 37.

a- Sencer'in Batıya Yürümesi (Mesud-Halife İttifakı) :

Sultan Mahmud'un ölümünden sonra Sultan Sencer, Melik Tuğrul b. Muhammed ile birlikte batıya doğru harekete geçti. Amacı, meydana gelen otorite boşluğunu, bizzat tayin edeceği bir kişi ile doldurmak idi. Bunun için ordusu ile birlikte önce Rey'e daha sonra Hemedan'a girdi.

Daha önce belirttiğimiz gibi Halife Müstersid ile Sultan Mesud, Sencer'in Hemedan'a geldiğini haber alınca bir ittifak oluşturdular. Bu ittifak gereği, Sultan Mesud, Selçuk Şah ve atabeyi Karaca, Halife ile bir araya gelerek, anlaşmaya uyacaklarına ve halifeye itaat edeceklerine dair yemin ettiler.¹⁹ Bunu müteakip savaş hazırlıklarına başlayan halife, şehrin etrafındaki surları tamir ettirdi. Sonra yapılan anlaşma gereği, Irak'ı kendi adına idare edecek vekilleri tayin etti.²⁰

Fakat Halife işlerini ağırdan alıyor, acele etmiyordu. Belki de Sencer karşısında alınacak bir mağlubiyette zâyat vermemek veya diğerlerinin bu savaşta ortadan kalkacağını düşünerek, Irak'a tek başına hakim olma hayalleri ile yavaş davramıyordu. Halife'min yavaş hareket ettiğini gören Karaca, onun "Sencer'den korktuğunu, bunun için yavaş hareket ettiğini" iddia ederek onu tehdit etti. Karaca, Halife'ye "Sencer'den istikbalde gelecek tehlikeden korkuyorsun, halbuki ben senin için yakın tehlikeyim" diyerek baskıyla savaşa teşvik ediyordu.²¹

Bu arada Sultan Sencer ittifakı dağıtmak ve halifeyi geri çevirmek için, halifeye bir elçi gönderdi ve: "Ben senin kulumum ve sen ne istediysen hep yerine getirdim" diyerek onu bu seferden vaz geçirmeye çalıştı. Fakat Halife, Sencer'in bu sözlerine itibar etmedi. Müttefikleri Bağdad'ı terk ettikten bir kaç gün sonra 7 Cemaziyülahir 526 (25 Nisan 1132)'de şehirden çıktı.²²

19- İbn ü'l-Cevzî, X, 25; Sibî, XII, 170^b; İbn ü'l-Esîr, X, 533; İbn Vâsıl, aynı yer; Ebû'l-Fidâ, II, 6; İbn Haldûn, V, 507 (Halife onları savaşa ilzam etti) C. Alptekin, "Musul Atabegliği", 537.

20- İbn ü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer; Azîmî, 56; F. Sümer, "Mesud", mad., İA., VIII, 136.

21- İbn ü'l-Cevzî, X, 25; Sibî, XII, 170^b; İbn ü'l-Esîr, aynı yer'de, Halife, Karaca'yı yanına çağırdı ve, "Senin Sencer'den sonrası için korktuğun şeyi ben şimdi yapıyorum." dedi.

22- İbn ü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

Halife, Bağdad'dan çıkarken, bir hükümdar edasıyla atının sırtında, veziri dahil bütün komutanları ve askerleri yaya olarak şehri terkettiler. Hükümdar-Halife her zamanki âdeti gereğince üzerinde halifelik elbisesi olduğu halde sefere çıktı.²³ Bağdad surları dışına çıkıldığında, önce vezirinin daha sonra da maiyetindekilerin atlarına binmelerine müsaade etti. Halife'nin bu usulü benimsemesi, kendisini tam manasıyla hükümdar telakkî ettiğinin delili sayılabilir.²⁴ Halk, halife ve ordusu şehri terk ederken yüksek sesle ona dua ediyor ve muzaffer olması için Kur'an tilâvet ediyorlardı.²⁵

Halife'nin tüm hazırlıklarını tamamlayıp savaş için yola çıkması 3 Recep 526 (21 Mayıs 1132) tarihindedir. Anlaşıldığına göre, şehir dışına çıktıktan sonra uzun süre hazırlık yapmış, yavaş hareket etmiştir. Halife, bu tarihten itibaren bütün Irak camilerinde Sencer adının hutbelerden çıkarılmasını emretmiştir.²⁶ Sencer'in ismi hutbelerden çıkarıldıktan sonra hiç bir Selçuklu prensinin adının zikredilmediğini görüyoruz. Bu suretle Halife, hem Sencer'le her türlü münasebeti kesmiş oluyor, hem de artık bu Selçuklu imparatorunu meşrû hükümdar olarak tammadığını ilan etmiş oluyordu. Ayrıca, daha önce Sultan Mesud'la yaptığı anlaşmaya göre Sultan olarak tanıdığı Mesud'un da adını zikrettirmemesi halifenin niyetini açıkça ortaya koyuyor.

Ağır bir şekilde sefere hazırlanan Halife, müttefiklerinin yanına kadar gitmeyerek, Hulvan'a yakın bir yerleşim merkezi olan Hanikîn'de ikamet etti.²⁷ Böylece o, birlikte sefere çıkma sözü verdiği Sultan Mesud ile Selçuk Şah'a vefasızlık yapmış oldu.

Halife, Hanikîn denilen yerde bir müddet bekledikten sonra, Zengi ile Dübeys'in anlaşarak Bağdad üzerine yürüyecekleri haberini aldı. Bu haber üzerine elinde kılıcı çadırından dışarı fırlayan Halife, hem dinî ve siyâsî konumunu hem de

23- Sibte, aynı yer.

24- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 189.

25- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

26- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibte, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 533.

27- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

hazinelerini düşünerek korkuya kapıldı²⁸ ve hemen Bağdad'a döndü.²⁹ Halka, şehri müdafa için hazırlanmalarını emretti. Asker toplayıp savunma tedbirleri aldı.

Öte yandan, Sultan Mesud beraberindeki kuvvetlerle Dinever yakınlarına kadar gelmişti. Halife Müstersid'i beklediği için kesin bir saldırıya geçmiyor, müdafa harbi yapıyordu. Nihayet Dinever yakınlarındaki Ülan denilen yerde Sencer'in ordusunun saldırıya geçmesinden dolayı, savaşmaktan başka çare bulamadı.³⁰ 8 Recep 526 (25 Mayıs 1132) tarihinde vukubulan bu savaşta³¹ kendi müttefiki Karaca es-Sakî'nin esir edilmesi ve adamlarının hezimete uğraması sonucu, durumun vehametini anlayan Mesud, daha önce niyetlendiği Azerbaycan'a gitmek üzere oradan ayrıldı.³²

Sultan Sencer, kendisine karşı ittifak oluşturan rakiplerine (Halife, Mesud, Selçuk Şah, Karaca es-Sakî) karşı onları zaafa uğratabilecek siyasî girişimlerde bulundu. Savaş öncesi, İmâde'd-dîn Zengi ile Arab emiri Dübey's'e elçiler göndererek Irak'a saldırıya geçmelerini emretti.³³ Sultan Sencer'in, Zengi'yi eski görevi Bağdad şahneliğine tayin ettiğini, Dübey's'e ise, eski hakimiyet merkezi Hille'yi iktâ ettiğini görüyoruz.³⁴

28- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

29- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Bar Habreans, II, 365; İbn Vâsıl, I, 49; İbnü'l-Esîr, X, 533'de Zengi ile Dübey's Bağdad'a gelerek, halifeden eski mevkilerine ve iktâ bölgelerine iade edilmelerini istediler; *Atabekiyye*, 45.

30- Bundârî, 149; İbnü'l-Cevzî, X, 27; Sibî, XII, 171^b; İbnü'l-Esîr, X, 534; İbn Vâsıl, aynı yer.

31- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Haldûn, V, 507.

32- Bundârî, 149; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Daha sonra Sultan Sencer, Mesud'a haber gönderip yanına çağırdı. O da amcasının yanına geldi. Sultan Sencer yeğeni Mesud'u görünce kucaklayıp öptü ve iyi davrandı. Fakat kendisine isyan ettiği için de onu azarladı. Bunu müteakip eski iktâ bölgesi Azerbaycan'ı ona verdi. (İbnü'l-Esîr, X, 534; *Atabekiyye*, 45; Bundârî, 149; Hüseyinî, 101; İbn Haldûn, aynı yer. Müneccimbaşı, II, 549-550); İbn Vâsıl, I, 49-50.

33- İbnü'l-Cevzî, X, 26; Sibî, XII, 171^b; İbnü'l-Esîr, X, 535; Bar Habreans, II, 365; İbn Vâsıl, I, 50.

34- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Haldûn, V, 507; Ebu'l-Ferec, *Târihü Muhtasar*, 353.

Zengi ve Dübeyş, Sencer'in emri üzerine şehri ele geçirmek için Bağdad'a müteveccihen yola çıktılar. Daha önce belirttiğimiz gibi bunu haber alan Halife sefer için ayrıldığı Bağdad'a geri döndü. Bağdad yakınlarındaki Abbâsiye'de konaklayan Halife, bu sırada Düceyl havalisindeki el-Menâriyye'ye kadar gelen Zengi ile karşı karşıya geldi. İki taraf Hısnu'l-Berâmike³⁵'de karşılaştılar (27 Recep 526/14 Haziran 1132).³⁶ Zengi'nin halifelik ordusu üzerine saldırıya geçmesi üzerine Halife elinde kılıç, sırtında Peygamber'in hırkası, başında açılmış sarığı olduğu halde hücumu geçti. Halifeyi, sırtında Peygamber'in hırkası ve elinde kılıç olduğu halde hücumu geçmiş gören karşı taraf askerleri, galiba savaşmak istemediler ve dağıldılar.³⁷ Bu savaşta Zengi ve Dübeyş'in ordusu Halife'nin ordusundan oldukça kalabalık olmalarına rağmen büyük bir zayıflık vererek bozguna uğradılar. Zengi, Tekrit'e³⁸ Dübeyş ise,³⁹ Fırat bölgesine, Hille'ye çekilip gittiler.⁴⁰ Bu olayda, Sultan Sencer amacına ulaşmış, Halife ise, bir zafer kazanmış oluyordu.

35- İbn Vâsıl, I, 50'de "Akraguf" geçiyor. Bağdad'a dört fersah mesafede bir köy.

36- İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, 46; Ebû'l-Fidâ, II, 6; İbn Haldûn, aynı yer; İbn Vâsıl, I, 50.

37- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, 46. (Bu olayın gerçekte böyle olduğunu bildiriyor. Müellifin babası bu savaşa katılan Zengi'nin bir askerinden olayı rivayet ediyor "Halifeyi görünce şaşka kaldık kılıçlar elimizden düşüverdi" diye rivayet ediyor). Ebu'l-Ferec, *Tarihu Muhtasar*, aynı yer.

38- Bir müddet sonra Zengi, Halife'ye Kâdî Şehrezûrî'nin oğlunu elçi olarak gönderdi. Halife'den kendini bağışlamasını ve eski görevine (şahnelik) iade edilmesini istedi. Ayrıca Sincar havalisinin valiliğine tayin edilmek istedi. Halife: "Bizim Sincar üzerinde hakimiyetimiz yoktur. Onun valisini kabul edemeyiz" dedi. Daha sonra da "Zengi bizimle sulh yapmak istiyorsa Dübeyş'i bize teslim etsin, Musul'da sulh içinde kalsın. Yoksa biz ona karşı harekete geçeceğiz." diyerek tehdit etti (Bar Habreaus, II, 365).

39- Dübeyş, Halifeye mağlup olduktan sonra eski hakimiyet bölgesi Hille'ye sığındı. Bu bölge bütün Irak gibi Halifenin hakimiyetine geçmiş ve Halife buraya vekil olarak İkbâl'i bırakmıştı. İkbâl, Dübeyş'in üzerine saldırarak onu Vâsıt'a kaçırdı. Daha sonra Selçuklu kumandanlarından Barankuş Bazdar ile İkbâl onu mağlup etmişlerdir. (İbnü'l-Esîr, X, 535; Sibî; XII, 171^b. İbnü'l-Cevzî, X, 27; İbn Haldûn, aynı yer).

40- Bar Habreaus, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 535; İbn Vâsıl, aynı yer. C. Alptekin, *The Reing*, 37-38.

Görüldüğü gibi, bir hükümdar tavrıyla dördüncü defa şahsen sefere çıkan Halife Müstersid, bu son seferinde de başarıya ulaşmıştır. Hatırlanacağı üzere, Halife birinci seferini Dübeys'e karşı yapmış ve kazanmıştı, ikinci seferini Selçuklu Sultanı Mahmud'a karşı yapmış sulh ile neticelenmiş ve siyasi emellerinden vaz geçmek zorunda kalmıştı. Üçüncü seferi İmparator Sencer'e karşı idi ki, bundan yarı yolda geri döndü, Halife bu dördüncü seferinde de zafere ulaşmıştır.

b- Sencer'in Tuğrul'u Irak Sultanı İlan Etmesi :

Sultan Sencer rakipleri ile yaptığı savaştan muzaffer olarak çıktıktan sonra büyük alicenaplık göstererek yeğeni Mesud'u affetti ve eski iktâ bölgesi Gence'ye gönderdi. Daha sonra diğer yeğeni Tuğrul b. Muhammed'i Irak Selçukluları tahtına resmen tayin etti (Cemaziyülahir 526/Mayıs 1132).⁴¹ Bütün memleketlerde onun adına hutbe okundu. Ebû'l-Kâsım Dergüzîni'yi (Enesabadi) ona vezir tayin etti.⁴² Böylece Sultan Sencer, imparatorluk dahilindeki karışıklıklara son vererek düzeni sağlamış ve melik Tuğrul'u kendisine tâbî hükümdar ilan etmiştir.

Fakat Sencer, halifelik ile olan statüyü (münasebetleri) belirlemeden Horasan'a dönmüştür.

Tuğrul'un saltanat tahtına geçmesinden sonra, halifelik ile münasebetlerinde ilk adım Halife Müstersid'den geldi. Kaynaklarımızdan Ahbaru'd-Devle'nin (s. 71) verdiği malumat şöyledir: "Sultan Tuğrul Hemedan'da saltanat tahtına oturduktan (526/1132) sonra Emîrül-Mü'minîn Müstersid Billah'ın elçileri geldiler. Sultan Tuğrul'un Bağdad'a gelmesi için şart koştu, o, buna hiç cevap vermedi. "Selçuklu hükümdarı Tuğrul, bu şartlara icabet etmediği için, halifelik ile olan münasebetleri istikrar bulmadı" denmektedir.⁴³ Yani karşılıklı münasebetler tanzim edilemedi. Bağdad'da Tuğrul adına hutbe okutulmadı.

41- Hüseyinî, 71; Ebû'l-Fidâ, II, 6; İbnü'l-Esir, X, 535; İbn Haldûn, aynı yer; Ebû Şâme, I, 79.

42- İbnü'l-Esir, X, 534.

43- Bundârî, 150'de; "Halife'nin elçilerine kötü davranan Vezir Dergüzîni idi. Halife'nin elçileri geldiği zaman Vezir Ebû'l-Kâsım Ali b. ed-Dergüzîni onları soğuk yüzle karşıladı. Yüzlerine karşı münasebetsiz şeyler söyledi, onları fena surette reddetti".

Burada Halife'nin ne gibi şartlar ileri sürdüğünü bilemediğimiz için, bu hususta fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Belki de Halife bu girişimi ile Tuğrul'un saltanatını tamama niyetinde idi.

Sultan Tuğrul'un İmparator Sencer tarafından tâbî sultan ilan edilmesinden sonra, bu hükümdara karşı ilk isyan bayrağını açan Melik Davûd oldu. Bilindiği gibi daha önce, babası Sultan Mahmud'un yerine tahta geçmek istediği halde muvaffak olamamıştı.⁴⁴

Melik Davûd Azerbaycan'da ikamet ederken, bir kısım emirler yanına gelerek onu, Tuğrul'a karşı harekete geçirdiler. Davûd da bu tahrik üzerine, Azerbaycan ve Gence yöresinden topladığı bir ordu ile Hemedan yakınlarına geldi.⁴⁵

526 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1132) Tuğrul'un ordusu ile savaşa giren Melik Davûd, yenilerek ordusu dağıldı. Bu mağlubiyetten sonra Zilkâde 526 (Eylül 1132)'da Bağdad'a döndü. Halife Müstersîd ona izzet ikramında bulunarak, saltanat sarayında misafir etti.⁴⁶

Davûd gibi taht müddeîsi olarak ortaya çıkan diğer bir kişi de Sultan Mesud'dur. Sultan Mesud o sırada Gence'de bulunuyordu. Melik Davûd'un mağlubiyetini duyunca Bağdad'a müteveccihen harekete geçti. Bağdad'a yaklaştığında, Davûd onu karşıladı ve atından inip hizmet etti. İki kişi birden şehre girdiler (Safer 527/Aralık 1132-Ocak 1133). Şehre girdikten sonra saltanat sarayında konaklayan Mesud, halifeden kendi adına hutbe okutmasını istedi. Halife bu isteği kabul ederek, önce Mesud, sonra da Davûd'un adı geçmek üzere hutbe okuttu ve her ikisine de hil'âtlar verdi.⁴⁷ Daha sonra Halife'nin huzuruna çıktılar. Halife Müstersîd, Mesud'a: "Bu nimete şükr et. Gizli açık işlerinde Allah'tan kork" diye nasihatlerde bulundu.⁴⁸ Halife sözlerini bitirdikten sonra,

44- Bundârî, 151-152; Hüseyinî, 71; Sibî, XII, 170^b.

45- Bundârî, 151; Hüseyinî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, 537; Sibî, aynı yer; İbn Haldûn, V, 507-508.

46- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Haldûn, V, 508.

47- Reşîd ü'd-dîn, 110-111; İbnü'l-Cevzî, X, 29; İbnü'l-Esîr, X, 540; İbn Tağrıberdî, V, 250; İbn Haldûn, aynı yer.

48- İbnü'l-Kalânîsî, 238.

Mesud'u hil'âtleği, boynuna sinebend, koluna bilezik geçirdi. Bunu müteakip, Mesud kendisi için kurulan tahta oturdu ve huzurda yer öptü. Halife tekrar nasihatlerde bulundu. Mesud, halifemin nasihatlerini dinledikten sonra, halifeye bağlı kalacağına ve itaat edeceğine dair söz verdi. Halife de ona, iki kılıç kuşattı ve iki sancak verdi.⁴⁹

Görüldüğü gibi Halife, hakiki manası ile sultan olmadığı halde Mesud'u ululamış, Sencer'e rağmen, adına hutbe okutarak sultan ilan etmiştir. Galiba bu saltanat merasiminden sonra Sultan Mesud, Bağdad'da Dâru's-Saltana'ya yerleşti (Safer 527/Aralık 1132).⁵⁰

Halife Müstersid kendi siyasi otoritesini kurup, halifeliği Selçuklular'ın himayesinden kurtararak müstakil bir hükümdar olma hayallerinde idi. Bunun için takip ettiği siyaset, Selçuklu prenslerini birbirine düşürmek veya savaş yapma durumuna gelmiş prenslerden, birini diğerine karşı destekleyerek olayları tahrik etmek idi.

Halife'nin, Sultan Mesud için tertip ettiği hükümdarlık merasiminden sonra Mesud, Tuğrul'la savaşmak için yeni bir ittifak oluşturdu. Sultan Mesud ve Melik Davûd'un oluşturduğu bu ittifaka, Halife de Nazar adlı kumandanının emrine verdiği kuvvetlerle iştirak etti. Oluşturulan bu üçlü ittifakın askerleri, halifemin emri ile Azerbaycan istikametinde yola ıkıldar (6 Rebiülevvel 527/27 Ocak 1133).⁵¹

Selçuklu prenslerinin sefere çıkarken halifenin önünde kısa bir mesafe yaya yürümeleri, Halife'nin, kendi namına sefere iştirak eden kumandanına siyah sancak ve çadır vermesi ve diğer bazı olaylar, Halife'nin siyasi hüviyetini muhafaza ettiğini gösteriyor. Onun, tıpkı bir hükümdar gibi, Tuğrul'u tahtından indirecek harekate kuvvet göndermesi, yeni bir ittifakın oluşturulduğunu ve Halife'nin bu oluşumda aktif rol aldığını gösteriyor.⁵²

49- İbnü'l-Kalânisi, aynı yer; Bundâri, 161-162.

50- İbnü'l-Esîr, X, 540; İbn Haldûn, aynı yer.

51- İbnü'l-Cevzi, X, aynı yer; Sibt, XII, 172^b; İbnü'l-Esîr, X, İbn Haldûn, aynı yer.

52- İbnü'l-Cevzi, aynı yer; Halife daha önce, yine Sultan Sencer'e karşı Mesud ve Selçuk şah ile ittifak yapmıştı. şimdi ise, Sencer'in kendisine tâbi hükümdar ilan ettiği Tuğrul'a karşı birleştiler. Buna göre eski ittifak, Selçuk şah'ın yerine Davud'un dahil olması ile devam ediyor demektir. O zaman hedef, Sultan Sencer'in Irak Selçuklu

Sultan Mesud, Azerbaycan'a giderek, Tuğrul'un bu bölgedeki mümessilleri olan Selçuklu kumandanlarını ve Azerbaycan nâibi Karasungur'u mağlup etti. İktâ sahalarını ellerinden aldı ve bir kısmını öldürdü, bir kısmını da Tuğrul'un nezdine kaçmağa mecbur etti.⁵³

Nihayet Sultan Mesud ve müttelikler 18 Recep 527 (25 Mayıs 1133)⁵⁴ tarihinde Hemedan yakınlarında Tuğrul ile karşılaşmış ve mütteliklerin zaferi ile sonuçlanmışır. Böylece Sultan Mesud Irak Selçuklular Devletinin payitahtı Hemedan'ı işgal etti (Şaban 527/Haziran 1133).⁵⁵

Halife Müstersid, müttelik kuvvetler ordusunun Tuğrul ile savaşmak üzere Bağdad'dan ayrılmalarından bir müddet sonra, yeni bir ordu oluşturarak Zengi üzerine yürüdü.

Halife Müstersid, bir Türk kumandanı olan Zengi ile aralarındaki ihtilafı bir sonuca vurdurmak amacıyla Vâiz Şeyh Bahâeddîn İsferyîni'yi bir mektupla Zengi'nin yanına gönderdi.⁵⁶ İçinde sert ifadeler bulunan bu mektubu Zengi'nin huzurunda okuyan elçi, kendiliğinden mübalağalı tehdit sözleri söyleyince tutuklandı.

Gönderdiği elçinin tutuklandığını haber alan Halife Müstersid, bu olayı bahane ederek daha önce kendisine muhalefet eden Zengi'yi cezalandırmak üzere harekete geçti (12 Şaban 527/17 Haziran 1133).⁵⁷ Halife bu sefere çıkarken, Sultan Mesud'a bir elçi göndererek, Zengi'nin yaptıklarını anlattı ve Musul üzerine yürüyeceğini bildirdi.⁵⁸

devleti üzerindeki hakimiyetine son vermektir, şimdi ise hedef, Tuğrul'u tahtından indirmektir (M. A. Köymen, *a.g.e.*, 212).

53- Bundârî, 162-163; İbnü'l-Esîr, X, 541; Ebu'l-Ferec, *Tarihü Muhtasar*, 354.

54- İbnü'l-Kalânîsî, 238.

55- İbnü'l-Kalânîsî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; İbn Haldûn, V, 508.

56- İbnü'l-Esîr, XI, 17; *Atabekiyye*, 147; İbn Vâsıl, I, 52.

57- İbnü'l-Cevzî, X, 30; Sibî, XII, 172^b; İbnü'l-Esîr, XI, 17 (15 Şaban 527); aynı müellif, *Atabekiyye*, 47 (R. Evvel 527/Ocak 1133); İbn Haldûn, V, 508; C. Alptekin, *The Reing*, 38.

58- İbnü'l-Esîr, aynı yer. Halife'nin ordusu başında Musul'a geldiğini haber alan Zengi, askerleri ile birlikte Musul'u terkederek, Sincar yakınlarına gitti (*Atabekiyye*, 47).

Halife'nin bu sefere çıkarken, ordunun başında askeri mızık (kuşat) çaldırması ve sancaklar bulundurması, emirnameler çıkararak dellallar vasıtasıyla, geride kalan askerlerin kanlarının akıtılmasının mübah sayılacağını bildirmesi, onun siyasi hüviyetinin şimdiye kadar görülmemiş bir şekilde meydana çıktığını göstermektedir.⁵⁹

Halbuki, Halife kısa süre önce, Tuğrul'la savaşmak üzere yola çıkan müttefik kuvvetlerine Nazar komutasında askerî birlik hazırlamıştı. Beş altı aylık bir zaman zarfında yeniden 30.000 kişilik bir ordu teçhiz ederek, Zengi gibi meşhur bir komutana karşı sefere çıkması, onun cesaretinden çok, Irak'ta sağladığı güç ve hakimiyetini göstermektedir.

Halife, Musul'u seksen gün kadar muhasara ettikten sonra, Mesud'un, Atabeyi Ahmedîl'i öldürtüp, Dübey'si de hil'âtlendirdiği haberleri üzerine muhasarayı kaldırıp geri Bağdad'a döndü (Ramazan 527/Temmuz 1133)⁶⁰

Bu karışık ortamda çeşitli ittifaklar kurarak veya kurulmuş ittifakları destekleyerek, Selçuklu prenslerini birbirine düşürmeğe çalışan Halife'yi, ikaz etmek ve onun gönderdiği bir mektuba cevap vermek amacıyla Sultan Sencer, Halifeye mektup gönderdi.⁶¹ M. A. Köymen, "İkinci İmparatorluk Devri" (s. 218-237) adlı eserinde, bu mektubu yorumlayarak izah etmiştir. Biz de muhtasar olarak mektubdan bahsedeceğiz.

59- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 217.

60- İbnü'l-Cevzî, X, 30; İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, aynı yer; Bar Habreaus, II, 365; Aynı mlf., *Tarihu Muhtasar*, 354; Ebu Şâme, I, 79; İbn Vâsıl, I, 53; İbn Kesîr, XII, 204; İbn Haldûn, V, 508; Bkz. C. Alptekin, "Zengi", 38.

61- Abbas İkbâl, "Name-i Sultan Sencer be-Vezir-i el-Müsterşid Billah", *Mecelle-i Yedigâr*, IV, 134-155; Aynı müellif, *Vezâret Der Ahd-i Selâtin-i Buzurg-i Selçukî*, Tahran 1338 hş.; Müntecebü'd-dîn Bedî, *Atabetü'l-Ketebe*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1329; bu mektup hakkında geniş bilgi için bkz., M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII, 4, s. 557 vd.; Aynı müellif, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, 218-237.

Ramazan 527 (Temmuz 1133) tarihinde, Halife Müstersid'in vezirine⁶² hitaben yazılmış olan bu ferman, daha önce halifelik tarafından kendisine gönderilen ve içinde bazı ithamların bulunduğu bir mektubun cevabıdır. Mektup, Sultan Sencer'in halifelğe karşı siyasetini, halifenin ithamlarına verdiği cevapları ve bu münasebetle Sencer'in takip ettiği umûmî siyaset hakkında açıklamaları ihtiva etmektedir. Genel olarak Selçuklu devleti ile Abbâsî halifeliğinin, özellikle de Sultan Sencer dönemi, Sultan-Halife münasebetlerinin aydınlatılmasında oldukça önemli bir vesikadır.

Sultan Sencer'in mektupta temas ettiği başlıca konular şunlardır: Öncelikle kendisinin, Selçuklu hanedanı arasında mümtaz bir mevkiî olduğunu, küçük yaştan itibaren babası Melikşah'ın kendisine olan teveccühü sayesinde devlet idaresinde bulunduğunu ifade etmektedir.

Kendisinin daha önceki halifelerden Muktedî Biemrillah ve Mustazhir Billah zamanlarında yaptığı iyi hizmetlerden dolayı, halifeler tarafından gönderilen hil'ât, sancak ve menşûrlara nail olduğunu, onların iltifatlarını kazandığını, yaşadığı bazı olayları örnek göstererek anlatır.

Şu andaki yanlış hayaller ve düşünceler içerisine girmeden önce kendisinden (Yani Müstersid'ten) de büyük iyilik gördüğünü ve ondan hil'âtler aldığını kabul eden Sultan Sencer, buna karşılık ona (halifeye) itaat ve samimiyet içinde olduğunu, onun yüksek adına gazâlar yaptığını, bütün Türkistan'daki büyük vilâyetleri ve melikleri itaati altına aldığını ifade ediyor. Bu suretle, halifenin sevap kazanmasını temin ettiğini, bütün vilâyetlerde onun adına hutbe okutup sikke bastırıldığını söylüyor. Yine mektupta ifade edildiğine göre; Sultan Sencer, yaşadığı müddetçe kendi seleflerinin yolundan gitmiştir. Abbasoğullarına itaati vacip bilmiştir. Bu telkinle büyümüş ve böyle terbiye almıştır. Bunu yaparken dinî inanç ve akîdelerinin gereğine uyduğunu, baba ve dedelerinin izinden yürüdüğünü belirtiyor.

Buna karşılık halifenin, kendisi (Sencer) hakkında söylenen yalan yanlış sözlere inandığını, bu sözleri çıkaran fitnecilere bol para ve ihsanlarda bulunarak

62- Halife'nin veziri Enûşîrvân b. Halid idi. Bkz. M. A. Köymen, *II. İmparatorluk*, s. 219.

İslâm ülkelerini karışıklığa ve emniyetsizliğe sürüklediğini belirterek, bunu yadırgadığım ifade ediyor. Örnek olarak ta; Sultan Mahmud hadisesi vukubulduğunda, Irak'ta meydana gelen karışıklıkları tanzim etmek için harekete geçtiğinde Karaca ile diğer bozgunculardan mürekkep bir grubu kendisine muhalefet ve muharebe etmek amacıyla göndermesine çok şaşırıldığını belirtiyor.

Bu olayda, imparatorluk ordusunun Bağdad'a beş fersah yaklaştığını, şehre hücum etmek ve başlarına gelenlerin intikamını almak için kendisinden emir ve müsaade beklediklerinde, bundan vazgeçtiğini söylüyor. Böyle yapmakla, halifeliğe karşı şefkat, ta'zim ve ihtiramda bulunduğunu, buna karşılık halifeliğin minnet ve teşekkürlerini izhar edeceğini zannettiğini, fakat bunun tam aksi olaylar meydana geldiğini ifade ediyor.

Sultan Sencer, Halife'nin bizzat sefere çıkarak, müslümanların işlerini kendi eline alma temayülünde olduğunu belirterek; "Bu ne yanlış yoldur! Halife bu kararından hemen vazgeçmelidir. Bu işlerin tanzimi Sencer'e aittir, din düşmanlarının ve bozguncuların ıslahı onun görevidir, doğrusu da budur" demektedir.

Batınlığa emân verdiği yolundaki haberler üzerine, halifenin takbih edici sözlerinin kulağına geldiğini ifade eden Sencer, kendisinin asla Batınlığa meyiletmediğini, söylenen yanlış sözlerin hiç bir zaman doğru olmadığını haber veriyor. Daha sonra da Batınlılarla nasıl mücadele ettiğini anlatıyor. "Horasan'da kendisinin Batınlılarla mücadele ettiği kadar, Irak'ta bulunan Halife ve diğer emirler, onlarla (Batınlılar) gereği gibi mücadele etselerdi, Irak'ta daha az mühlid bulunurdu", diyor. Nihayet, Batınlılara niçin emân vermek zorunda kaldığını ve bunun sonuçlarını izah ediyor.

Diğer taraftan Frenkler'in İslâm memleketlerine saldırarak, Kudüs'ü almaları olayı ile Abhaz kafirlerinin saldırılarına karşı halifeliği hiç bir şey yapmamakla itham ediyor.

Daha sonra Sencer, halifeliğin itham ettiği başka bir konu olan Dübeys meselesini izah ediyor. Dübeys'e karşı yumuşak davranışının nedenini izah ederken; bunun bir vefa borcu olduğunu, Dübeys'in babasına verilmiş bir taahhüdden dolayı ona iyi davrandığını, buna rağmen halifenin şikayetleri sonucu

onu bir müddet hapsedtiğini yazıyor. Halifenin hatırı için ona vilâyet ve ordu vermediğini, hatta himaye de etmediğini belirtiyor.

Yine başka bir itham konusu olan halifemin azledileceği konusuna cevap veriyor. İddiaya göre, Sultan Sencer'in, Halife Müsterşid'i azlederek yerine Abbasoğulları'ndan veya Hz. Ali soyundan başka birini halife seçeceği yolundaki söylentileri ve bu sebeple yapılan ithamları reddediyor. Böyle bir amacı olmadığını, çünkü dünya ve ahiret kurtuluşunu onların yolunda gitmekte gördüğünü ifade ediyor. Hatta halifelik, kendisine hürmette babalarının yolunda gitmese bile, Sultan Sencer büyük Abbâsî hanedanına itaat ve hürmet etmek suretiyle kendi atalarının (Selçuklu İmparatorları) yolunda yürütmekte devam edeceğini belirtiyor.

Sencer, oğullarım dediği (Sultan Mesud ve diğerleri) yeğenlerine karşı halifelik tarafından gösterilen şefkat ve lütufların kendisince malum olduğunu ve buna minnet duyduğunu ifade etmektedir. Araya nifak tohumu saçmak isteyen fesatçılara fırsat verilmemesini istemektedir.

Ayrıca kendi rızasını kazanmak isteyenlerin, yeğeni Tuğrul'a itaat etmesi gerektiğini, çünkü onu bizzat tecrübe ettikten sonra kendisine veliaht tayin ettiğini, halifenin de bunu bilerek ona göre davranmasını istiyor. Halifenin büyük işlerde Tuğrul'un muvafakatını almaksızın emirler vermemesini, zira bunun fesatçıların işine yarayacağını ve değişik emellere yönlendirileceğini ikaz ediyor.

Halifenin şikayet ettiği konulardan biri de, Vezir Ebû'l-Kâsım Enesâbâdî'nin kendisine muhalefeti meselesi idi. Sencer bu ithama verdiği cevapta: "Ona veya bir başkasına, halifeye itaatsizlik ve muhalefette bulunulmasını, emretmediğini ve asla emretmeyeceğini" ifade ettikten sonra "Eğer Ebû'l-Kâsım fena bir iş yapmışsa onu hoş görmem ve mesuliyeti kabullenmem" demektedir. Ayrıca Sencer, Vezir Ebû'l-Kâsım'ın halifeye itaatsizlik ifade eden, üzerinde Sencer'in tevki bulunan bir mektubu varsa delil olarak onu kendisine göndermesini ve Vezire yapılması gereken şeyi emretmesini istemiştir.

Yine Sultan Sencer mektubunda, elçilik vazifesiyle Bağdad'a gönderdiği kimseleri Halifenin istihfaf etmesinden çok müteessir olduğunu, halbuki o elçileri, fitnenin kalkması ve işlerin düzene girmesi için gönderdiğini ifade etmektedir. Sultan Sencer bundan böyle halifeliğe elçi göndermekten vaz geçtiğini belirtiyor.

Daha sonra Sultan Sencer, Emir Mücâhidü'd-Dîn isimli mutemed bir adamın, bu meseleleri gereği gibi halifeye izah etmesi ve kendisinin halifeliğin hâdimi ve duâcısı olduğunu belirtmesi için gönderdiğini ifade ediyor.

Mektubunun sonuna doğru Sencer, bu söylenen sözlerin ve yapılan işlerin hakikatlerini Tanrı'nın daha iyi bildiğini ifade ettikten sonra, sözlerini şu cümleyle tamamlıyor: " Halifelikten göreceğimiz şefkatin her birine aynıyle mükabele edeceğiz. Yine de eğer halifelik tarafından istiğna (kaçınma) gösterilirse, onların (halifeliğin) bileceği bir şeydir; ferman onlarındır. "

Bu mektup iki taraf arasında hakimiyet telakkisini vuzuha kavuşturan anlam ve ifadelerle doludur. Buradan anlaşıldığına göre; Selçuklu Sultanları halifeliğe her zaman saygılı davranmışlar, ama hiç bir zaman hakimiyeti bir başkası ile paylaşmak istememişlerdir ki, buna halifeler de dahildir.

Sultan Sencer'in nezaket ölçüleri içinde yumuşak ve diplomatik bir dille kaleme aldırıldığı fermanda, yer yer tehditkâr ifadeler dikkati çekmektedir. Halifelik ile İmparatorluk arasında yaşanan olaylar ve bunların kötü sonuçlarından edinilen tecrübeler, Sencer'in halifeliğe karşı sert ve amansız bir siyaset takip etmesine neden olmuştur. Sencer bu siyasetinde oldukça haklıdır. Nitekim bu mektubun gönderildiği tarihten sonraki olaylara baktığımızda, Sencer'in tehdit ifadelerine rağmen, halifenin takip ettiği siyasette müsbet bir değişiklik olmamıştır. Yani Sencer'in ikaz ve tehdit içeren sözleri halifenin üzerinde müessir olmamıştır. Çünkü Halife, Tuğrul'a karşı hezimete uğradıktan sonra kendine sığınan Mesud'u, Tuğrul'a karşı tekrar savaşa zorlamıştır.

Bu münasebetle bir başka mektuptan⁶³ da söz etmek istiyoruz. Bahsedilen mektup Halife Müstersid tarafından, Sultan Sencer'in veziri Muizzü'd-Dîn el-Fazl b. Mahmud'a⁶⁴ gönderilmiştir. Gönderilme tarihi belli olmayan bu mektup, başlangıcındaki ifadeden anlaşıldığına göre, muhtemelen Sencer'in mektubunu müteakiben gönderilmiştir.

63- Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa fi Sina'ati'l-İnşâ*, Kahire (tarihsiz), VI, 419-421.

64- Bu vezirin ismini diğer kaynaklarda bulamadık.

Halife mektubuna, "Ey Muizzü'd-Dîn! hiç esirgemediğin fedakarlık, cehd ve gayretlerinle devam eden Dâru'l-Azîze (Hilafet sarayı, makam)'nin hizmetine dön (devam et)" hitabı ile başlıyor. Daha sonra aralarındaki muhaberenin devam etmesini, kendisinden daima iyi haberler beklediğini bildiriyor.

Halife; "Senin her zaman olduğu gibi itaatının bir delili olan mektubun (ki onda, güzel idarenden, şerif imamlığı rahatsız edecek marazların bulunmadığı açık ve düz bir yolda yürüdüğünden, emellerine güzel yollarla nail olmak istediğinden, dinden ayrılan falanın halinden, Emîrül-Mü'minîne muhalefet ederek Allah'a karşı açıktan günah işleyenin durumunu izah eden ve niyetinin saflığından, itaat hususunda açık maksatlı olduğundan bahsediyorsun), Emirül-müminin hazretlerine arzolundu." dedikten sonra: "Bu durumda bize, sizden daha evla kim olabilir ki" diyerek İmparatorluk ile ilişkilerini koparmak istemiyor.

Sultan'a övgü dolu edebî sözlerden sonra "Habis Tâife" dediği Batınlılarla yapılması gereken mücadeleden bahsediyor. Nihayet vezire nasihatlerde bulunarak mütalalarını bize ulaştırmaya devam et, diyerek mektubunu tamamlıyor.

c- Mesud-Tuğrul Mücadelesi ve Halifenin Tutumu :

Sultan Mesud, halifenin de desteğini sağlayarak, Sultan Sencer'in Irak Selçuklu'ları tahtına geçirdiği Tuğrul'u Hemedan yakınlarında mağlup ederek pâyitaht Hemedan'a yerleşmişti (Şaban 527/Haziran 1133). Bu mağlubiyetten sonra Rey şehrine sığınan Tuğrul⁶⁵, Melik Davûd'un, Sultan Mesud'a isyan etmesini fırsat bilerek harekete geçti. Melik Tuğrul, daha önce amcası Mesud'un tarafına geçen emir ve kumandanlarla haberleşerek, onların kendi safına geçmelerini sağladı.⁶⁶

Tuğrul kendisine meyleden emir ve komutanlardan aldığı cesaretle, bazı şehirleri ele geçirmeye başladı. Nihayet, Kazvin yakınlarında Mesud'un ordusu ile

65- Bundârî, 157-158; İbnü'l-Esîr, X, 541.

66- İbnü'l-Cevzî, X, 35; İbnü'l-Esîr, XI, 23; Bundârî, 158-159, Bu kaynakta emirlerin isimleri açıkça belirtilmiştir.

karşılaşan Tuğrul, Mesud'un maiyetindeki komutanların kendi tarafına iltihak etmeleri ile zafere ulaştı (Ramazan 528/Haziran-Temmuz 1134).⁶⁷

Bu mağlubiyetten sonra, Sultan Mesud Bağdad'a dönmek zorunda kaldı.⁶⁸ Mağlup ve perişan bir şekilde Bağdad'a gelen Mesud, şehre girebilmek için Halife'den izin istemiş, kendisine mücade edildikten sonra, ancak şehre girebilmiştir (Şevval 528/Temmuz-Ağustos 1134).⁶⁹

Adeta bir mülteci gibi Bağdad'a giren Mesud'a, bir çok hediyeler gönderen Halife, onun tekrar hükümdar olması için, icabeden imkanları yerine getirmiş ve Dârû's-Saltana'ya yerleşmesine mücade etmiştir (15 Şevval 528/8 Ağustos 1134).⁷⁰

Sultan Mesud, Bağdad'a girdikten sonra, Halife tarafından Tuğrul'a karşı savaşmaya zorlandı.⁷¹ Hatta Halife, kendisi ile birlikte bizzat sefere çıkmayı vaat etti. Burada Halife'nin amacı ne olabilir? Muhtemel ki Halife, bu mücadelelerde Selçuklu prenslerinden şunun veya bunun kazanmasını gaye edinmiyordu. Bilakis onun esas gayesi, Selçuklu prenslerinin durup dinlenmeden birbirleriyle mücadele etmeleri ve sonuçta, bu durumdan istifade eden halifenin, siyasî teşekkül olma yolunda ilerlemesidir. Böylece, sürekli mücadele eden Selçuklu prenslerinin halk nazarındaki otoritesi sarsılacak ve kendisi istikrarı sağlayıcı bir otorite olarak ortaya çıkacaktır.⁷²

Nitekim bir müddet sonra bazı Türk kumandanlar Halife'nin hizmetine girmek istediler. Halife de onları hizmetine aldı ve onlarla ittifak yaptı.⁷³

Bu arada Tuğrul, Halife'nin hizmetine girmek isteyen emir ve kumandanlarla gizli muhabereye girdi ve onlara yeni iktalar vereceğini vaad ederek kendi tarafına çekmek istedi. Fakat bir müddet sonra, Tuğrul'un gönderdiği gizli mektuplar, halifenin veziri tarafından açığa çıkarıldı. Halife, gizli muhabere yapan bu Türk

67- İbnü'l-Esîr, XI, aynı yer.

68- İbnü'l-Cevzî, X, 35; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

69- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

70- İbnü'l-Esîr, XI, 23; İbnü'l-Cevzî, X, 36.

71- İbnü'l-Esîr, XI, 28; Aynı müel. *Atabekiyye*, 49; İbn Haldûn, V, 509.

72- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 243.

73- İbnü'l-Esîr, XI, 28.

kumandanlarının elebaşlarını tevkiif ettirerek mallarını müsadere etti. Halife'den korkan ve aynı âkıbetin kendi başlarına gelmesini istemeyen diğer kumandanlar, Sultan Mesud'un yanına kaçtılar.⁷⁴

Sultan Mesud'un yanına sığınan Türk kumandanlar ona: "Bizler semin kullarımız, eğer bize yardım etmezsen halife bizleri öldürür" dediler. Halife Müstersid onları kendisine teslim etmeyeceğini bildirdi.⁷⁵ İşte bu olaylar Halife ile Sultan Mesud arasında gerginlik yarattı.

Bu gerginlik üzerine Halife, Sultan Mesud'un beraberindeki kumandanlarla birlikte istediği yere gitmesini söyledi, yani Bağdad'ı terk etmesini istedi.⁷⁶ Bir anlamda Halife tarafından kovulan Sultan Mesud 14 Zilhicce 528 (6 Ekim 1134) tarihinde, üç aylık bir ikametten sonra Bağdad'dan ayrıldı. Fakat Sultan, Bağdad civarından uzaklaşmak niyet ve cesaretinde değildi. Bunun üzerine Halife, onun Irak-ı Arab'dan uzaklaşması için hil'ât, tâç ve üç yüz bin dinarlık hediyeler gönderdi.⁷⁷

Tuğrul'un ölümünden⁷⁸ sora Irak Selçukluları tahtını ele geçirmek isteyen Sultan Mesud alalecele pâyitaht Hemedan'a gitti. Onun tahtı ele geçirmek istemesine bazı kumandanlar muhalefet ettiler. Silah kuvveti ile buna mâni olamayacaklarını anlayınca Halife Müstersid'e iltica etmek istediler.⁷⁹

Bu âsî kumandanlar, önce kendilerini Halife'ye karşı savaşa göndermesini Mesud'dan istemişlerdi. Mesud, bunlara izin verip te Hemedan'dan ayrıldıklarının da fikir değiştirdiler. Mesud'un Halife'ye ihanet ettiğini, halifeye gitmeleri icap ettiğini, onun boyunlarında ahdi bulunduğunu düşünerek ona (Halife'ye) mektup

74- İbnü'l-Cevzî, X, 36; Sibî, XII, 174^a; İbnü'l-Esîr, XI, 28.

75- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

76- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

77- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

78- Tuğrul b. Muhammed Tapar, 3 Muharrem 529/24 Ekim 1134 tarihinde Hemedan'da vefat etti (İbnü'l-Cevzî, X, 36; Râvendî, 201; Bundârî, 159-160 (528 yılı iptidasında öldü); İbnü'l-Esîr, XI, 28; Aynı müel., *Atabekiyye*, 49.

79- İbnü'l-Cevzî, X, 41; Sibî, XII, 177^a; İbnü'l-Esîr, XI, 32; Aynı müel., *Atabekiyye*, 49; Bundârî, 162-163 (Bu Emirler, Barankuş Bazdar, Kızıl Ahur, Sungur b. Humartekin Abdurrahman b. Toğayürek idi).

yazdılar. Bu mektupta; kendilerinin Huzistan'da Porsukoğlu Porsuk'un yanında olduklarını, Mesud'un Halife üzerine yürümek niyetinde olduğunu, Mesud'a karşı halifenin yanında savaşabileceklerini, eğer Halife'nin Mesud'a karşı bir savaşa niyeti yoksa, bir Selçuklu prensinin adına hutbe okutup, onu Mesud'a karşı savaşmak üzere kendilerine göndermesini istediler.⁸⁰

Aralarında Dübeys'in de bulunduğu bu kumandanların, halifeye sığınma istekleri onu kuşkıya düşürdü ve kendisine karşı bir hile tertip ettiklerini zannetti.

Daha sonra Halife, Seddü'd-devle İbnü'l-Enbârî'yi⁸¹ elçi olarak gönderdi ve kumandanların hizmetine girme taleplerini kabul etti. Onlara, Mesud'a karşı sefere hazır olmalarını, kendisinin de hemen geleceğini bildirmiş ve hemen sefer hazırlıklarına başlamıştır.⁸² Bu kumandanlar, halifeye karşı sadakatlerini göstermek için beraberlerinde bulunan Dübeys'i Halife'ye teslim etmek istedilerse de, Dübeys kaçarak Sultan Mesud'un yanına sığındı.⁸³

Sultan Mesud, âsî kumandanların kendisine karşı birleştiklerini duyunca üzerlerine yürüdü. Ansızın saldırıya uğrayan kumandanlar, süratle kaçarak Bağdad'a sığındılar. Mesud, mallarını müsadere ederek bölgeyi yağmaladı.⁸⁴

Halife kendisine sığınan kumandanlara iyi davrandı, erzak gönderdi sonra da hil'ât ve armağanlar verdi (18 Recep 529/3 Mayıs 1135).⁸⁵ Bu kumandanlar Halife'ye, Mesud'un Bağdad üzerine yürümeye azmettiğini söylediler ve onu sefere çıkmağa teşvik ettiler.⁸⁶

80- İbnü'l-Cevzî, X, 43; Sibte, XII, 177^b; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Aynı müel., *Atabekiyye*, 49.

81- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, X, 42.

82- İbnü'l-Cevzî, X, 44.

83- İbnü'l-Esîr, XI, 33; İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

84- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

85- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, XI, 33.

86- Bundârî, 163; İbnü'l-Esîr, aynı yer. *Atabekiyye*, 49; C. Alptekin, *The Reing*, 39. Bu arada, Zengi'nin bir oğlu Bağdad'a gelerek, halifenin emri altına girmek istediklerini, itaat edip halifenin her emrini yerine getireceklerine dair söz verdi. Musul'un anahtarlarını halifeye teslim ederek, annesi dahil bir grup kadını rehin olarak Bağdad'da bıraktı (Bar Habreaus, II, 366; İbnü'l-Cevzî, X, 42). Zengi bu girişimiyle halifelik otoritesini kabul etmiş, Irak Selçuklu devleti tâbiliğini terk etmiştir. Yine bu sırada,

d- Mesud-Halife Mücadelesi ve Halifenin Öldürülmesi :

Halife Müstersid, Sultan Mesud'un öncü kuvvetlerinin Hulvan'a kadar geldiğini haber alınca 2500 kişilik bir öncü kuvvetini Bağdad yollarını muhafaza etmeleri için gönderdi. Mesud ise, Dübeys komutasında beş bin kişilik bir öncü kuvvet göndermişti. Bu kuvvetler, halifenin öncü kuvvetlerini mağlup ederek Bağdad'a dönmelerini sağladı (16 Recep 529/4 Mayıs 1135).⁸⁷

Bunun üzerine sefere çıkma emri veren Halife, savaş alâmeti olan saltanat çadırını kurdurdu. Sultan Mesud'un adını hutbelerden çıkardı. Onun yerine Sultan Sencer ile Melik Davûd adına hutbe okutmaya başladı.⁸⁸ Diğer önemli bir girişimi ise, Mesud'a karşı yapacağı savaşı meşrûlaştırmak için zamanın hukukçularından fetvâ aldı. Fâkihler, Mesud'un yaptıklarına karşılık "o, azl edilmeli ve kendisine karşı savaş yapılmalıdır" diye fetvâ verdiler.⁸⁹

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra, askerî müzik takımı, bayrak, sefer aletleri çıkarıldı (20 Recep 529/8 Mayıs 1135). Bir gün sonra da Halife sarayından çıktı. Nehir (Fırat) kenarından gemilere bindiler. Halife'nin gemisinin etrafını, başka gemilere binmiş olan kumandanlar çevirdiler. Her birinin elinde çekilmiş kılıçları olduğu halde savaşa hazır olduklarını gösteriyorlardı. Halife'nin yanında ise meşhur kumandanlardan Barankuş, Kızıl, Çavlı, İkbâl ve devlet erkânı bulunuyordu. Halife gemiden inip, atına bindikten sonra saltanat çadırına varıncaya kadar bütün kumandanlar ve halifelik erkânı yaya olarak arkasından yürüdüler. Halk onun için duâ ediyor, halifeye yaklaşmak istiyor, halife ise halkın kendisine yaklaşmasına mâni olunmamasını istiyordu.⁹⁰

Halife'nin veziri İbnü'l-Enbârî ve hazinedar Kemâle'd-dîn b. Talha halifemin huzuruna çıkarak, Mesud'a karşı çıkacağı seferden vazgeçmesini rica ettiler. Hatta

Basra emiri Bey-aba'dan halifeye hediyeler geldi; Bu olaylar zamanın hakimiyet telakkisine göre, halifeliğin otoritesini kabul ettiklerini gösteren, yani Halifeliğe iltihakların arttığını gösteren olaylardır (İbnü'l-Cevzî, X, 45).

87- İbnü'l-Cevzî, X, 44; Sibî, aynı yer.

88- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, XI, 33; *Atabekîyye*, 49; C. Alptekin, *The Reing*, 39.

89- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibî, aynı yer.

90- İbnü'l-Cevzî, X, 45.

vezir, halifenin âkibetinin Kerbela'da Hz. Hüseyin'in başına gelenler gibi olabileceğini hatırlattı.⁹¹ Buna rağmen Halife ordusuna hareket emri verdi (8 Şaban 529/25 Mayıs 1135).⁹² Yolda Bey-abâ denilen komutanın Sultan Mesud tarafına geçmesi Halife'yi tereddüde düşürdü. Halife ordusundaki ağırlıkların oldukça fazla olmasından dolayı oldukça ağır ilerliyordu. Bu durumdan istifade eden Mesud, Selçuklu kumandanları ile gizli muhabere ederek kendi tarafına çekme teşebbüsünde bulundu. Nitekim bu teşebbüsleri boşa çıkmadı, bazı kumandanlar Mesud tarafına geçtiler. Böylece Halife'nin emrinde beş bin kişi kalırken, Mesud'un kuvvetleri onbeş bin kişiye ulaşmıştı. Fakat bir müddet sonra Zengi'nin gönderdiği yardımcı kuvvetler iki ordu arasındaki muvazeneyi biraz olsun sağladı. Bu arada Halife, Melik Davûd'un elçi vasıtasıyla gönderdiği yardım teklifini kabul etmedi.⁹³ Halife hiç bir Selçuklu melikinın yardımını kabul etmeyerek, eğer savaş sonrası bir galibiyet elde ederse, bu zaferde başka bir Selçuklu melikinın rolü bulunmasını istemiyordu. Yani, savaş sonrası zafere ulaşırsa, hiç bir Selçuklu meliki adına hutbe okutma zorunluluğu taşımadan, kendisi hükümdar-halife olma düşüncesindeydi, diyebiliriz.

Bazı emir ve kumandanların Mesud'un tarafına geçmesi, Halife'yi yeniden tereddüde düşürmüş ve daha temkinli davranmaya yöneltmiştir. Bundan dolayı ileri gelen devlet adamlarını ve ordu komutanlarını huzuruna çağırarak bir istişare yapma lüzumunu duymuştur (10 Ramazan 529/24 Haziran 1135).⁹⁴

Nihayet, iki ordu Dâ-yı Merc denilen yerde karşı karşıya geldiler (10 Ramazan 529 24 Haziran 1135). Halife'nin ordusu bozuldu.⁹⁵ Kendisine kaçıp kurtulması söylendi ise de o, "benim gibi bir kimse kaçmaz" dedi. Yanında kalan az bir kuvvetle hücumna geçtiği esnada, Mesud'un askerleri halifenin etrafını kuşattılar. Halife esir alınarak, önce kendi çadırına, sonra da saltanat çadırına

91- Sibte, XII, 177^b; İbn Vâsıl, I, 59.

92- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibte, aynı yer; İbnü'l-Esîr, XI, 34; *Atabekîyye*, aynı yer.

93- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

94- el-Enba, 183; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 264; F. Sümer, *Oğuzlar*, 104.

95- İbnü'l-Kalânîsi, 250; Bundârî, 163; İbnü'l-Cevzî, X, 45; İbnü'l-Esîr, XI, 33; Sibte, XII, 177^b. Son kaynakte yer ismi zikredilmemektedir; Râvendî, 128; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, 354; *Atabekîyye*, 49 (Day-ı Merk); İbn Vâsıl, I, 60 (Vâdî Merk).

getirildi.⁹⁶ Halife ile birlikte veziri Şerefü'd-din b. Tarrâd, Hazînadar İbni Talha, Kâdı'l-Kûdât Zeynebî, İbnü'l-Enbârî ve diğer devlet erkânı da esir alındı.⁹⁷

Sultan Mesud, halifeyi çadırında görür görmez ayağa kalktı, önünde yer öptü ve ona: "Ey Efendimiz, Allah'ın sana bağışladığı bu zenginlik (üstünlük) yetmedi mi de dünya saltanatını istedin, her makamı elinde tutmak mümkün müdür? Halbuki biz semin kullarındık, hep emirlerini yerine getirdik, bu devleti size iâde eden dedelerimiz değil mi ? "diyerek nasihatlerde bulduktan sonra" bir kaç gün nezdinde ikamet ettikten sonra, seni bizzat kendi murakebemde (nezaretimde) Bağdad'a götüreceğim, dedem Tuğrul Bey gibi Gâşiyemi başımın üstünde taşıyacağım ve seni Dâru'l-Hilâfe'ye koyacağım" dedi.⁹⁸ Bu sözlerden, Mesud'un Halife'ye bir esir gibi davranmadığını, onun manevî şahsına çok saygılı olduğunu anlıyoruz. Ayrıca, Müstersidî halifelik görevinden azl etmeyeceğini anlayabiliriz.

Bu sözler karşısında hiç bir şey söylemeyen Halife sadece: "Anlımızın yazısı imiş" dedi.⁹⁹ Halife'yi esir alan Sultan Mesud, münâdiler vasıtasıyla, hiç kimsenin öldürülmemesini, fakat halifelik mallarının yağmalanabileceğini bildirdi.¹⁰⁰

Savaş sonrası, Halife'nin ordusunda bulunanlar Bağdad'a, Sultan Mesud ise Halife ile birlikte Hemedan'a döndü. Meraga yakınlarında halifeye elçiler gönderen Mesud, onunla bazı şartlar dahilinde bir anlaşma yaptı. Bu şartlar: 1. Halife, Mesud'a savaş tazminatı ödeyecek, 2. Tekrar bir ordu toplamayacak, 3. Bir daha savaş için Bağdad'daki sarayından dışarı çıkmayacak¹⁰¹ idi.

Bu anlaşmadan sonra Mesud, Bey-abâ isimli emrini Bağdad şahneliğine tayin etti.¹⁰² Bey-abâ, Halife'nin kendi saray nazırına yazdığı bir mektup beraberinde olduğu halde 30 Ramazan 529 (15 Temmuz 1135) tarihinde şehre

96- el-Enba, 184; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, aynı yer.

97- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esir, aynı yer; *Atabekiyye*, 49; Müneccimbaşı, II, 553.

98- el-Enba, 184.

99- *el-Enba*, aynı yer.

100- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

101- İbnü'l-Esir, XI, 34; Ebü'l-Fidâ, II, 9; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, 354; Müneccimbaşı, II, 553; H. Emin, *a.g.e.*, 107.

102- İbnü'l-Cevzî, X, 46; İbnü'l-Esir, XI, 34; *Atabekiyye*, 50.

girdi. Halife Mektubunda, yakında Bağdad'a geleceğini, fakat o zamana kadar halka iyi davranmasını tavsiye ettikten sonra hazine kâtibine, kendisine (halifeye) ait arazilerin mubafaza altında tutulması için vergi memurları (amiller) göndermesini emretti.¹⁰³ Böylece Halife Bağdad çevresinde bulunan arazi üzerindeki hakimiyetinden vaz geçtiğini, şahsına ait arazi ile halifelik devletine ait araziye birbirinden ayırmakta, yalnızca şahsına ait araziye memurlar tayin edilmesini istemektedir.

Buna rağmen, şahne ile birlikte Bağdad'a gelen Amîd (vergi memuru) Halife'nin bütün mal varlığına ve hububatına el koydu.¹⁰⁴ Bu olaylar üzerine Bağdad halkı ayaklanıp camilerde hatiplerin üzerine hücum ettiler, minberleri kırdılar, bayram namazının kılınmasına engel oldular. Asayişin sağlamak isteyen Bağdad şahnesinin üzerine saldırıp linç etmek istediler. Halk ile şahne arasında çarpışmalar devam edip durdu. Ancak, Sultan Mesud'un Bağdad'a müteveccihen geldiğini haber veren dellallanın bağırması olayları yatıştırdı.¹⁰⁵ Şahne Bey-abâ Selçuklu devleti namına, halifeliğin kurduğu teşkilata el koydu, devlet darphanesini kapatarak, şahnenin mâlikhânesinde yeni bir darphane kurdu. Halife'ye ait olup pazara satılmaya gelen hurmalann bedelini hacz etti.¹⁰⁶

Halife'yi esir alarak pâyitaht Hemedan'a dönen Sultan Mesud, onu Bağdad'a götüreceğine dair vaatte bulunmasına rağmen, halife konusunda emir ve drektiflerini (Zilkade 529/Ağustos 1135) bildirmesi için Sultan Sencer'e bir elçi göndermiştir.¹⁰⁷ Sencer, ona "Emîru'l-mü'minîn'in nezdine gitmesini, önünde yer öpmesini, suçunu affettirip cüretini bağışlamasını rica etmesini" emretti. "Emîru'l-mü'minîni tahtına derhal iade etmesini ve bu olayların asıl sorumlusu Dübeys'i de ona teslim etmesini" istedi. Ayrıca "bir saltanat çadırı kurdurmasını, buraya bir taht kurdurarak Halife'yi tahta oturtmasını ve atalarının Abbâsî Halifelerine

103- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

104- İbnü'l-Esir, aynı yer; *Atabekiyye*, 50; Ebu Şâme, I, 79.

105- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

106- İbnü'l-Cevzî, X, 47.

107- İbnü'l-Kalânîsî, 249; Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangûşa*, I-III, çev. M. Öztürk, Ankara 1988, III, 129 (Bu eserde, Halifenin, Sultan Sencer'e haber gönderip kendisini bu zebunkeş durumdan kurtarmasını istediği yazılmaktadır).

yapageldikleri âdet gereğince kendisi ile birlikte bütün kumandanların gâşiye taşımalarını" emretti.¹⁰⁸ Sencer mektubunda, "Horasan'da meydana gelen tabii afetleri, (zelzele, sel, vs.) halifeye yapılan saygısızlığın bir neticesi" gibi yorumlamış, "halkın yapılanlardan müstekfî olduğunu" bildirmiştir. "Meydana gelen âfetlerden dolayı halkın mescitlere gidemediği, artık bu felaketlere karşı koyacak takatlerinin kalmadığını" ifade etmiştir.¹⁰⁹

Sultan Mesud, mektubun mahiyetini öğrenince veziri Şerefü'd-dîn Enûşirvân b. Hâlid'i, Halife'nin nedimi Nazar ile birlikte Emîru'l-mü'minînin huzuruna gönderdi. Halife'den, Sultan Mesud'u huzura kabul etmesini istediler. Halife'nin müsaade vermesi üzerine Sultan huzura girdi ve yer öptü. Sonra affedilmesini, rica etti. Halife ona, "müsterih olmasını, yaptıklarımı affettiğini" bildirdi. Bunun üzerine saltanat çadırı kuruldu, Sultan omuzunda gâşiye, elinde Halife'nin atının dizgini olduğu halde Halife'yi çadıra kadar götürdü. Sultan ve kumandanlar Halife'nin tahtının önünde uzun süre ayakta durdu, sonra Halife oturmasını emretti.¹¹⁰

Sultan Mesud, Halife'den Dübey's'i affetmesini rica etti. Dübey's, muhafızların nezaretinde halifenin huzuruna getirildi. Halife'nin önüne bir kılıçla bir kumaş parçası kondu. Bununla halifenin onu öldürmekte veya affetmekte serbest olduğu ima ediliyordu. Mesud, Halife'ye "Aramızda cereyan eden olayların müsebbibi budur. İşte onun hakkında dilediğin gibi hüküm ver" dedi. Halife kendisine yalvaran Dübey's'i affetti.¹¹¹

Bu gelişmelerden sonra Bağda'da gitmek üzere hazırlıklara başlandı. Tam bu sırada Sultan Sencer tarafından gönderilen bir komutanın¹¹² nezaretinde, gizli görev için bir elçilik heyeti geldi (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1136).¹¹³ Bu heyeti karşılamak amacıyla başta Sultan Mesud ve diğer komutanlar olmak üzere istikbale

108 - İbnü'l-Cevzî, X, 47-48; Cüveynî, aynı yer; Suyûtî, 433.

109 - İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Suyûtî, 433; H. Emin, *a.g.e.*, 106.

110 - İbnü'l-Cevzî, X, 48; Ebû'l-Ferec, *Tarihü Muhtasar*, 354.

111 - İbnü'l-Cevzî, X, 48.

112 - Emir Kuran Han elçilik görevi ile geldi (İbnü'l-Esîr, XI, 35).

113 - İbnü'l-Kalânîsî, 250; *el-Enba*, 185 (18 Zilkade); Bundârî, 164; İbnü'l-Cevzî, X, 48;

İbnü'l-Esîr, X, 35; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, 354.

çıkıldılar. Ordugahta kimse kalmamıştı. Halife ise saltanat çadırında bir kaç muhafızı ile yalnız kalmıştı. Bu fırsattan istifade ile onyeddi veya yirmidört Bâtinî aym gün Halife'nin çadırına hücum ettiler. Muhafızlarını öldürdükten sonra, Halife'yi de bıçak darbeleri ile öldürdüler. Bazı uzuvlarını keserek işkence ettiler. Ordu vaziyetten haberdar olup da yetişinceye kadar, on tanesi kaçtı geri kalan ise öldürüldü (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135).¹¹⁴

Halife'nin, Selçuklu Sultan'ın esareti altında iken bu şekilde bir suikastle öldürülmesi, aym zamanda olayın, Sultan Sencer'in gönderdiği bir elçilik heyetini istikbal için çıkıldığı bir sırada vuku bulması, her iki sultanı da zan altında bırakmaktadır. Bu konuda kaynakların muhtelif rivayetler ihtiva etmesi olayın gerçek müsebbibini tesbit imkânı vermiyor.¹¹⁵

114- İbnü'l-Kalânîsi, aynı yer; Azîmî, 59; Bundâfî, aynı yer; Bar Habraeus, II, 367-368; Aynı müell. *Târîhu Muhtasar*, 359; İbnü'l-Cevzî, X, 49; Sibî, XII, 181^b; Haydarabad neşri, I, 157; İbnü'l-Esîr, XI, aynı yer; aynı müell., *Atabekîyye*, 50; Ebû Şâme, I, 79; İbn Vâsıl, I, 60; el-Enba, 185-186; İbn Tiktaka, 408-409; Suyûtî, 433; Handmir, *Habîbü's-Siyer*, II, 321; İbn Kesîr, XII, 207; Ebû'l-Fidâ, II, 9; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Beyrut (tarihsiz), V, 292-293; Cüveynî, *Târîh-i Cihangüşâ*, aynı yer; Aynî, II, 405^{a-b}; İbn Tağrıberdî, V, 257; C. Alptekin, *The Reing*, 40; aynı müell., "Zengi" mad., İA., 529; K. V. Zettersteen, "Müsterşid" mad., İA., VIII, 835; M. G. S., Hodgson, *The Order of Assassins*, Gravenhage 1955, 104;

115- Bazı kaynaklar, Halife'yi öldürtenin Sultan Sencer olduğunu ileri sürmekte, bu maksatla Batınîleri gönderdi denmektedir (Bundâfî, 164); Bu konuda başka bir kaynağımız İbnü'l-Ezrak'ta iki rivayet bulunmaktadır. Birincisi, Müsterşid'i öldüren adamları gönderen Sultan Sencer'dir. İkincisi ise; Sultan Mesud, amcası Sencer'e mektup yazmış, izin istemiş, o da öldürülmesine müsaade etmiştir. Bunun üzerine Sultan Mesud böyle bir tertip düzenleyerek halifeyi öldürtmüştür (İbnü'l-Ezrak, *Tarihü Meyyâfarikîn ve Amid, Artuklular Kısmı*, nşr. A. Savran, Erzurum 1987, 34-35). Yine bazı kaynaklarda kimin öldürttüğü konusunda sarîh olarak isim vermemekle beraber, Batınîlere öldürtüldüğü ifade edilmektedir (İbnü'l-Cevzî, X, 49). Diğer bazı kaynaklarda, öldürtenin kim veya kimler olduğu zikredilmemekte, sadece Batınîler tarafından öldürtüldüğü ifade edilmektedir. Kaynaklarımızdan bazısında ise, bu katil olayında, Selçuklu hükümdarlarının rolü olduğundan hiç bahsedilmemektedir (Râvendî, 218), Müneccimbaşı, II, 553; İbn Hallikan, V, 201; İbn Vâsıl, I, 60 (Dipnotta geniş izahat var).

Halife Müsterşid'in ölüm haberi, ölümünden dokuz gün sonra Bağdad'a ulaştı (27 Zilkade 529/8 Eylül 1135). Bağdad halkı, öldürülen Halife'nin arkasından yas tutup ağladılar.¹¹⁶

Halife Müsterşid, 43 yaşında idi ve 17 sene 7 ay halifelik yaptı. Cesur, atılgan, muharebelere bizzat iştirak eden ve çok güzel konuşup, yazabilen bir kimse idi. Kendinden önceki halifelere kıyasla, halifeliğe sahip çıkmış, halifeliğin itibarını yükseltmiştir. Selçuklular döneminde, Sultan tarafından tayin edilmiş şahne'nin idaresindeki Bağdad'da oturan ve kendisine ayrılan iktâlarla geçinen, önceki halifelerin aksine Irak'ta hakimiyetini kurmuş, Sultan Mahmud ve Mesud döneminde gücünü onlara kabul ettirmiş biri idi.

Bu sırada Halife'nin öldürülmesi neticesinde, kendi hayatından endişe eden Dübeys, Sultan Mesud'un yanından kaçmak istedi. Fakat, Sultan'ın görevlendirdiği bir köle tarafından öldürüldü (Zilhicce 529/Eylül-Ekim 1135). Çünkü Dübeys, hem halife tarafından hem de sultanlar tarafından birinci derecede olayların sorumlusu olarak görülüyordu.¹¹⁷ Sultanlar, Dübeys'i Halife Müsterşid'e karşı bir koz olarak, yani halifenin mukavemetini kırmak amacıyla kullanıyordu. Müsterşid'in öldürülmesiyle, Dübeys'e gerek kalmamıştı. "Sebeb ortadan kalkınca, müsebbibe gerek kalmaz" diye yorum yapılmaktadır.¹¹⁸

e- Raşid Billah'ın Halifeliği ve Mesud Tarafından Azledilmesi :

Halife Müsterşid'in ölüm haberi Bağdad'a gelir gelmez, oğlu ve veliahtı Raşid, Ebu Cafer el-Mansur b. el-Müsterşid (501-532/1107-1138) babasının yerine halifelik tahtına çıkarıldı.¹¹⁹

116- İbnü'l-Cevzî, X, 49; İbnü'l-Esîr, XI, 34; İbn Vâsıl, I, 61.

117- Bundârî, 165; İbnü'l-Esîr, XI, 37; Ebü'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, 355; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, nşr. A. Sevim, 155; Azîmî, 59; Bar Hebraeus, II, 370; İbn Tağrıberdî, V, 256; "Dübeys" mad., *İA.*, III, 663.

118- Ebu'l-Ferec, *el-Muhtasar*, 355.

119- İbnü'l-Kalânîsî, 250; el-Enba, 186; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, 355; II, 369; İbnü'l-Cevzî, X, 50; Sibî, XII, 182^a; Haydarabad nşr., I, 157; İbnü'l-Esîr, XI, 36; İbn Kesîr, XII, 208; Ebü'l-Fidâ, II, 10; İbn Tağrıberdî, V, 257; İbn Tiktaka, 415-416; *Kazvîni*, 360-361;

Sultan Mesud, Bağdad şahnesi Bey-abâ'ya haber göndererek, kendi adına Raşid Billah'a biat etmesini istedi.¹²⁰ Fakat Mesud, Raşid'in babasının yerine halifelik tahtına çıkmasına taraftar değildi.¹²¹ Mesud, Raşid'e biat etme işlemini gerçekleştirmeden önce, Halife Müsterşid'in veziri Zeynebî'yi, Sâhibü'l-Mahzen Kemâle'd-dîn'i ve İbnü'l-Enbârî'yi huzuruna çağırarak, yeni halifenin kim olması konusunda fikirlerini sormuş, onlar da: "Veliaht olması ve halkın da kendisine biat etmiş olması sebebiyle Raşid'in halifelik tahtına geçmesinin zaruri olduğunu" izah etmişlerdi. Sultan Mesud bu zarureti kabul etti. Raşid'i yakından tanıdığı anlaşılan Selçuklu Sultanı: "Onun, babasının siyasetine devam edeceğini, rahat durmayacağım, zira babası gibi sefere çıkma eğiliminde olduğunu" ifade ettikten sonra: "Babası Müsterşid halife olduğundan beri, bize karşı sefere çıkmaktan geri kalmamıştır. O, kardeşim Mahmud'a karşı iki defa olmak üzere, bana karşı da sefere çıkmıştı. Amacı hanedamımızı mahvetmektir. Onun başına gelen geldi, fakat öldürülmesi bizim için büyük bir leke olarak kalacaktır, dünyanın sonuna kadar itham sebebi olacaktır ve Selçuklular halifeyi öldürdüler diyeceklerdir. Halbuki hilafetin, bu hanedana (Abbâsî hanedam) iade edilmesine sebep olanlar Selçuklulardır. Ben din işlerinden başka işlere müdahale etmeyecek, asker toplamayacak, bana ve hanedamımıza karşı sefere çıkmayacak bir kimsenin tahta oturmasını istiyorum. Amcam Sencer de böyle olmasını istiyor." diyerek düşüncesini açıkladı.¹²²

Görüldüğü gibi Sultan Mesud, Raşid Billah'ın hilâfet makamına geçmesini istemiyor, onun yerine aynı hanedandan akıllı, rey ve tedbir sahibi, kendisine itaat edecek, yalnızca din işleri ile ilgilenen, sarayından dışarı çıkmayacak bir kişinin

İbn Haldûn, V, 510; Suyutî, 436; Aynî, II, 407^a; K. V., Zettersteen, "Raşid" mad., fA., 634.

120- Bar Habreaus, II, 369; *Atabekiyye*, 50 (27 Zilkade 529/10 Eylül 1135).

121- İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, nşr. A. Savran, 36; Sibte, XII, 182^a; Haydarabad nşr. I, 158.

122- İbnü'l-Ezrak, nşr. A. Savran, 36; Sibte, XII, 182^a; Haydarabad nşr. I, 158; İbn Tiktaka, 416; İbn Vâsıl, I, 61-62.

tahta çıkmasını tercih ediyordu. Buna rağmen Sultan Mesud, Bağdad şahnesi Bey-abâ'ya emir vererek kendi adına Halife Raşid'e biat etmesini istemiştir.¹²³ Bağdad şahnesi biat işlemi için Dâru'l-Hilâfe'ye gittiğinde önce içeri alınmadı. Bir müddet sarayın kapısında bekletilen şahne ile halifelik devam arasında elçilerin gidip gelmesi neticesinde, şahnenin kafes arkasından Halife'ye biat etmesi kararlaştırıldı. Yani şahne, halifeyi görmeden biat etti. Düzenlenen bu merasimle biat işlemi tamamlandı ve Raşid'in halifeliği Irak-Selçuklu devleti tarafından resmen kabul edildi (27 Zilkade 529/10 Eylül 1135).¹²⁴

Yeni Halife Raşid tahta geçtikten ve Sultan Mesud'un biatını kabul ettikten sonra, Bağdad şahnesi ve amîdine hil'ât gönderdi.¹²⁵ Bunu müteakip, babası Müsterşid'in dağılmış olan adamlarını etrafında toplayarak Irak'ı bunlara iktâ etti.¹²⁶ Böylece babasının, Sultan Mesud ile yaptığı anlaşmayı ihlal etmiş oldu.

Daha sonra Sultan Mesud'un kumandanlarından Barankuş Zekevî bir askeri birlikle Bağdad'a geldi (18 Muharrem 530/29 Ekim 1135). Bu kumandanın görevi, maktul Halife Müsterşid ile Sultan Mesud'un daha önce imzalamış oldukları anlaşma gereği, esirlikten kurtulmak için vermeyi taahhüt ettiği meblağ tahsil etmektir.¹²⁷ Halife Raşid, bu isteği devlet adamları ile istişare ettikten sonra reddetti. Buna ilaveten, "talep edilen meblağın, ancak sabık halifenin sarayına iade edilmesi durumunda ödenmesi gerektiğini, şimdi ise bunun mümkün olamayacağını, bilakis babasının intikamını alacağım" söyledi.¹²⁸ Bunu müteakiben, Bağdad şahnesi Bey-abâ'yı huzuruna çağırdı, ona hil'ât giydirdi ve 30.000 dinar vererek asker toplamasını emretti. Şahne halifenin isteğini yerine

123 - İbnü'l-Cevzî, X, 50; Sibte, XII, 182^b; Haydarabad nşr. aynı yer; İbnü'l-Esîr, XI, 35.

124 - İbnü'l-Cevzî, X, 50; Sibte, XII, 182^b; Haydarabad nşr. I, 158; İbnü'l-Kalânîsî, 250; Handmir, *Habîbü's-Sîyer*, II, 321; Ebü'l-Fidâ, II, 10; Ebü Şâme, I, 79.

125 - İbnü'l-Cevzî, X, 54.

126 - *el-Enba*, 186.

127 - İbnü'l-Cevzî, aynı yer'de 700.000 dinar; Sibte, XII, 182^b'de 900.000 dinar; bu kaynaklarda ayrıca Sâhibü'l-Mahzen'den 300.000 dinar, Bağdad halkından 500.000 dinar talep edildiği rivayeti vardır. İbnü'l-Esîr, XI, 41'de ise 400.000 dinar; Bar Habreaus, II, 371; Müneccimbaşı, II, 553; C. Alptekin, *Zengi*, 41.

128 - Bar Habreaus, II, 371.

getirdi. Böylece şahneyi kendi tarafına çeken halife, Sultan'ın komutanı ve elçisi Barankuş Zekevî'ye mektup yazarak: "Buraya ne maksatla geldiğini anladık, ancak biz şehrin idaresini Şahne ile Amîd'e bıraktık, bunlara muhalefet edemeyiz" dedi. Halife bu sözleri ile, hem talep edilen meblağı reddediyor, hem de Selçuklu kumandanına karşı başka bir Selçuklu devlet adamını kullanıyordu.¹²⁹

Bu olay şehir halkını son derece heyecanlandırmış, halk silahlanmış, şehrin etrafındaki surlar tamir edilmek istenmişti. Buna rağmen şehir dışında şiddetli çarpışmalar oldu. Anlaşmazlık, çarpışmaya kadar vardırılnca, daha önce Halife Raşid'in asker toplama görevini verdiği Selçuklu Şahnesi Bey-abâ, Barankuş Zekevî tarafına geçti. Halife'nin adamları Selçuklu kumandanlarını geri püskürtüp Bağdad dışına çıkardılar. Barankuş Zekevî Horasan'a doğru yola çıkarken, Şahne Bey-abâ Vâsıt'a gitti.¹³⁰

Halife bu tehlikeyi bertaraf ettikten sonra, şehrin surlarını tamir ettirdi. Etraftaki emir ve meliklere davetiyeler göndererek kendi safında yer almalarını istedi.¹³¹ Zaten Sultan Mesud'a karşı birleşmek için aralarında muhaberelede bulunan bazı emir ve melikler¹³² bu davete icabet ederek Bağdad'a geldiler.

Halife'nin davetine icabet eden Melik Davûd ordusuyla birlikte 4 Safer 530/13 Kasım 1135 tarihinde Bağdad'da geldi. Bunu müteakip Zengi ve diğer muhalif emirler tek tek gelip Bağdad'da toplandılar. Böylece şehirde 30.000 kişilik bir kuvvet toplanmış oluyordu.¹³³ Halife'nin huzuruna gelen emirler önünde yer öptüler. Halife Melik Davûd'a önce pek ehemmiyet vermemiş, Zengi'nin Bağdad'a girişinde ona gösterdiği ilgiyi Selçuklu prensine göstermemişti. Melik Davûd Bağdad'a girdikten sonra Dâru'l-memleke (sultan sarayı)'ye yerleşti. Daha sonra Halife, devlet adamlarını beraberlerinde hediyelerle birlikte Davûd'a gönderdi.

129- İbnü'l-Cevzî, X, 54-55.

130- İbnü'l-Esîr, XI, 41; C. Alptekin, *Zengi*, aynı yer.

131- el-Eba, 185.

132- İbnü'l-Esîr, aynı yer; (Bu emir ve Meliklerin isimleri verilmektedir); Aynı müellif, *Atabekiyye*, 51; Müneccimbaşı, II, 553.

133- el-Eba, 186; İbnü'l-Esîr, XI, 42; *Atabekiyye*, 51; İbnü'l-Cevzî, X, 55; Sibte, XII, 182^b; Haydarabad nşr. I, 160; Ebu'l-Ferec, *Tarihü Muhtasar*, 356; C. Alptekin, *Zengi*, 42.

Bunu müteakip Sultan Mesud adına okunan hutbeye son vererek Melik Davûd adına okutmaya başladı (14 Safer 530/23 Kasım 1135).¹³⁴ Bunun üzerine Mesud, Halife'ye haber göndererek şöyle söyledi: "Artık sana ihtiyacımız kalmadı ve biz Ali hanedanına mensup birini hilafete geçireceğiz. Sen de kendine başka bir yer bul, nereye istiyorsan oraya git". Halife korktu Tekrit emiri Bihruz'a sığınmak istedi. Fakat o, Mesud'a karşı gelemeyeceğini bildirince savaşa mecbur oldu.¹³⁵

Emir ve kumandanların Bağdad'da toplanmasından sonra Halife, devlet erkamından bazıları ile kendi saray nazarı ve komutanı olan Cemâlî'd-devle İkbâlî tevkif ederek mallarını müsadere etti. Bunu yapmasının nedeni, Sultan Mesud ile kendi aleyhinde muhabere etmesi idi. Halife'nin bu tutumu diğer emirleri korkuttu. Bazıları Zengi'nin yanına iltica ettiler.¹³⁶

Daha sonra bu emirler, İkbâlî'nin başına gelenlerin kendi başlarına da gelebileceği endişesi ile halifeye karşı cephe almaya başladılar. Zengi, İkbâlî'nin kendi refakatinde Bağdad'a geldiğini ifade ederek, serbest bırakılmasını istedi. Diğer emirlerde bunu destekleyince karışıklıklar çıktı ve Barankuş'un adamları surları yıkmaya başladılar. Zengi, İkbâlî'yi kurtarmak için bizzat halifelik sarayına gitti ve onu kurtardı. Sonra İkbâlî'den alınan mal ve paraların kendisine verilmesini istedi. Halife, Zengi'nin bu isteğini kabul ederek parayı geri ödedi.¹³⁷ Halife bu tutumu ile sanki Zengi'nin vesayetini kabul etmiş oluyordu.¹³⁸

Bu olaylardan sonra halifenin yeni bir ittifak oluşturarak, Mesud üzerine yürümeye karar verdiğini görüyoruz. Zengi, Melik Davûd ve Halife'den oluşan bu ittifak, savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra, halifenin emri ile harekete geçti.¹³⁹

134- Bar Habreaus, aynı mlf., *a.g.e.*, 356; İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sibte, XII, 182^b'de Sencer'in adı da hutbeden çıkarıldı rivayeti vardır. C. Alptekin, *Zengi*, aynı yer.

135- Bar Habreaus, aynı yer.

136- İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, 51-52.

137- İbnü'l-Cevzî, X, 56; İbnü'l-Esîr, aynı yer; *Atabekîyye*, 52.

138- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 293; çünkü Halife, Atabek Zengi'ye, para, silah ve savaş aletleri vererek özellikle onu takviye etmiştir (*Atabekîyye* 52); C. Alptekin, *Zengi*, 42.

139- İbnü'l-Cevzî, X, 57; İbn Vâsıl, I, 65.

Sultan Mesud, Bağdad'da kendi aleyhinde oluşturulan ittifakı haber alır almaz payitaht Hemedan'dan yola çıktı. Mesud'un Bağdad'a doğru yola çıktığını haber alan Halife ve diğer müttelikler bağlılık yemini ettiler. Halife bizzat kendisi de sefere çıkmaya karar verdi ve 22 Şaban 530 (27 Mayıs 1136) tarihinde merasimle çadırına girdi.¹⁴⁰

Bu arada Sultan Mesud Bağdad'a yaklaşmış ve el-Melekiyye denilen yerde karargah kurmuştu. Mesud'un Bağdad'a doğru hızla ilerlediğini ve ani bir baskın düzenleyeceğini casuslar aracılığı ile haber alan Zengi, orduyu şehir surları içine çekti (4 Ramazan 530/7 Haziran 1136).

Sultan Mesud, bütün kumandanlara, kendi safına katılmaları için mektuplar gönderdi. Bu girişimden bir sonuç alamayan, hatta bazı kumandanlarının halife tarafına geçtiğini gören Mesud, bu kez halifeye müracaat ederek anlaşmak istedi. Halife Mesud'dan gelen mektupları emirlere okudu, fakat onlar savaşı tercih ettiler (20 Ramazan 530/23 Haziran 1136).¹⁴¹

Sultan Mesud, kumandanları kendi safına çekebilmek için, ısrarla muhabereye devam etmiş, neticede kumandanları birbirlerinden şüpheye düşürmeye ve aralarına nifak sokmağa muvaffak olmuştur.¹⁴² Bu amaçla Zengi'ye gizli mektuplar göndererek, elinde bulunan ülkelerle bütün Şam üzerindeki hakimiyetini kabul edeceğini bildirirken diğer taraftan, Zengi'yi yakalayıp öldürecek olan emire, onun ülkelerini vereceğini vaad ediyordu.¹⁴³

Mesud'un Bağdad'ı uzun süre muhasara etmesi sonucunda ittifakta çözümler başladı. İlk olarak Melik Davûd şehri terk ederek Azerbaycan'a gitti. Daha sonra durumun vahim olduğunu gören, belki de öldürüleceğinden korkan Zengi, mücadelenin imkansız olduğunu anlayınca şehri terketti. Zengi, Bağdad'ı terk ederken halifeye kendisi ile beraber gelmesini teklif etti. Halife bu teklif

140- İbnü'l-Cevzî, X, 57; İbnü'l-Esîr, XI, 43; Bar Habreaus, aynı yer; F. Sümer, "Mesud" mad., /A., VIII, 138.

141- İbnü'l-Cevzî, X, 57-58.

142- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Bar Habreaus, II, 372.

143- İbnü'l-Cevzî, X, 59.

üzerine, Bağdad'ı terk ederek Zengi'nin peşinden Musul'a gitti (14 Zilkade 530/14 Ağustos 1136).¹⁴⁴

Bağdad'ın Halife ve müttelikler tarafından terkedilmesinden bir gün sonra (15 Zilkade /15 Ağustos) Sultan Mesud şehre girdi. Bağdad halkına iyi davranan Sultan, şehrin yağmalanmasına ve insanların öldürülmesine müsaade etmedi. Halk Sultan'ın bu davranışından çok memnun oldu ve huzur sağlandı.¹⁴⁵

Mesud, Bağdad'a girdikten sonra, Musul'a kaçan halifeye geri dönmesini teklif etmişse de Halife Raşid bunu kabul etmemiştir.¹⁴⁶ Bu hareketi ile Halife, Mesud'un işlerini kolaylaştırmış, kendini, halifeyi azl etmiş durumuna düşürmekten kurtarmış oldu.

Bunu müteakip Sultan Mesud, halifeyi azl etmeğe karar verdi ve kâdılar, şâhidleri ve nakipleri huzuruna çağırarak, Halife Raşid'in kendi el yazısı ile yazdığı bir taahhüdnameyi okuttu. Bu taahhüdname Halife Raşid şöyle diyordu: "Ben ordu topladığım, sefere çıktığım veya Sultanın adamlarından biri ile silahlı çatışmaya girdiğim takdirde kendimi halifelikten azl ediyorum". Bunun üzerine fetva veren kâdılar, onun hal ve hareketlerinin kötü olduğunu, masumların karnı aktığı, caiz olmayan işler yaptığını, dolayısı ile imam olamayacağını ifade ettiler ve yazdıkları fetvayı imzaladılar (16 Zilkade 530/16 Ağustos 1136).¹⁴⁷

Böylece Halife Raşid, hukukçuların verdiği fetva ile, yani hukuka dayandırılarak, Sultan Mesud tarafından azl ettirilmiş oldu.¹⁴⁸

144- el-Enba, 186; Bar Habreus, II, 356; İbnü'l-Esîr, XI, 46; *Atabekiyye*, 51; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fi Târîhi Haleb*, nşr. S. Dahhan, Beyrut 1954, II, 160; İbn Vâsıl, I, 66; C. Alptekin, *Zengi*, 43.

145- Bar Habreus, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, X, 60; Müneccimbaşı, II, 553.

146- el-Enba, aynı yer.

147- Bar Habraus, II, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, aynı yer; Sibte, XII, 183^b; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye* 53; XI, 47; *el-Enba*, 186-187; İbn Vâsıl, I, 67; Aynî, II, 410^a; K. V., *Zettersteen*, "Raşid", mad., *İA.*, 635.

148- Mazul Halife Raşid, Zengi'nin hemen akabinde Bağdad'ı terk ederek Musul'a gitti (İbnü'l-Cevzî, X, 62; *el-Enba*, 187; *Atabekiyye* 53). Raşid, Musul'da bulunduğu sırada kendine müttelikler bulmak için gayret sarfetti. Bu amaçla önce Meraga'ya, oradan Nusaybin'e, daha sonra da Sincar giderek, Artukoğulları'ndan, Anadolu

Selçuklu sultanı I. Mesud'dan (1116-1155) ve Danişmendoğulları beyi Mehmed'den (1134-1142) yardım istedi. Fakat her hangi bir yardım vaadi almadığı için geri Musul'a döndü (el-Enba, aynı yer: H. Kayhan, *Sultan Mesud Devri Selçuklular Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s.). *Hüseyinî*, s. 76'da Raşid'in Sultan Sencer'e mektup yazıp yardım istediği belirtiliyor.

Musul'da uzun süre kalamayan Raşid, Azerbaycan'a giderek Davud ile birleşti. Raşid'in Musul'u terkedip Azerbaycan'a gitmesinin sebebi, önce Sultan Sencer'in daha sonra da yeni Halife Muktefi'nin Musul hakimi Zengi'ye elçiler göndererek, hutbeyi Muktefi Liemrillah adına okutmasını istemeleridir. Muktefi, kendi halifeliğini kabul edip, Musul'da adına hutbe okutması karşılığında Zengi'ye bir çok iktalar verileceğini duyurdu. Bunu duyan Zengi, Raşid ve Davud adına okunan hutbeyi kaldırarak, hakim olduğu bölgelerde Muktefi'nin ve Sultan Mesud'un adına hutbe okutmaya başladı (Recep 531/ Mart-Nisan 1137). (Azîmî, 61: İbnü'l-Adim, *Buğye*, 161: İbnü'l-Cevzî, X, 67: Sibî, XII, 186^a: İbnü'l-Esîr, XI, 49: Bar Habreaus, II, 373; C. Alptekin, *The Reing*, 45).

Mazul Halife Raşid, Zengi'nin bu davranışını protesto ederek, Musul'u terk etti ve Azerbaycan'a gitti (el-Enba, 187: İbnü'l-Cevzî, X, 67: *Atabekîyye*, 56; *Hüseyinî*, 76). Raşid, Azerbaycan'a gelip Davud ile birleştikten sonra, Mesud'dan memnun olmayan bazı emirler (Fars hakimi Mengüpars, Huzistan'daki naibi Boz-aba) Raşid'i yeniden tahta çıkarmak için onunla ittifak ettiler. Aslında onlar Raşid'i siyasi amaçları için vasıta olarak kullanıyorlardı. Fakat Raşid, bu oyuna tam manasıyla gelmemiş, yapılan askeri hareketlerin hiç birine katılmamıştır. Böylece uzun mücadelelerden sonra, ittifak dağıldı ve Raşid İsfahan'a gitti (İbnü'l-Esîr, XI, 63: Ebû'l-Fidâ, II, 13: İbn Haldûn, V, 512-513). Burada Bağdad'a saldırma hazırlıkları içinde iken (el-Enba, 188), maiyetinde bulunan askerlerin saldırısı sonucu öldürüldü (25 Ramazan 532/8 Haziran 1138). (İbnü'l-Kalânîsî, 267'de 26 Ramazan 532; Bar Habreaus, II, 375; aynı mlf., *a.g.e.*, 351; İbnü'l-Cevzî, X, 76; İbnü'l-Esîr, XI, 62: Aynı müellif, *Atabekîyye*, 54-55; *el-Enba*, 188: İbnü'l-Ezrak, nşr. A. Savran, 46-47; Ebû Şâme, I, 80; İbn Vâsıl, I, 70 (8 Ramazan 532); İbn Haldûn, V, 513; Ebû'l-Fidâ, II, 14; K. V. Zettersteen, "Raşid" mad., *İA.*, IX, 635; W. Muir, *The Caliphate, It's Rise, Decline and Fall*, London, 1984, 588 vd.; M. A. Köymen, *II. İmp. Devri*, 304).

Daha önceki halifelerin ölümünde veya öldürülmesinde olduğu gibi, Raşid'in öldürülmesinde de Selçuklu Sultanı altında kalmıştır. Raşid'in, Sultan Mesud tarafından Batınlara öldürtüldüğü iddiası bir kaynağımızda yer almıştır (İbnü'l-Ezrak, A. Savran nşr. 48). Halife Raşid'in, Sultan Mesud tarafından öldürtüldüğü büyük ihtimal dahilindedir. M. A. Köymen, *a.g.e.*, 305'de, Raşid'in siyasi ihtiraslarına kurban gittiğini ve Sultan Mesud tarafından ortadan kaldırdığını kabul etmektedir.

f- Muktefi Liemrillah'm Halife Tayin Edilmesi :

Halife Raşid Billah'ın Sultan Mesud tarafından azledilmesinden sonra amcası Ebu Abdullah Muhammed, "Muktefi Liemrillah" lakabı verilerek Sultan Mesud'un tedbiri ile halifelik tahtına getirildi. Mustazhir Billah'ın, 12 Rebiülahir 489 (9 Nisan 1096) tarihinde bir cariye'den doğan oğludur. Ağabeyinin oğlu Raşid Billah'ın azlinden sonra 18 Zilkade 530 (18 Ağustos 1136) tarihinde halife ilan edildi.¹⁴⁹

Sultan Mesud, Muktefi Liemrillah'ın halife tayin edilmesinden önce Bağdad'ın ileri gelenlerinden, vezir Ali b. Tarrâd, Hazine'dar, ve diğer zevâtın fikirlerine müracaat ederek, halifeliği kime münasip gördüklerini sordu. Vezir: "Raşid'in amcalarından biri bu işe layıktır, o salih, dindar ve mülayim bir insandır" dedi.¹⁵⁰

Sultan Mesud daha sonra, Vezir Şerefü'd-dîn Zeynebî, Sâhibü'l-mahzen ve diğer bazı zevâtla birlikte halifelik sarayına gitti. Ebû Abdullah b. el-Mustazhir'in huzuruna getirilmesini emretti. Ebû Abdullah (Muktefi) saraya getirilince, sultan ile vezir Zeynebî huzura girip her ne şekilde olursa olsun harp aleti ve askeri kuvvet bulundurmayacağı konusunda onunla anlaştilar. Vezir, ikisi arasında varılan anlaşma maddelerini karara bağlayıp yazdı ve açıktan okudu.¹⁵¹ Böylece, Muktefi adına Bağdad'da hutbe okundu. Onun isminden sonra Sultan Sencer ve Mesud'un isimi zikredildi.¹⁵²

Yeni halife tayin edildikten ve Bağdad'da sükun ve asayiş sağladıktan sonra, yani Bağdad'ın idaresini her bakımdan eline geçirdikten sonra Sultan Mesud, halifelik sarayında bulunan bütün emvâli müsadere etti. Sultan Mesud, Dâru'l-

149- İbnü'l-Kalânîsî, 256; *el-Enba*, 188-189; İbnü'l-Cevzî, X, 61; İbnü'l-Esîr, XI, 47; Suyûtî, 437; Aynî, II, 415^b; K. V. Zetterstcen, "Muktefi" mad., X, 576; C. Alptekin, *The Reing*, 44.

150- İbnü'l-Esîr, XI, 48; Bar Habreaus, II, 372; *Atabekiyye*, 53; C. Alptekin, *a.g.e.*, aynı yer.

151- İbnü'l-Esîr, aynı yer; Ebü'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, 357; İbn Vâsıl, I, 67.

152- İbnü'l-Cevzî, X, 61; Bar Habreaus, aynı yer; Râvendî, I, 220.

Hilafe'de ne bulmuşsa hepsini almış, Halife'ye sadece dört at ile, saraya Dicle'den su taşımaları için üç katır bırakmıştır. Daha sonra Halife'nin Sultana vermeyi taahhüd ettiği meblağ almak üzere halifelik hazinelerine sultan Mesud'un adamları tarafından el konmuş, köle ve cariyeleri de alınmıştır.¹⁵³ Daha önceki halifelerin harem dairelerine kadar girilerek hanımların üzerindeki ziynet eşyalarına el konulmuştur. Ancak bu işler yapıldıktan sonradır ki Sultan Mesud, Halife Muktefi'ye biat etti (9 Zilhicce 530/8 Eylül 1136).¹⁵⁴ Halife, Sultan'a bu yaptıklarından dolayı: "Senin yaptıklarından daha acayip bir iş görmedim" diyerek itiraz etti. Müsterşid'in mallarına el koyduktan sonra saraydaki bütün eşyalara el koymasını yadırgadı.¹⁵⁵ Sultan, halifenin kınama şeklindeki tepkisinden sonra, Cemaziyülevvel 531 (Ocak 1137)'de halifeye ait iktâ bölgelerini ve burada muamelat selahiyetini kendisine verdi.¹⁵⁶

Görüldüğü gibi, yağma ve müsadereye benzeyen bu hareketler aslında, halifeyi Selçuklu hanedamna karşı bir sefer tertip etmesi imkanından mahrum etmeye yöneliktir. Çünkü yeni Halife, babası Mustazhir'in statüsü ile iktifa edeceğini daha önce taahhüd etmişti.¹⁵⁷

Daha sonra Sultan Sencer, Mesud'a bir elçi göndererek, kendi adına, yeni halifeye biat etmesini istedi. Sultan Mesud'da halifenin nezdine giderek, Sencer adına biat etti (Recep 531/Mart-Nisan 1137).¹⁵⁸ Bu suretle yeni halife, Selçuklu hanedamının metbû hükümdarı Sultan Sencer tarafından tanıdı. Onun meşruluğunun Sultan Sencer tarafından tanınması demek, şüphesiz bu Selçuklu imparatorluğunun tabiliği altında bulunan bütün devletler tarafından da tanınması demektir.¹⁵⁹

153- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbn Tağrıberdî, V, 258; 100.000 dinar istediği rivayet edilmektedir; Suyuti 437.

154- İbnü'l-Cevzî, X, 62.

155- İbn Tağrıberdî, V, 259; İbnü'l-Cevzî, X, 61; Suyuti, 457

156- Suyuti, 438

157- İbnü'l-Esir, XI, 48; Ebu'l-Ferec, *Tarihu Muhtasar*, 357; İbn Vâsıl, I, 68.

158- İbnü'l-Cevzî, X, 67; İbn Vâsıl, I, 79-80'de, Diğer devlet adamlarının halife Muktefi'ye biat etmeleri teferruatlı bir şekilde izah edilmiştir.

159- M. A. Köymen, *a.g.e.*, 301.

Muktefi Liemrillah'ın, Sultan Sencer ve Mesud tarafından meşrû halife olarak tanınmasından sonra, Halife-Sultan münasebetlerinin akrabalık bağları ile kuvvetlendirildiğini görüyoruz. Nitekim, daha önceki devirlerde de âdet olduğu üzere, iki hanedan arasında karşılıklı evlilikler devam etmiştir. 531 yılı Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1137). Halife Muktefi, Sultan Muhammed'in kızı (Mesud'un kız kardeşi) Fâtıma ile nikahlandı. Sultan Mesud ile devlet erkamı bu mikahta hazır bulundular. Nikah akdine Halife'nin veziri Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî ile, Sultan'ın veziri Kemâl ed-Dergüzîmî şahidlik yaptılar. Halife, Sultan'ın kız kardeşine mihr olarak yüz bin dinar verdi ve bu günün şerefine halka yiyecek ve para dağıtıldı.¹⁶⁰

531 yılı Şaban ayında yapılan nikah merasiminden üç yıl sonra, Halife Muktefi Fatıma Hatun'la evlendi (534/1139-1140).¹⁶¹ Fâtıma Hatun'un şehre girmesi esnasında Bağdad süslendi. Gelin, kardeşi Sultan Mesud ile bir müddet Sultan Sarayın'da ikamet etti. Daha sonra Halife, onun yanına geldi. Sultan Mesud'un hanımları Dübeys kızı ile Kavurd'un kızı Hatun'un yanında idi. Bu izdivaç Cemâziyülâhire 534/Ocak-Şubat 1140'de vuku buldu.¹⁶²

Bunu müteakip, Sultan Mesud da Halife Muktefi'nin kızı Seyyide ile nikahlandı. Halife'nin kızının yaşı küçük olduğu için, beş yıl sonra Sultanın sarayına götürülmesi kararlaştırıldı (Recep 534/Şubat-Mart 1140). Fakat bu evlilik Sultan'ın vefatı dolayısı ile gerçekleşmemiştir.¹⁶³

Sultan Mesud, bir ara Melik Selçuk Şah'ın Irak'a saldırması ihtimalinden dolayı, onu püskürtmek amacıyla Bağdad'dan ayrılmıştı. Şehirde ayrılırken Alp Kuş Salâhî'yi Bağdad şahnesi ve nâibi olarak bırakmıştı. Fakat o, halka iyi davranmıyordu. Sultan Mesud 11 Cemâziyülâhire 531/6 Mart 1137 tarihinde geri

160- İbn Hallikân, V, 73; İbnü'l-Cevzî, X, 67; Sibî, XII, 186^b; Haydarabad neşri I, 161; İbnü'l-Esîr, X, 51; Diyarbekirî, (Hüseyn b. Muhammed), *Tarihü'l-Hamîs*, II, 363 Beyrut, 1283; İbnü'l-Ezrâk, A. Savran nşr. 58. Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 219; A. K. S. Lambton, *a.g.m.*, s. 248.

161- İbnü'l-Cevzî, X, 35; İbnü'l-Esîr, XI, 76; İbnü'l-Ezrâk, A. Savran nşr. aynı yer; Sibî, Haydarabad nşr. I, 172-174; İbn Hallikân, aynı yer.

162- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

163- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sibî, aynı yer; İbnü'l-Ezrâk, aynı yer; İbn Kesîr, XII, 212; Z. Kitapçı, *a.g.e.*, 224.

Bağdad'a döndü. Halkın şikayetleri üzerine, halifelik ile iyi münasebetlerin sürdürülmesini isteyen Sultan, şahneyi tevkif ederek haps ettirdi. Daha sonra da öldürülmesini emretti. Onun yerine Mücâhidü'd-dîn Bihrûz'u Bağdad şahneliğine tayin etti.¹⁶⁴

İki hanedan arasında iyi münasebetlerin kurulmasında oldukça etkili olan halifelik veziri Şerefü'd-dîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî, iki taraf nezdinde de şerefli ve muktedir bir komuta gelmişti. Selçuklu Sultanına güvenerek, Halife'nin bütün emirlerine itiraz ediyor ve halifeliği istediği gibi idare ediyordu.¹⁶⁵

Halife bu yıl (534/1139-1140) kendine ait iktâ bölgesine âmiller ve görevliler tayin etti. Bu işi yaparken Vezir Şerefü'd-dîn Ali b. Tarrâd ile müşavere etmemişti. Bu yüzden iki taraf arasında anlaşmazlık çıktı ve vezirin görevine son verildi. Daha sonra sulh yapıldı ve vezir yeniden hil'âtlendi (Şaban 534/Mart-Nisan 1140).¹⁶⁶

Fakat bir müddet sonra aralanındaki gerginlik yeniden arttı. Çünkü, Halife'nin yakın adamı Turşek'in taraftarlarından bazıları, birbirleri ile kavgaya girdiler. Sultan Mesud da adamlarını göndererek onu yakalattı. Turşek'in yakalanmasında vezirin rolü vardı. Bu davranış Halife'nin zoruna gitti. Sonra, Sultan'dan onun iadesini istedi. Sultan da Turşek'i iade etti.¹⁶⁷ Bu kez Vezir, kendisinin eski bir vekili sayılan Sigatü'd-devle İbnü'l-İbrî'nin, Halife'nin yanına girmesini (yaklaşmasını) men' etti. Bu olay da halifeye çok ağır geldi ve Vezir'in hâcibini tevkif ettirdi. Vezir, hâcibinin tutuklandığını öğrenince kendi camından korkarak, bir gece yarısı Sümeiryiye'de ikamet eden Sultan Mesud'un sarayına gitti.¹⁶⁸

Sultan Mesud, vezirin eski görevine iade edilmesini halifeden rica etti. Fakat Halife bunu reddetti. Sultan'ın bu maksatla gönderdiği mektuba Halife şu cevabı verdi: "Bizler semin hükmün altındayız, vezirliğe dilediğini tayin eder, dilediğini azl edersin". Yazdığı mektubu, Sâhibu'l-mahzen, İbnü'l-Enbârî ve Necâhü'l-Hâdim

164- İbnü'l-Cevzî, X, 72; İbnü'l-Esîr, XI, 66.

165- İbnü'l-Cevzî, X, 85; İbnü'l-Esîr, XI, 75; *el-Enba*, 189.

166- İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

167- İbnü'l-Cevzî, X, 105-106; İbnü'l-Esîr, XI, 89.

168- İbnü'l-Cevzî, X, 85; *el-Enba*, aynı yer.

ile Sultan'a gönderdi. Sultan'ın sarayında (Dâru'l-memleke) ikamet eden veziri görevinden azl etti (Zilhicce 534/Temmuz-Ağustos 1140).¹⁶⁹

Daha sonra Sultan Mesud beraberinde veziri İbn-i Cehîr olduğu halde Bağdad'a geldi (25 Rebiülevvel 536/29 Ekim 1141). Ma'zul vezir Şerefü'd-din Ali b. Tarrâd, tekrar Sultan'ın huzuruna çıkarak, halifeden kendisi için şefaatte bulunmasını rica etti. Bunun üzerine Sultan Mesud, kendi veziri İbn Cehîr ile Ali b. Tarrâd'ı yeniden Halife'ye gönderdi. Halife ile aralarında elçilerin gidip gelmesinden sonra Vezir İbn Cehîr, Barankuş Zekevi ve bütün emirler ve havas gemilere binerek halifemin sarayına doğru hareket ettiler. Beytü'n-nübî önünde durdular ve saraya girmek için izin istediler. Halifelik divanından sadece Vezir İbn-i Cehîr'in saraya girmesine izin verildi. Vezir, Halife huzuruna çıktı, yer öptü ve: "Sultan Sencer ve Sultan Mesud, Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî'nin bağışlanmasını istiyorlar, onun bağışlanması için Emîru'l-mü'minîn'e dua ediyorlar." dedi.¹⁷⁰ Bunun üzerine Halife eski veziri Zeynebî'yi affetti.¹⁷¹ Emirler Halife'nin huzuruna girerek yer öptüler. Böylece Sultan'ın tavassutu ile halifeliğin üst kademesindeki gerginlik giderilmiş oldu. Bu olay Sultan Mesud'un halifelik üzerindeki otoritesini göstermek bakımından oldukça önemlidir. Gerçekten bu devirdeki Halife-Sultan münasebetlerinin Sultan Tuğrul Bey devrindeki statüye uygun hale getirildiğini görüyoruz.

Sultan Sencer'in elçisi bu sene (535/1140-1141) Resulullah'ın hırkası ve esasını Halife Muktefi'ye getirdi. Bunlar daha önce Müstersîd'den alınmıştı. Sultan Sencer bu sene onları Muktefi'ye iade etti.¹⁷²

Sultan Mesud, hemen hemen her yıl olduğu gibi, bu yılın Recep ayında Bağdad'a geldi (Recep 541/Aralık 1146), Bağdad'da kendi adına bir darphane kurdurdu ve oraya bir görevli tayin etti. Halife, Sultan adına darphane kuran bu görevliyi tevkif ettirdi. Sultan da buna misilleme olarak Halife'nin bazı adamlarını

169- İbnü'l-Cevzî, X, aynı yer. Ayrıca bkz., Azîmî, 64; İbnü'l-Esîr, X, 75; Bar Habreaus, II, 376.

170- İbnü'l-Cevzî, X, 96.

171- İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, XI, 86; M. A. Köymen, *a.g.e.*, 386.

172- İbnü'l-Esîr, XI, 77.

(Hâcibü'l-bâb İbnü's-Sâhib ve dört adamını) tevkif etti. Darphane görevlesinin serbest bırakılması karşılığında onları geri göndereceğini ilan etti (19 Şaban 541/20 Ocak 1147). Halife bu tutuklamalara tepki olarak, şehirdeki mescidleri üç gün boyunca kapalı tuttu. Sultan Mesud gerginliği fazla turmandırmak istemeyerek altı gün sonra (25 Şaban / 26 Ocak) halifemin adamlarını serbest bıraktı. Böylece Halife ile Sultan arasındaki gerginlik son erdi.¹⁷³

Sultan Mesud saltanatının son yıllarına doğru, devlet üzerinde nüfuz kuran kumandanlarla mücadele ederken oldukça yıpranmıştı. Bu karışıklıklar, Sultan Mesud'un halifelik ile olan münasebetlerine de tesir etmiş, zaman zaman Halife'yi güç durumda bırakmıştır.

543 yılının Rebiülevvel (Haziran 1148) ayı ortalarına doğru Sultan Mesud'un kumandanlarından bir grup kendisinden korkarak Irak tarafına gittiler. Bağdad'a yakın Hulvan denilen yere gelerek karagah kurdular. Bunu haber alan Bağdad halkı korku ve endişe içine düştü. Halife Muktefi bu durum karşısında tedbir almak zorunda kaldı ve şehrin yıkılan surlarının onarılmasını emretti. Sonra da Vaiz İbnü'l-İbâdî'yi kumandanların yanına göndererek onlara, "niçin geldiklerini ve maksatlarının ne olduğunu" sordu. Bunun üzerine kumandanlar: "Bizler sizin şerefli kapının ve Sultan Mesud'un ülkelerinin hizmetçileriyiz. Sultan bizi ayırmadı, biz ondan korkarak ayrıldık. Çünkü, Sultan'ın adamı İbnü'l-Belengefi kumandan ve emirleri öldürterek ortadan kaldırıyor" dediler.¹⁷⁴

Daha sonra bu kumandanlar Bağdad'a girerek yağma ve katillerde bulundular. Halife, Sultan Mesud'a haber göndererek: "Kumandanlar şehrimizi muhasara ettiler, şahmeniz şehri terk etti ve Tekrit'e kaçtı, benim ise aramızdaki anlaşma gereği, asker toplama yetkim yok" dedi. Bunun üzerine Sultan Mesud halifeye mektup yazarak "Aramızdaki anlaşmada geçerli olan bu maddeyi kaldırıyorum, asker toplaman için izin veriyorum" dedi.¹⁷⁵

Halife Muktefi, Sultan Mesud'dan asker toplama konusunda izin aldıktan sonra 22 Cemaziyülevvel 543/9 Ekim 1148 tarihinde Halbe penceresine oturdu.

173 - İbnü'l-Cevzi, X, 119; Suyûtî, 438.

174 - İbnü'l-Esîr, XI, 22; İbnü'l-Cevzi, X, 131.

175 - İbnü'l-Cevzi, X, 133.

Halifelik ordusu, Muktefi'nin önünde resmi geçit yaptı. Sonra halka (avam) silahlamp orduya katılmaları için çağrıda bulunuldu. Şehrin bazı yerlerine hendekler kazıldı, surlar onarıp, demir kapılar kapatıldı. Bu arada şehirde bulunan Alpkuş'un taraftarları ile bazı çarpışmalar yapıldı, sonra kumandanlar Bağdad'dan ayrıldılar.¹⁷⁶

Bu suretle Halife, Selçuklu Sultan'ın müsadresiyle tekrar siyasî iktidarı ele geçirme yolunu tuttu. Sultan Mesud'un ölümünü müteakip Halife, bu amacına ulaşabilmek için tekrar ordusunun başına geçerek bazı şehirleri muhasara etmiş ve bu mücadeleye devam etmiştir.

Bağdad'ı muhasara eden kumandanların Halife tarafından şehirden uzaklaştırılmalarından sonra, yine bir grup emir (Ali b. Dübeys, Toruntay ve Alpkuş), beraberlerinde Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah olduğu halde pek çok halkın ve Türkmenlerin katılım ile Bağdad'a geldiler (Recep 544/Kasım 1149). Bağdad'a üç fersah mesafe kala ordugah kurup halifeye elçi gönderdiler ve Melikşah adına hutbe okutmasını istediler.¹⁷⁷ Fakat Halife onlara iltifat etmedi, asker toplayıp Bağdad'ı müstahkem hale getirdi. Ayrıca Sultan Mesud'a haber gönderip, durumu bildirdi. Sultan Bağdad'a geleceğine dair söz verdi, fakat kısa sürede gelemedi. Halife oluşturduğu ordu ile onları hezimete uğrattı.

Bu arada Alpkuş, Halife'nin Sultan'la haberleştiğini öğrenince Nehrevan'ı yağmaladı (Ramazan 544/Ocak 1150).

Sultan Mesud 15 Şevval 544/15 Şubat 1150 tarihinde Bağdad'a geldi ve Irak'ı yeni bir tehlikeden kurtarmış oldu.¹⁷⁸

g- Mesud'un Ölümü ve Daha Sonraki Selçuklu Halifelik

Münasebetleri :

Sultan Mesud 546 yılı Ramazan ayında yeniden Bağdad'a geldi ve kış mevsimini orada geçirdi (Aralık 1150- Ocak 1151). Daha sonra payitaht

176- İbnü'l-Cevzi, X, 133.

177- Hüseyinî, 84; Emirler Bağdad'dan çekilip gitmek için Halife'den otuz bin dinar istediler.

178- İbnü'l-Cevzi, X, 137-138; İbnü'l-Esir, 129-130; Hüseyinî, 84.

Hemedan'a gitti.¹⁷⁹ Hemedan'da rahatsızlanan Sultan Mesud I Recep 547/2 Ekim 1157 tarihinde hemüz kırk beş yaşında iken öldü.¹⁸⁰ Sultan Mesud iyi ahlaklı, cömert, hoşgörülü, alimleri seven, merhametli, adil, halka iyi davranan hoşgörülü bir kişi idi.¹⁸¹

Kaynaklar, Sultan Mesud'un ölümü ile Selçuklu hanedanının parlak devirlerinin sona erdiğini ve gücünün ortadan kalktığını belirtiyorlar.¹⁸² Sultan Mesud'un halifelğe karşı aldığı bazı tedbirler, Halife -sultan münasebetlerinde oldukça etkili olmuştur. Halife Muktefi Liemrillah, hilâfete geçtikten sonra, Sultan Mesud'un aldığı tedbirlerden dolayı, ağabeyi Müstersid ve yeğeni Raşid gibi, Mesud'un saltanatı boyunca silaha sarılmadı ve Selçuklu devletine karşı muhalefet yapamadı. Fakat Mesud'un ölümünden sonra, Bağdad'daki Sultanın adamlarını tevkif ederek, mallarına el koydu. Daha sonra asker toplayıp Hille ve Vâsıt'ı ele geçirdi. Halife Muktefi'nin bu mücadelesi ölümüne kadar (2 Rebiülevvel 555/12 Mart 1160) devam etti.¹⁸³

Sultan Mesud'un 547/1152 yılında Hemedan'da vefat etmesinden sonra oğlu Melikşah ile kardeşi Muhammed arasında vukubulan saltanat mücadelesini, Muhammed kazandı (1153-1159). Bu defa Muktefi onun sultanlığını tanımadığı gibi, üzerine asker göndererek fiili bir mücadeleye girdi. Bu kargaşa döneminde talih Muktefi'ye gülmüş ve Selçuklu şehzâdeleri ile yaptığı silahlı mücadelelerden kesin şekilde başarılı çıkmıştır.

179- İbnü'l-Cevzî, X, 145; Râvendî, 235; İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, nşr. A. Savran, 93.

180- Bundârî, 206-207; İbnü'l-Esîr, XI, 141-142; Aynı müell., *Atabekîyye*, 105; Ebû'l-Ferec, *Tarihu Muhtasar*, 361; İbnü'l-Cevzî, X, 147, 151; Sibte, Haydarabad neşri, I, 212; Reşidüddîn, 129; *Kazvînî*, I, 468; İbn Kesîr, XII, 229; Aynı, II, 449^{a-b}; İbn Hallikân, V, 202'de (11 C. Ahire 547); G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, Mannheim 1851, III, 263; F. Sümer, "Mesud" mad., *İA.*, VIII, 140.

181- Bundârî, 207; İbnü'l-Esîr, XI, 142; Hüseyinî, 85; Râvendî, 215; İbn Hallikân, V, 200; F. Sümer, "Mesud", mad., *İA.*, VIII, 140.

182- İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Hallikân, V, 202; Ebû'l-Fidâ, II, 22-23; C. E. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A1) 1000-1217*, *CHI*, V, Cambridge 1968, s. 125.

183- *el-Enba*, 189; Suyûtî, 440; İbn Vâsıl, I, 51; K. V. Zettersteen, "Muktefi", mad., *İA.*, VIII, 576.

Böylece Müsterşid'le başlayan, Raşid'le devam eden, Bağdad'daki Selçuklu hakimiyetine son verme mücadelesi Muktefi'nin zaferi ile sonuçlanmış oldu. Artık o, Bağdad'da istediğini yapabiliyordu. Nitekim, Bağdad'daki Selçuklu temsilciliğini (Şahne) kaldırtmış, Türklerin mallarına el koydurmuştur.¹⁸⁴

Nihayet büyük Sultan Sencer'in ölümünü (14 Rebiülevvel 522/27 Nisan 1157) müteakip, Bağdad'da Selçuklular adına okunan hutbeler tamamen kaldırıldı. Halife tarafından, Selçuklular adına okunan hutbelerin kesilmesi için, el-Cezire ve Şam bölgesi emirlerine mektuplar yazıldı. Müteakip zamanlarda Selçukluların bu bölgelerde ve Horasan'daki hakimiyetleri sona erdi.¹⁸⁵

C- DEĞERLENDİRME :

Görüldüğü gibi, Sencer devri daha önceki dönemlerde yaşanan olaylardan farklı hadislerin meydana geldiği bir devir olmuştur. Bu dönemde iş başında bulunan Abbâsî halifesi Müsterşid Billah ve oğlu Raşid Billah, halifeliği eski statüsüne kavuşturmak amacıyla, ordu teşekkül ettirerek silahlı mücadelelere girmişlerdir.

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, Büyük Selçuklu devletinin idaresi oğlu Mahmud'un elinde kalmayarak, Horasan Meliki Sencer'in eline geçti. Böylece, Büyük Selçuklu devleti siyasî ve idarî yönden yeniden şekillendi ve devletin idare merkezi daha doğuya intikal etti. Sencer, metbu hükümdar olarak, büyük sultan, yeğeni Mahmud ise, tâbî Irak bölgesi sultanı oldu.

Bu dönemdeki Selçuklu sultanları, gerek büyük Sultan Sencer, gerekse diğer tâbî sultanlar (Mahmud ve Mesud), selefleri Selçuklu sultanları gibi, halifeye saygı göstermişler, okuttukları hutbelerde halifenin adını zikrettirmişlerdir.

Halifelik, birinci derecede metbu hükümdar Sencer'e, ikinci derecede, Irak bölgesi kendisine verilen Sultan Mahmud'a tâbî idi.

184- İbnü'l-Esir, XI, 143 vd.; İbnü'l-Cevzi, X, 157; Hüseyinî, 129; Rävendî, II, 265; O. Turan, *a.g.e.*, 251-252.

185- İbn Hallikân, II, 428.

Selçuklu devleti ile Abbâsî halifeliği arasında devam eden iyi münasebetlerin inkıtaya uğramasında Hille Arap emiri Dübey's'in önemli rolü olmuştur. Abbâsî halifesi Müsterşid, Irak bölgesinde sürekli karışıklıklar çıkaran Dübey's b. sadaka ile bir anlaşma yaptı. Halife bu anlaşmayı yaparken Irak Selçuklu sultanı Mahmud ile muhabere etmemiştir. Dübey's'in aralarındaki anlaşmayı bozması üzerine halife, yine sultana damışmadan bir ordu sevketti. Halifenin bu ilk münferid davranışı üzerine sultanın halifeye karşı tedbir alması gerekiyordu. Nitekim Sultan Mahmud, halifeden öncelikle vezirini azletmesini istemiş, daha sonra da Ahmed b. Nizâmü'l-mülk'ü vezirliğe tayin ettirmiştir.

Siyasî hüviyetini kazanma eğiliminde olan halifenin benzer girişimleri daha sonra da devam etti. Nitekim bir müddet sonra halife, müstakil bir hükümdar gibi ordusu başında Dübey's'e karşı sefere çıkmış ve bizzat savaşa iştirak etmiştir.

Halifenin müstakil bir hükümdar gibi ordusu başında savaşa çıkması Büyük Sultan Sencer'i harekete geçirdi. Bu dönemde Sultan Sencer batıda cereyan eden olayları yakından takip ediyor ve gerekli gördüğü zaman, hem Irak Selçuklu sultanına, hem de halifeye karşı bazı tedbirler alıyordu.

Halife Müsterşid ilerleyen zaman içinde, Bağdad'a yapılan saldırılar karşısında ordu teşkil ederek, şehri savunmak durumunda kaldı. 519 (1125) yılında Melik Tuğrul ile Dübey's'in Bağdad'a yürümesi üzerine, savaş hazırlıklarına girdi ve saldırıyı püskürttü. Bu hadiseler halifeye hem tecrübe kazandırmış, hemde onu silahlı mücadelelerin ortasına itmştir.

Sultan Sencer, halifenin ordusu başında iki kez sefere çıkması neticesinde, Irak Selçuklu Sultan Mahmud'a haber göndererek halifeliğe karşı gerekli tedbirleri almasını istedi. Daha sonra da kendisi halifeyi eski statüsüne döndürmek ve hadiseleri yerinde halletmek amacıyla batıya hareket etti. Bunu haber alan Sultan Mahmud, halifeliğe karşı tedbir alacağı yerde, Sultan Sencer'e karşı halife ile ittifak kurdu. Daha önce Bağdad'a karşı yapılan saldırıları engellemek amacıyla sefere çıkan halife bu kez Sultan Sencer'e karşı, Sultan Mahmud'la farklı bir ittifaka giriyordu.

Halife ile Sultan Mahmud'un kendi aleyhinde ittifak kurduklarını öğrenen Sencer, yeğeni Mahmud'a bir mektup göndererek onu bu ittifaktan vazgeçirmeğe

çalıştı. Sencer mektubunda; halifenin siyasi hüviyetini kazanma amacıyla olduğunu, Mahmud'un da buna alet olarak halifeye hizmet ettiğini bildirdi. Ayrıca halifenin eski statüsüne döndürülmesi konusunda gerekli tedbirleri alması için onu ikaz etti.

Sencer'in bu tavsiyelerine kulak veren Sultan Mahmud, halife ile kurduğu ittifaktan vazgeçerek, halifelik konusunda gerekli tedbirleri almak üzere Bağdad'a müteveccihen yola çıktı. Bu kez halife Sultan Mahmud'un Bağdad'a girmesini engellemek istedi ve savaş hazırlıklarına başladı. Halifenin bütün engellemelerine rağmen, Bağdad'a gelen Sultan Mahmud'un askerleri ile halifelik taraftarları arasında günlerce süren çarpışmalar oldu. Buradan anlaşıldığına göre artık halife Selçuklu sultanlarını bile şehre sokmayacak kadar güçlenmiş ve kendine taraftar bulmuştur.

Sultan Mahmud, halifeye karşı savaşmak niyetinde değildi. Sulhun sağlanması için barış girişimlerinde bulundu. Bu konuda halifeyi zor ikna eden Sultan Mahmud yapılan sulhun sonunda halifeliğin siyasi hüviyetini resmen almasa bile fiilen kabul etmek zorunda kaldı. Buna rağmen Sultan Mahmud Bağdad'dan ayrılırken İmadi'd-dîn Zengî'yi Bağdad şahnesi olarak tayin etti. Buna göre, halifeliğin siyasi hüviyetinin fiilen tanınması, Sultan Bağdad'a şahne tayin etmesine mâni değildi. Yani bir anlamda halifelik eski statüsü üzerine devam etmektedir ama, halife siyasi bir güç olduğunu ispatlamıştır.

Bu kargaşa ortamından sonra Sultan Sencer tekrar batıya (Rey'e) yürüdü. Sencer, imparatorluğun batısındaki işlerin emir, tavsiye ve direktiflerle düzeltilemeyeceğine hükmetmiş olmalı ki ikinci kez Rey'e geldi. Sultan Mahmud'u huzuruna çağırarak bazı tavsiyelerde bulundu. Halifelik konusunda hiç bir tedbirde bulunmayan Sencer, halifenin kendisine gönderdiği elçilere büyük ikramlarda bulunarak anlaşılmasız bir tutum sergiledi.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümünden sonra Abbasi halifesi Müsterşid Billah, kendisine miracaat eden Selçuklu şehzâdelerinden hiç biri adına hutbe okutmuyarak "Hutbe konusunda kararın Sencer'e ait olduğunu, o kimi isterse onun adına hutbe okutabileceğini" söyledi. Böylece o, Irak Selçuklu tahtının son bulduğunu veya doğrudan doğruya Sultan Sencer'e intikal ettiğini

gösteren bir tavır sergiledi. Bu hadise onun Irak'ı kendi başına idare etmek temayülünde olduğunu göstermektedir.

Sultan Mahmud'un ölümünü müteakip, Irak'taki işleri düzene koymak amacıyla Sultan Sencer'in harekete geçtiğini görüyoruz. Sencer'in batıya hareket ettiği haberi duyulunca Melik Mesud, kendi adına hutbe okutulması hususunda halife ile anlaşma yaptı ve Sencer'e karşı birlikte savaşma teklifinde bulundu. Daha sonra, Mesud'un sultan, Selçukşah'ın da onun veliahtı olması konusunda karara vararak, halife ile anlaştılar.

Görüldüğü gibi, daha önce Sultan Sencer'e karşı savaşmak üzere Sultan Mahmud'la ittifak oluşturan halife, bu kez yine Sencer'e karşı Sultan Mesud'la bir ittifaka girdi.

Sultan Sencer'le yapılacak bu savaşa katılmak için oldukça yavaş hareket eden halife, müttefiklerine katılmayarak yanı yoldan geri döndü. Zengî ile Dübey's'in Bağdad'a saldıracağını haber alan halife, savaş hazırlıkları yaparak yeni bir ordu teçhiz etti. Nihayet, Zengî ile Dübey's'in ordusuna karşı elinde kılıç bizzat savaşa girdi ve rakiplerini mağlup ederek, zafere ulaştı.

Şimdiye kadar bir hükümdar gibi dördüncü defa şahsen sefere çıkan halife Müsterşid; ilk seferini Dübey's'e karşı yapmış ve kazanmıştır; ikinci seferini Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a karşı yapmış, sulh ile neticelenmiş ve siyasî emellerinden vazgeçmek zorunda kalmıştı; üçüncü seferi, Sultan Sencer'e karşı idi ki bundan yanı yolda döndü; halife bu dördüncü seferini rakipleri Zengî ve Dübey's'e karşı yaptı ve zafere ulaştı. Görüldüğü gibi siyasî hüviyetini elde etme konusunda oldukça mesafe katetmiş ve hiç mağlubiyet almamıştı.

Sultan Sencer, halife ile ittifak kuran ve kendisi ile yaptığı savaşta mağlup olan Mesud'un yerine, Melik Tuğrul'u sultan ilan etti. Batıdaki işleri düzene koymak için Rey şehrine gelen Sultan Sencer, Irak Selçuklu tahtına yeni birini tayin etmiş, fakat halifelğe karşı hiç bir tedbir almamıştır. Halbuki halife, daha önceleri olduğu gibi, bu kez de Mesud'la ittifak kurmuş ve Sencer'e karşı birlikte savaşmak üzere yola çıkmıştı.

Bizce, sultanların şimdiye kadar halifelğe karşı sert bir tavır sergilememelerinin tek nedeni, halifelğe olan saygılandır.

Halife Müsterşid, Sultan Sencer'in Irak Selçuklu Devleti tahtına tayin ettiği Sultan Tuğrul'a haber göndererek, Bağdad'da adına hutbe okutabilmesi için kendisine biat etmesi gerektiğini bildirdi. Fakat Tuğrul, halifenin elçilerinin yüzüne bile bakmadı. Buna tepki gösteren halife, Tuğrul adına Bağdad'da hutbe okutmadı. Daha sonra, Tuğrul'a karşı isyan bayrağını açan Sultan Mesud ile Melik Davud adına hutbe okuttu.

Tuğrul'un kendisine biat etmemesi üzerine halife, tahtı ele geçirmesi için Sultan Mesud'u teşvik ediyordu. Sultan Sencer'e rağmen, onu Irak Selçuklu sultanı kabul ederek, hükümdarlık alameti olan kılıç kuşattı ve sancak verdi. Daha sonra Mesud'u, Tuğrul'a karşı savaşa teşvik ederek, kendi kumandanlarından Nazar'ın idaresindeki bir halifelik ordusunu onunla birlikte gönderdi.

Sultan Mesud'u, Tuğrul üzerine savaşa teşvik eden halife, onların Bağdad'ı terketmesini müteakip otuz bin kişilik bir ordu hazırlayarak Zengî üzerine sefere çıktı. Yaklaşık üç aylık bir muhasaradan sonra Bağdad'a döndü.

Bu şekilde halifemin çeşitli ittifaklar kurarak veya kurulmuş ittifakları destekleyerek, Selçuklu şehzâdelerini birbirine düşürmeye çalışması; siyasi hüviyetini kazanmış müstakil bir hükümdar gibi davranarak, yetki ve statüsünü aşması, Sultan Sencer'i harekete geçirdi. Sencer, halifeye; bu davranışlarını beğenmediğini belirten bir mektup gönderdi. Mektupta halifeyi eski statüsü dışına çıkarmaması hususunda ikaz etti. Nezaket ölçüleri içinde, diplomatik bir dile yazılan mektupta, tehditkâr ifadeler kullandı. Sonuçta halifeliğe karşı sert ve amansız bir siyaset takip etmek zorunda kaldı.

Sultan Sencer'in bu ikaz ve uyanlarına rağmen halife, eski alışkanlıklarına devam etti. Nitekim, Sultan Tuğrul'a mağlup olarak Bağdad'a sığınmak zorunda kalan Mesud'a, yeniden saltanatı ele geçirmesi konusunda gerekli imkanları sağladı.

Sultan Mesud, Tuğrul'un ölümü üzerine yeniden Hemedan'a gitti ve Irak Selçuklu devleti tahtına oturdu. Bir müddet sonra bazı komutanlar Mesud'un yanından kaçarak halifenin yanına sığındılar ve onu Mesud'a karşı savaşa kıskırttılar. Bu kez halife, kumandanların tahriki ile kısa bir süre önce sultan

olması için her türlü imkanı sağladığı Mesud'a karşı savaşa hazırlanıyordu. Muhtemelen Sultan Sencer'in ikaz mektubunun tesiri ile, yapacağı savaşı meşrulaştırmak için dönemin hukukçularından fetvalar aldı. Bütün hazırlıklarını tamamlayan halife ölümüyle sonuçlanacak hazin âkibetine doğru yola çıkıyordu.

Halife Müstersid'in, muhtemelen Sultan Sencer'in tedbiri ile, Batıniler tarafından öldürülmesinden sonra, teâmiil gereği oğlu Râşid Billah halife oldu. Râşid'in halifeliğine razı olmayan Sultan Mesud onunla bir anlaşma yaptı. Bu şartlara uymazsa azledileceğini bildirdi. Nitekim bir müddet sonra yeni halife Râşid, yapılan anlaşma maddelerine uymadığından dolayı, hukukçuların fetvası ve sultanın tedbiri ile azledildi.

Bu kez Sultan Mesud, Selçuklu devletine baş kaldırmayacak, silaha sanılmayacak ve iki taraf arasındaki statüye uygun davranacak birinin halifelik makamına tayin edilmesini istedi. İki taraf arasında yapılan müzakereler sonunda Râşid Billah'ın amcası Ebû Abdullah, "Muktefi Liemrillah" lakabı ile halifelik makamına tayin edildi. Sultan Mesud, yeni halifenin, ordu teşkil edememesi ve Bağdad dışına çıkamaması için gerekli tedbirleri aldı.

Yeniden belirlen bu statü, Sultan Mesud'un ölümüne kadar devam etti. Sultan Mesud'un ölümünden sonra, Selçuklu şehzâdeleri arasında devam eden mücadelelerde halife, yeniden statüsü dışına çıkarak, hakimiyetini sağlama girişiminde bulundu. Böylece halifelik, Selçuklu devletinin yıkılmasında en önemli dahilî ihtilaflardan birini oluşturmuş oldu.

SONUÇ

Selçuklu-Halifelik münasebetlerini olayların karakteri bakımından başlıca iki safhaya ayırabiliriz.

Birinci safha: Bu safhada ele aldığımız olaylar, Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesi tarafından "Dünya Sultam" ilan edilmesiyle biçimlenmiştir. Çünkü Tuğrul Bey'in, İslâm dünyasının yegane lideri ilan edildiği toplantı somunda, hem halifenin hem de sultamın görev, yetki saha ve sınırları değışti. Buna göre; halifenin vazifesi, meşru sultamın ismini kendi adından sonra hutbelerde zikretmekten ve saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşurları mecbûrî tasdikten ibaret kaldı. Buna karşılık devlet idaresi, saltanat ve hükümrancılık ile siyasî nizam ve asayişin temini gibi bütün işler sultana tevdi edildi.

Bu safhada cereyan eden Selçuklu-halifelik münasebetleri, genel olarak, Tuğrul Bey zamanında tespit edilen statüye uygun ve normal bir seyir takip etmiştir.

Mesela; Selçuklu sultanları fethettikleri yerlerde okudukları hutbelerde kendilerinden önce Abbâsî halifelerinin adını, lakap ve ünvanlarını zikrettirmişlerdir. Halifelik makamına gereken azamî saygıyı göstererek, İslâm dünyasında halifeliğe yeniden itibar kazandırmışlardır. Kendileri bizzat halife ile karşılaştıklarında önünde saygı ile eğilmişler ve kıymetli hediyeler göndererek taltif etmişlerdir. Halifeliğin düşmanı ve rakibi olan Şii-Fatımîler'e karşı birincinin hamiliğini üstlenerek, şiiilerle mücadelede girmişlerdir. Sultan Melikşah'ın son günlerinde meydana gelen siyasî anlaşmazlık yüzünden halifeyi Bağdad'dan kovması olayı istisna edilecek olursa, Selçuklu sultanları halifeliği ortadan kaldırmak, veya mevcut halifeyi değiştirmek gibi bir girişimde bulunmamışlardır.

Abbâsî halifeleri de bazı istisnai olaylar dışında Selçuklu sultanlarının emir ve direktifleri dışına çıkmamışlardır. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra siyasî iktidarı yeniden elde etme çabası içine giren ve bu amaçla bir müddet Sultan Alp Arslan adına hutbe okutmayan halife Kâim Biemrillah'ın dışında hiç biri, sultanlar adına okunan hutbeyi kesmemişlerdir. Halifelik haklarının korunmasında da titizlik

göstererek, kendilerini rahatsız eden durumlar veya olaylar karşısında sultanlardan yardım talep etmişler veya mukâbil isteklerde bulunabilmişlerdir.

Selçuklu sultanlarının tahsis ettiği vâridatla geçimlerini sağlayan bu dönem halifeleri, yalnızca hükümetleri tasdik etmek, ziyaretleri kabul, sultana ve tâbi hükümdarlara hil'âtlar ve bir takım ünvanlar vermek gibi öteden beri âdet olan merasimlerden başka hususlara karışmamışlardır.

İkinci safha: Bu safha, Irak Selçuklu sultanı Mahmûd'un Horasan hakimi amcası Sencer'e mağlup olması neticesinde, devlet merkezinin doğuya kayması ile Irak'ta meydana gelen otorite boşluğundan istifade eden halifelerin, kaybettikleri iktidarı yeniden elde etme çabası içine girmeleri safhasıdır.

Bu dönemdeki Abbâsî halifeleri, başta Müsterşid-Billâh olmak üzere Raşid Billah ve Muktefi Liemrillah Selçuklulardan kurtulup eski statülerine dönmeyi denemişler, hatta sultanlara karşı oluşturdukları ittifaklarla silahlı mücadeleye girmişlerdir. Nitekim halife Müsterşid, Irak Selçuklu sultanı Mesûd'a karşı yaptığı bir silahlı mücadele esnasında, esir düşmüş ve Batınî fedâileri tarafından öldürülmüştür.

Bu halifelerin, Selçuklu sultanlarına karşı, siyasî iktidar tesisine girişmeleri Selçuklu devletini yıkan şiddetli dahilî ihtilaflardan birisi olmuştur. Halifeler, Selçuklulara karşı siyasî ve askerî faaliyette bulunmalarına rağmen Selçuklular onları Hz. Peygamber'in vârisleri ve sünmî müslümanların lideri olarak görmüşler ve eski saygılarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemin en zayıf ve en güçsüz sultanları bile, saltanat hukukuna gölge düşürmemek için çok dikkatli olmuşlar, halifeleri manevî nüfuzları dışına çıkmamağa zorlamışlardır.

Özet olarak diyebiliriz ki; Abbâsî halifeliği, Büyük Selçuklu Devleti üzerinde biri müsbet diğeri menfî olmak üzere iki yönden tesir icrâ etmiştir. Müsbet tesiri, Selçuklu Devleti'nin manevî sahada kuvvetlenmesinde, bütün orta ve yakın doğuda meşru bir siyasî teşekkül olarak tanınmasında ve İslâm dünyasında birliği sağlamasında etkili olmuştur.

Menfî tesiri ise, taht kavgaları sırasında meydana gelen siyasî buhranlardan istifade ile, kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı, siyasî iktidarı ele geçirme mücadelesine girmeleri, devletin parçalanıp dağılmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- [**Abbas İkbâl,**] "Nâme-i Sultan Sencer be-Vezir-i el-Müsterşid Billah",
Mecelle-i Yadigar, IV, 1338.
- , *Vezâret der-Ahd-i Selatini Buzurg-i Selçukî*, Tahran 1338. hş.
- Abdülaziz ed-Durî**, "Bağdad", mad., IV, *DİA*.
- Ağrakça, Ahmed**, "Ebu Bekr Muhammed İbn Raik ve Emiru'l
Umeralığı", *TD*, (Prof.Dr. H. D. Yıldız Hatıra Sayısı),
İstanbul 1994.
- Ahmed b. Mahmud**, *Selçuk-nâme*, Haz. E. Merçil, İstanbul 1977.
- Alptekin, Coşkun**, *Dimaşk Atabegliği* (Tog Teginliler), İstanbul 1985.
- , *Selçuklu Paraları*, SAD. (*Selçuklu Araştırmaları Dergisi*),
III. Ayrı Basım, Ankara 1971.
- , *The Reing of Zengi*, Erzurum 1978.
- , "Zengi", mad., XIII, *İA*.
- , "Ahdas" mad., *DİA*, I.
- Altundağ, Şinasi**, "Kâim" mad., V, *İA*.
- Arnold, T. W.**, "Halife" md, V/1, *İA*.,
————, *The Caliphate*, Oxford 1924.
- Akgündüz, A.**, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, I-II, İstanbul 1990.
- Artuk, İ- C. Artuk**, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâm Sikkeleri
Kataloğu*, İstanbul 1971.
- , "Mahmud b. Melikşah'a Ait Bir Dinar", *TD*, V-VIII,
İstanbul 1953.
- Bargley (Introduction)**, *Ghazali's Book of Counsel for Kings
(Nasihatü'l-Mülûk)*, London 1964.
- Barthold, W.**, *İslâm Medeniyeti Tarihi, İzah ve Düzeltilmeler*, M. F.
Köprülü, Ankara 1977.
- , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.
- , *Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, TTK., Ankara 1990.
- Başer, S.**, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*,
İstanbul 1995.

- Bosworth, C. E.**, *İslam Devletleri Tarihi* (trc. E. Merçil - M. İpşirli), İstanbul 1980.
- , "The Political and Dynastic History of Iranian World", *The Cambridge History of Iran*, 1968, V.
- , Toghri'l's-Struggle with the Buyida and the Consolidation of the Eastern Conquest, *The Cambridge History of Iran*, V, 1968.
- , The Titulature of the Early Ghaznavids, *Oriens*, XV, 1962.
- Boven, H.**, "Nâsıru'd-devle", mad., IX, *İA*.
- Brockelmann, C.**, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ankara 1992.
- , "Ebu'l-Fida", mad., IV, *İA*.
- , "İbn Kesîr", mad., V/2, *İA*.
- , "İbnü'l-Cevzî", mad. V/2, *İA*.
- , "Ebu'l-Mehasin", mad., V, *İA*.
- Busse, H.**, *Chalif Und Grasskönig die Buyiden im Iraq*, Beirut 1969.
- Cahen, Cl.**, "Ahdath" *EI*² (İng.), I.
- Canard, M.**, "Besâsiri", mad., II, *İA*.
- Cevdet Paşa**, *Kısâs-ı Enbiyâ*, Haz. M. İz, Ankara 1985.
- Câveynî**, *Târih-i Cihangûşa*, I-III, çev. M. Öztürk, Ankara 1988.
- Divitçioğlu, Sencer**, *Oğuzdan Selçukluya*, İstanbul 1994.
- Diyarbakirî, Hüseyin b. Muhammed**, *Târihu'l-Hamîs*, Beirut 1238.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (Heyet), I-XI, İstanbul 1992.
- Ebû'l-'Alâ el-Mevdûdî**, *Selçuklular Tarihi*, çev. A. Genceli, Ankara 1971.
- Ermeni Vardan**, *Vekâyinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul 1963.
- Erdoğan, M.**, *İslâm Hukukunda Ahkamın Değişmesi*, İstanbul 1990.
- el-Firûz Abâdî**, *Kâmûsu'l-Muhît*, Beirut 1987.
- Genceli Kiragos**, *Vekâyinâme*, Venedik 1863.
- Gibb, H. A. R.**, *İslâm Medineyeti Üzerine Araştırmalar*, trc. K. Durak vd., İstanbul 1991.

- , "Zengi and the Fall of Edessa", *A History of the Crusades*, I, Philadelphia 1969.
- Grousset, R.**, *Bozkar İmparatorluğu*, çev. M. R. Unat, İstanbul 1980.
- Günaltay, M. Şemseddin**, *İslam Târihinin Kaynakları* (Tarih ve Müverrihler), İstanbul 1991.
- Güner, A.**, "Ebû Kalicâr", mad., X, *DİA*.
- Hatiboğlu, M. S.**, "İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik, Halifeliğin Kureyşliği", *AÜİFD.*, XXIII, Ankara 1978.
- Hitti, P. K.**, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (trc. S. Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.
- Hodgson, M. G. S.**, *The Order of Assassins*, Gravenhage 1955.
- , *İslâmın Serüveni*, trc. A. Aker-B. Çetinkaya, I-II-III, İstanbul 1993.
- Houtsma, M. T.**, "Mahmud", mad., VII, *İA*.
- Huart, C.**, "Ebu Kalicar", mad., VI, *İA*.
- Hüseyin Emin**, *Târîhu'l-İrak fî Asri's-Selçukî*, Bağdad 1965.
- "Emîru'l-Ûmerâ", mad., IV, *İA*.
- İşiltan, Fikret**, "Muktedât", md., VIII, *İA*.
- İbn Haldûn**, *Mukaddime* (trc. Z. K. Ugan), MEB., I-II-III, İstanbul 1986.
- İbn Hallikan**, *Vefâyâtü'l-A'yân*, I-VI, Kahire 1984.
- İbn Miskeveyh**, *Tecâribü'l-Ûmem* (nşr. Margoliouth), Oxford-Kahire 1915.
- İbn Tiktaka**, *el-Fahrî fî Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut (tarihsiz).
- , *Tarih-i Fahrî* (nşr. M. Gölpekânî), Tahran 1350.
- İbnü'd-Devadârî**, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer*, nşr. S. Müneccid, Kahire 1961.
- "İbni'l-Müslime" mad., VII, *İA*.
- Kafesoğlu, İbrahim**, "Melikşah", mad., VII, *İA*.
- , "Nizâmü'l-Mülk" mad., VII, *İA*.
- , *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972.

- , "Selçuklular" mad., X, *İA*.
- , *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- , *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1991.
- Kalkaşandı**, *Subhu'l-Aşâ fî Sina'ati'l-İnşâ*, VI, Kahire (tarihsiz).
- Kayhan, Hüseyin**, *Sultan Mahmud Devri Selçuklu Tarihi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1986.
- , *Sultan Mesud Devri Selçuklu Tarihi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994.
- Kazıcı, Ziya**, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.
- Kazıcı, Z. - M. Şeker**, *İslâm-Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1982.
- Kitapçı, Zekeriya**, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hanımları ve Türk Sultanları*, Konya 1994.
- , *Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife el-Kaim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler*, *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya Kasım 1994.
- Köprülü, M. Fuad**, "Âmid" mad., I, *İA*.
- Köseoğlu, N.**, *Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990.
- Köymen, M. Altay**, *Büyük Selçuk Devleti Tarihi, III. Alp Arslan ve Zamanı*, TTK., Ankara 1992.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri*, TTK., Ankara 1989.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İmparatorluk Devri*, TTK., Ankara 1984.
- , *Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I. Münşeat Mecmuaları*, DTCFD, VIII/4, Ankara 1947.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- , "Sencer" mad., X, *İA*.
- , *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Ankara 1975.
- , "Tuğrul Bey" mad., XII, *İA*.

- Kramers, J. H.**, "Sultan", md., IX, *IA*.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâlî*, Haz. A. Özek vd. (Heyet), İstanbul 1982.
- Lambton, A. K. S.**, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, V, 1968.
- Lambton, A. K. S.**, "Khalifa", *The History of the Institution of the Caliphate*, *EI²*, IV.
- Levi, E. - Provencal**, "Endülüs Emevîleri", IV, *IA*.
- Levis, B.**, *The Assassians, A Radical Sect in Islam*, Oxford 1986.
- , *İslâmın Siyasal Söylemi*, trc. Ü. Oskay, İstanbul 1990.
- Makdisi, G. .**, "The Marriage of Tughril Bey", *International Journal of Middle East Studies*, III/1, 1970.
- , "Les Rappports entre Calife et Sultan à Epoque Seljugide", *International Journal Middle East Studies*, VI/2, 1975.
- Merçil, Erdoğan**, "Büveyhîler" mad., VI, *DİA*.
- , "Âmid" mad., III, *DİA*.
- , "Besasiri", md., V, *DİA*.
- , "Büveyhîler" mad. *DİA*.
- , *Gazneliler Devleti*, TTK., Ankara 1989.
- Mesudî**, *Mürûcu'z-Zeheb*, Tahk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1965.
- Muir, W.**, *The Caliphate It's Rise, Decline and Fall*, London 1984.
- Maverdî**, *Ahkâmü's-Sultâniyye* (trc. A. Şafak), İstanbul 1976.
- Müntecibü'd-Din Bedî, el-Cûveynî**, *Atebetü'l-Ketebe*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1329.
- Nesefî**, *'Umdetu'l-Akâdeti Ehli's-Sünne* (nşr. W. Cureton), Londra 1843.
- Nizamu'l-Mülk**, *Siyaset-nâme*, trc. M. A. Köymen, İstanbul 1983.
- Niyazi, M.**, *İslâm Devlet Felsefesi*, İstanbul 1989.
- , *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993.
- Özaydın, Abdülkerim**, "Benî Cehîr" mad., V, *DİA*.
- , *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK., Ankara 1990.
- Parmaksız, İ.**, "Melikşah", mad. T. A., XXIII.

- Poole, S. L.**, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, nşr. R. S. Poole, Londra 1988.
- Said A. F. Ashour**, Türklerin İslam Dünyasını Birleştirme Gayretleri, çev. Z. Kurşun, M.Ü.F.E.F., *Türklük Araştırmaları Dergisi*, V, İstanbul 1990.
- Sanaullah, M. F.**, *The Decline of the Seljuqid Empire*, Calcuta 1938.
- Schander, H. H.**, "Sâve" mad., X, *İA*.
- Sevim, Ali**, "Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan", *SAD*, II, Ankara 1970.
- Sıddıkî, A. H.**, "Caliphate and Kingship in Mediaeval Persia", *Islamic Culture*, X/1, Haydarabad 1936.
- Sobernheim, M.**, "Hamdaniler" mad. V/1, *İA*.
- Strange, G. Le**, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, London 1924.
-----, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Cambridge 1930.
- Suyutî, Târîhu'l-Hulefâ**, Mısır (tarihsiz).
- Sümer, F. - A. Sevim**, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK., Ankara 1988.
- , "Mesud" mad., VIII, *İA*.
- , *Oğuzlar*, Ankara 1972.
- Şeyhu'l-Emin Muhammed**, "The Role of Şeljuks on the Abbasid's Caliphate", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, TTK., Ankara 1994.
- Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, Tahk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1967.
- Tanerî, Aydın**, "Celâlüddeve" mad., VI, *DİA*
-----, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara 1975.
- Togan, Z. Velidi**, "Hamdullah Müstevfî" mad., V/1, *İA*.
-----, "Reşidü'd-din Tabib" mad., IX, *İA*.
-----, *Umûmi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980.

- , *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1993.
- , *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1966.
- Tyan, E.**, *Le Califat, Institutions Du Droit Public Musulman*, I, Paris 1956.
- Unat, F. Reşit**, *Hicri Takvimleri Miladi Takvime Çevirme Klavuzu*, TTK., Ankara 1988.
- Weil, G.**, *Geschichte der Chalifen*, I-III, Mannheim 1851.
- Yakubî**, *Târîhu'l-Yakubî* (nşr. Houstma), 1883.
- Yıldız, H. Dursun**, "Abbasilerde Emîru'l-Ümerâliğin Ortaya Çıkışı", *TED*, s. 10-11, İstanbul 1981.
- , "Abbasiler" mad, I, *DA* .
- , *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.
- Ymanç, M. Halil**, "Alp Arslan" mad, I, *IA*.
- Zehebî**, *Târîhu Düveli'l-İslam*, Beyrut 1985.
- Zeydan, C.**, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, trc. Z. Megamiz, İstanbul 1328.
- Zettersteen, K. V.**, "Abbasiler" mad I, *IA*.
- , "Büveyhîler" mad, II, *IA*.
- , "Celalüddeve" mad, III, *IA*.
- , "İbn Cehîr" mad, V/2, *IA*.
- , "İbn Râik" mad, V/II, *IA*.
- , "Mansur" mad, VII, *IA*.
- , "Muktefi" mad, X, *IA*.
- , "Muktefi" mad, VIII, *IA*.
- , "Mustazhir" mad, VI, *IA*.
- , "Raşid" mad, IX, *IA*.
- , "Razi billah" mad, IX, *IA*.
- , "Sadaka b. Mansur" mad, X, *IA*.
- , "Müstekfi" mad, VIII, *IA*.
- , "Müstersid" mad, VIII, *IA*.
- , "Mütevekkil" mad, VIII, *IA*.